О.Ю. Хабло, О.В. Бойко

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Монографія

Видавничий центр «Кафедра»,
Київ — 2022

УДК 343.13
Х 12

Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 8 від 26 травня 2022 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ

М.Є. Шумило – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор кафедри кримінального процесу і криміналістики КНУ імені Тараса Шевченка;

Л.Д. Удалова – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор інституту підготовки керівних кадрів та підвищення кваліфікації НАВС

Хабло О.Ю., Бойко О.В.

Х 12 Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України: монографія. — Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2022. — 216 с.

ISBN 978-966-2711-50-9

У монографії на основі положень КПК України та прецедентної практики ЄСПЛ досліджено теоретичні та правові основи реалізації права на справедливий судовий розгляд. Розкрито генезис та сучасний стан законодавчої регламентації права на справедливий судовий розгляд, встановлено правову природу справедливості як категорії кримінального процесуального права, з'ясовано систему гарантій права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі та визначено його структурні елементи. Досліджено змагальність та рівність сторін судового провадження, розкрито роль публічності в забезпеченні справедливості судового розгляду та правила визначення дотримання чи порушення вимоги розумності строку розгляду справи. Визначено роль презумпції невинуватості у системі гарантій права на справедливий судовий розгляд, проаналізовано процесуальні права підозрюваного, обвинуваченого, що забезпечують справедливість судового розгляду.

Призначено для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, курсантів, які вивчають право, юристів-практиків, а також усіх, хто цікавиться юриспруденцією.

ISBN 978-966-2711-50-9 © Хабло О.Ю., Бойко О.В. 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 4

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 7

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 8

1.1. Генезис та сучасний стан регламентації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві 8

1.2. Сутність та зміст справедливості як категорії кримінального процесуального права 25

1.3. Система гарантій права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні 44

Висновки до розділу 1 53

РОЗДІЛ ІІ. ЗАГАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ВИМОГИ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ 57

2.1. Змагальність та рівність сторін судового провадження 57

2.2. Забезпечення публічності судового розгляду кримінальних проваджень 68

2.3. Конвенційні стандарти дотримання вимоги розумності строків 88

Висновки до розділу 2 106

РОЗДІЛ ІІІ. СПЕЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ 112

3.1. Презумпція невинуватості як гарантія права на справедливий судовий розгляд 112

3.2. Процесуальні права підозрюваного, обвинуваченого, що забезпечують справедливість судового розгляду 135

Висновки до розділу 3 168

ПІСЛЯМОВА 175

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 183

ДОДАТКИ 207

ПЕРЕДМОВА

Справедливість є стрижнем правової держави. Ще з часів римського права відомі такі юридичні афоризми: «lex iniusta non est lex» (несправедливий закон не є законом), «justitia in suo cuique tribuendo cernitur» (справедливість полягає у відплаті кожному за його заслугами); jus est ars boni et aequi (право є мистецтвом добра і справедливості).

Справедливість – це одна з найбільш затребуваних вимог сьогодення. Адже справедливість ввійшла до переліку наших базових потреб, аналогічно прагненню до безпеки, захисту та їжі. І це не випадково, адже, як зауважив В. М. Тертишник, «жадоба свободи і справедливості – це, мабуть, і є головним проявом генетичної пам'яті і генетичної програми нашого народу» [160, с. 71].

Право на справедливий судовий розгляд є одним з фундаментальних прав людини. Критерієм «справедливість» оцінюється як вся система суспільних відносин, так і ефективність функціонування правосуддя, довіра громадян до судових та правоохоронних органів, відчуття особистої захищеності та безпеки.

Справедливість судового розгляду є найбільш затребуваною вимогою у сучасних реаліях правозастосовної практики. Відповідно до результатів проведеного нами анкетування 93,9 % респондентів підтвердило актуальність суспільного запиту на справедливість. Разом з цим, лише 10,7 % опитаних вважає судовий розгляд в Україні справедливим, справедливим майже в усіх справах – 29,8 %, справедливим лише в поодиноких справах – 35,9 %, зовсім не справедливим – 16,8 % опитаних нами фахівців у галузі права. Тобто, більшість опитаних негативно оцінюють ситуацію щодо забезпечення основоположного права людини на справедливий судовий розгляд у нашій державі.

Справедливість є фундаментом правової держави. Втім, аналіз статистичних даних ЄСПЛ свідчить про серйозні проблеми нашої країни із забезпеченням справедливості судочинства. Адже ми щорічно входимо до п'ятірки (чи трійки) держав-лідерів за кількістю звернень до ЄСПЛ. З 1959 до 2019 року щодо України було винесено

1413 рішень, з яких 73 % стосувалися порушення права на справедливий судовий розгляд.

Право на справедливий судовий розгляд не отримало належної законодавчої регламентації у кримінальному процесуальному законодавстві. Вимога справедливості судочинства у тексті КПК України розпорошена серед різних засад кримінального процесуального законодавства, на відміну від положень Конвенції, де у ст. 6 «Право на справедливий суд» визначені загальні положення, які гарантують справедливість судочинства.

Вищенаведене свідчить про необхідність наукового дослідження справедливості кримінального провадження з метою вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування щодо гарантування реалізації учасниками кримінального провадження права на справедливий судовий розгляд.

Значний внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів права на справедливий судовий розгляд та його структурних елементів здійснили такі вітчизняні вчені: О. А. Банчук, Н. Р. Бобечко, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, Н. М. Грень, О. П. Кучинська, О. А. Кучинська, О. В. Капліна, В. В. Комаров, У. З. Коруц, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, О. Б. Прокопенко, В. В. Рожнова, Н. Ю. Сакара, Н. П. Сиза, Д. В. Сімонович, О. С. Ткачук, В. М. Тертишник, Е. Л. Трегубов, Л. Д. Удалова, Т. І. Фулей, Т. А. Цувіна, С. В. Шевчук, О. Г. Шило, М. Є. Шумило, О. Г. Яновська та інші. Справедливість судового розгляду була предметом дослідження таких зарубіжних вчених та практиків: Пінто де Альбукерке Пауло, Тревор Аллан, Довидас Віткаускас, Григорій Діков, Женев'єв Майер.

Втім, на монографічному рівні у вітчизняній процесуальній науці ця проблема досліджувалася лише в поодиноких працях. Варто виділити дисертаційні дослідження О. А. Кучинської «Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства» (2011 року) та О. Б. Прокопенка «Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації» (2011 року). Але ці роботи були виконані ще до реформування кримінального процесуального законодавства та прийняття КПК України 2012 року.

Не зважаючи на суттєвий внесок вказаних вище науковців у розробку проблематики права на справедливий судовий розгляд, недостатньо дослідженою є системна характеристика цього права з врахуванням особливостей, притаманних кримінальному судочинству.

Окрім цього, право на справедливий судовий розгляд як категорію кримінального процесуального права слід досліджувати з врахуванням праць вчених різних галузей права, адже справедливість є класичною загальноправовою та міжгалузевою вимогою. Дослідження справедливості судового розгляду також потребує урахування як здобутків правової науки, так і вимог прецедентної практики ЄСПЛ щодо тлумачення основних понять, що забезпечують реалізацію права на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України.

Враховуючи все вищенаведене, є підстави стверджувати про актуальність дослідження проблеми реалізації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВСС	Вищий спеціалізований суд
ЄКПЛ, Конвенція	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄСПЛ, Суд	Європейський суд з прав людини
ЗМІ	засоби масової інформації
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВ УМВС	міський відділ Управління Міністерства внутрішніх справ
МВС	Міністерство внутрішніх справ України
ООН	Організація Об’єднаних Націй
м.	місто
п.	пункт
ст.	стаття
ч.	частина

РОЗДІЛ І.
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Генезис та сучасний стан регламентації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві

В Україні постійно відбувається процес удосконалення кримінального процесуального законодавства з метою приведення його у відповідність до конвенційних стандартів здійснення судочинства. Основоположне значення в цьому процесі займає необхідність забезпечення потреби особи в справедливості кримінального провадження. Адже людина звертається до суду саме для відновлення справедливості, захисту її порушених прав чи свобод.

Справедливими має бути як судочинство в цілому, так і будь-які процесуальні дії чи рішення – як проміжні (щодо проведення слідчих (розшукових) дій чи застосування запобіжних заходів), так і ті, якими закінчується кримінальне провадження. Як зауважує з цього приводу Н. Р. Бобечко, «кримінальний процес неможливо уявити без справедливості. Остання пронизує всі його провадження, стадії, інститути, стосується усіх дій та рішень суб'єктів кримінальних процесуальних відносин. Без перебільшення можна стверджувати, що кримінальне провадження опирається на справедливість» [10].

Втім, відповідно до статистичних даних ЄСПЛ Україна щорічно стабільно входить в п'ятірку чи навіть і у трійку держав-лідерів за кількістю звернень до ЄСПЛ. Так, у 2016 році Україна посідала перше місце за кількістю скарг, поданих до ЄСПЛ, що склали 22,8 % від загальної кількості скарг [237, с. 3–4], у 2019 році – третє місце (після Російської Федерації та Туреччини). Так, станом на 31 грудня 2019 року було подано 8850 скарг проти України, що складає 14,8% від загальної кількості скарг, поданих до ЄСПЛ [236].

У період з 1959 до 2019 року щодо України було винесено 1413 рішень (і лише в 19-ти визнано відсутність порушень вимог ЄКПЛ), при цьому 1038 рішень ЄСПЛ стосувалися саме порушення права на справедливий суд [238].

Всебічному та повному науковому дослідженню права на справедливий судовий розгляд сприятиме аналіз його нормативного регулювання у правових актах, що дозволить зробити висновок про формування уявлень про цей правовий феномен та розвиток законодавства щодо його закріплення.

Так, право на справедливий судовий розгляд слід досліджувати в контексті прав людини, які вперше знайшли своє закріплення у англійській Великій хартії вольностей (1215 рік), де, зокрема, в ст. 39 зазначалося, що «жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином обездолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни» [21]. Хоча в цій нормі не вживається термін «справедливий суд», науковці небезпідставно стверджують, що це закладено в контексті законності процедури притягнення до відповідальності та ухвалення судового рішення.

В подальшому права людини, зокрема і право на справедливий судовий розгляд, знаходили своє закріплення в основних правових актах різних держав.

Так, вимога справедливого судового розгляду була закріплена ще в Конституції гетьмана Пилипа Орлика (1710 рік), де було визначено, що притягати до відповідальності за вчинені злочини потрібно «згідно з буквою закону і повсякчас дотримувати справедливості» [85, с. 47].

На необхідність дотримання законної та справедливої процедури притягнення до відповідальності за вчинений злочин звертається увага у французькій «Декларації прав людини і громадянина» (1789 року), яка визначала права людини та наголосила на їхньому абсолютному пріоритеті. Тут вказано, що закон установлює лише ті покарання, які безумовно і очевидно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, ухваленого і оприлюдненого до вчинення злочину, і правомірно

застосованого (ст. 8) [38]. Тобто, у французькій декларації вже прослідковується дуалістичний підхід до розуміння справедливості – як щодо покарання, так і щодо процедури застосування.

У П'ятій поправці до Конституції США (1791 року) закріплено, що нікого не можна притягати до відповідальності за скоєння тяжкого кримінального злочину чи іншого ганебного вчинку, інакше як за поданням або висновком Великого журі присяжних, нікого не можна позбавити життя, свободи чи власності без належного розгляду злочину відповідно до законної процедури [51, с. 259]. Ця норма також вченими тлумачиться як закріплення вимоги справедливої (законної) процедури здійснення правосуддя.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що в розвинутих правових системах світу ще з часів середньовіччя основні закони держави гарантували притягнення до відповідальності за вчинення злочину на підставі законодавчо визначеного справедливого судового розгляду.

На міжнародному рівні особливої актуальності закріплення прав людини набуло після Другої світової війни, що обумовило створення ООН, яка ухвалила такі ключові акти: Загальна декларація прав людини (10 грудня 1948 року), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (16 грудня 1966 року). Право на суд займає важливе місце в каталозі прав людини, закріплених цими міжнародно-правовими документами. І це при тому, що справедливість є невід'ємною характеристикою суду.

Зокрема, в ст. 8 Загальної декларації прав людини визначено, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом; у ст. 10 також задекларовано, що кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [44].

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права положення щодо справедливого судового розгляду набули подальшого розвитку. Зокрема, в ч. 1 ст. 14 визначено, що всі особи є

рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. А в ст. 26 цього Пакту проголошується, що всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону [80].

Слід зауважити, що в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права право на справедливий судовий розгляд не лише проголошується, а й закріплюється вимога до держав щодо вжиття відповідних дій на його виконання. Зокрема, в ч. 2 ст. 2 вказано, що якщо ці правила ще не передбачені існуючими законодавчими чи іншими заходами, кожна держава-учасниця цього Пакту зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті [80].

Варто звернути увагу на регламентацію права на справедливий суд і в інших документах ООН. Так, Основні принципи незалежності судових органів (схвалені Генеральною Асамблеєю ООН 1985 року) визначають, що судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання, прямого чи непрямого, з будь-якого боку і з будь-яких би то не було причин. Незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані поважати незалежність судових органів і дотримуватися її. Принцип незалежності судових органів дає судовим органам право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і дотримання прав сторін [83].

Віденська декларація про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики XXI століття (15 квітня 2000 року) підкреслює, що справедлива, відповідальна, етична і ефективна система кримінального правосуддя є важливим фактором сприяння економічному і соціальному розвитку та безпеки людини. При цьому звертається увага на відповідальність кожної країни за запровадження

та підтримання справедливої, відповідальної, етичної і ефективної системи кримінального правосуддя [23].

А в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (29 листопада 1985 року) зазначено, що метою цього документу є сприяння урядам та міжнародному співтовариству в зусиллях, спрямованих на забезпечення справедливості і надання допомоги жертвам злочинів і жертвам зловживань владою. При цьому вказано, що у необхідних випадках слід створити і зміцнити судові та адміністративні механізми, з тим щоб забезпечити жертвам можливість отримувати компенсацію за допомогою офіційних і неофіційних процедур, які носили б оперативний характер, були б справедливими, недорогими і доступними (п. 5) [39].

Втім, свого інституційного закріплення право на справедливий судовий розгляд набуло у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, де в п. 1 ст. 6 визначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [50].

Як вірно зауважує В. В. Михайленко «положення Конвенції є глибоко і міцно імплементовані в українську правову систему на трьох рівнях застосування. По-перше, відповідно до ст. 9 Конституції України, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» Європейська конвенція підлягає до застосування всіма органами судової влади, як міжнародний договір. По-друге, на підставі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики

Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. По-третє, вона є основою діяльності ЄСПЛ, що має субсидіарний характер по відношенню до національних судових органів. Як європейський механізм гарантування і захисту прав людини, Конвенція встановлює зобов'язання держави вжити заходи індивідуального і загального характеру у випадку недотримання прав людини з боку України» [78, с. 23–24; 97].

Під час прийняття КПК України 2012 року законодавець врахував важливість та необхідність дотримання конвенційних стандартів під час кримінального провадження, визначивши в ч. 2 ст. 8 КПК України, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, а в ч. 5 ст. 9 КПК України – що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [60].

Тому слід підкреслити, що практика ЄСПЛ щодо застосування положень ст. 6 ЄКПЛ відіграє важливу роль при реалізації конвенційного стандарту справедливості судового розгляду у кримінальному процесі України [3, с. 23]. При тому, що ЄСПЛ є єдиним органом, уповноваженим на офіційне тлумачення положень ЄКПЛ.

Значення прецедентної практики ЄСПЛ для національного правозастосування важко перецінити. Зокрема, С. В. Шевчук відмічає, що Конвенція є важливим і надзвичайно впливовим чинником залучення у правову систему України європейських правових цінностей, які стосуються захисту прав людини. Застосування Конвенції в Україні дасть можливість застосувати нові та «динамічні» принципи і методи тлумачення норм про права людини, змінити стиль написання судових рішень [185]. Завгородня К. В. також зауважує, що сама українська правова система зацікавлена у застосуванні практики Суду під час кримінального провадження, оскільки звернення до неї має вагоме значення для правильного застосування положень Конвенції на національному рівні, що дозволить у подальшому знизити кількість рішень проти України, в яких констатовано наявність порушень Конвенції [43, с. 279].

Отже, концептуалізація права на справедливий судовий розгляд відбулася завдяки прийняттю ЄКПЛ, а уніфікація розуміння її основних положень, зокрема і ст. 6, та визнання їх на рівні стандартів судочинства вироблена практикою ЄСПЛ, яка враховується під час здійснення кримінального провадження на території України.

На сучасному етапі розвитку національного законодавства чітко прослідковується вектор у напрямку приведення його у відповідність до конвенційних стандартів здійснення судочинства в цілому, та щодо забезпечення реалізації права на справедливий судовий розгляд зокрема. Право на справедливий судовий розгляд закріплено у низці вітчизняних нормативно-правових актів.

Так, у Конституції України прямого текстуального закріплення права на справедливий суд ми не знайдемо, але певним його відповідником вважається ст. 8, де закріплено принцип верховенства права та вказано, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Окрім цього, в ч. 1 ст. 55 Конституції України вказано, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом; а в ст. 24 задекларовано, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [52].

Хоча Конституція України і не оперує терміном «справедливий судовий розгляд» чи «справедливий суд», але в рішеннях Конституційного суду щодо тлумачення положень Конституції наголошується на необхідності дотримання вимоги справедливості судового провадження. Так, у рішенні Конституційного суду від 2 листопада 2004 року № 15-рп у справі про призначення судом більш м'якого покарання зазначено, що конституційне право на судовий захист належить до невідчужуваних та непорушних. Кожен під час розгляду будь-якої справи, в тому числі кримінальної, щодо діяння, у вчиненні якого обвинувачується, має право на правосуддя, яке відповідало б вимогам справедливості [153].

Певним проривом свого часу в регулюванні справедливого судового розгляду була «Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року, де визначалося, що завданням подальшого розвитку правосуддя є реальне утвердження верховенства права у суспільстві і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді. При цьому відмічалося, що розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на утвердження верховенства права через забезпечення: доступності правосуддя; справедливої судової процедури; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів; юридичної визначеності, однаковості судової практики і відкритості судових рішень; ефективності судового захисту. Також зауважувалося, що вільний доступ до правосуддя є конституційним правом особи і основою справедливого судочинства. А дотримання вимоги справедливої судової процедури має забезпечуватися реалізацією засад законності, рівності учасників процесу перед законом і судом, змагальності, диспозитивності, гласності, відкритості та обов'язковості виконання судових рішень [53].

З метою підвищення національних стандартів судоустрою і судочинства та забезпечення права на справедливий суд 12 лютого 2015 року було прийнято Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд», яким ухвалено нову редакцію Закону України «Про судоустрій та статус суддів» та внесено зміни і доповнення до процесуальних кодексів України [103].

Право на справедливий суд гарантується положеннями Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, в ст. 2 цього Закону визначено, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Незалежність суду, як передумова реалізації права на справедливий суд, регламентується в ст. 6, де закріплено, що, здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на засадах верховенства права. А в ст. 7 закріплено, що кожному

гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом [102; 17, с. 39]. Наведені положення свідчать, що в тексті цього Закону термін «справедливий суд» вживається і в контексті вимоги до суду як до інституції (незалежним, безстороннім, справедливим судом, утвореним законом), і в контексті вимоги до процедури судочинства (здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд).

Вимога справедливого суду чи судового розгляду закріплена у статтях 1, 5, 6 Кодексу суддівської етики. Зокрема, у ст. 6 цього Кодексу вказано, що суддя повинен виконувати свої професійні обов'язки незалежно, виходячи виключно з фактів, установлених на підставі власної оцінки доказів, розуміння закону, верховенства права, що є гарантією справедливого розгляду справи в суді, не зважаючи на будь-які зовнішні впливи, стимули, загрози, втручання або публічну критику [54].

Про необхідність удосконалення законодавства про організацію судової влади та забезпечення справедливого правосуддя вказується у Стратегії національної безпеки України від 14 вересня 2020 року. При цьому зауважується, що забезпечення справедливого правосуддя є однією з умов гарантування достатку й безпеки громадян України (п. 53) [110].

У КПК України окремої норми, яка б була присвячена справедливому судовому розгляду, не має. Але в ст. 21 регламентується засада кримінального провадження – «Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень». Саме серед положень, які розкривають зміст цієї засади кримінального провадження, закріплено, що кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону (ч. 1 ст. 21 КПК України) [60].

Тобто, в цій нормі фактично дублюються ті ж положення, які визначені в п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Адже ст. 6 ЄКПЛ має назву «Право на справедливий суд», зміст якої розкривається за допомогою аналогічних правил: справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [50].

Окрім вищевказаних положень ст. 21 КПК України, забезпечення справедливості судового розгляду ґрунтується на реалізації і інших засад кримінального провадження, а саме: верховенство права; законність; рівність перед законом і судом; презумпція невинуватості; забезпечення права на захист; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; гласність і відкритість судового провадження; розумні строки; мова, якою здійснюється кримінальне провадження.

Отже, можемо констатувати, що у КПК України елементи права на справедливий судовий розгляд, які визначені в ст. 6 ЄКПЛ, розпорошені серед різних засад кримінального провадження. Тому варто говорити про систему засад кримінального провадження, які взаємообумовлюють та взаємодоповнюють одна одну під час забезпечення реалізації конвенційного стандарту справедливості судового розгляду.

Окрім цього, у КПК України про справедливість згадується у таких нормах:

– у ч. 3 ст. 337 КПК України вказано, що з метою ухвалення справедливого судового рішення та захисту прав людини і її основоположних свобод суд має право вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження;

– у ч. 1 ст. 410 КПК України передбачено, що неповним визнається судовий розгляд, під час якого залишилися недослідженими обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення, зокрема, у разі якщо судом були відхилені клопотання учасників судового провадження про допит певних осіб, дослідження доказів або вчинення інших процесуальних дій для підтвердження чи спростування обставин, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення;

– у ч. 1 ст. 414 КПК України вказано, що невідповідним ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого

визнається таке покарання, яке хоч і не виходить за межі, встановлені відповідною статтею (частиною статті) закону України про кримінальну відповідальність, але за своїм видом чи розміром є явно несправедливим через м'якість або через суворість;

– у ч. 5 ст. 474 КПК України закріплено, що перед прийняттям рішення про затвердження угоди про примирення суд під час судового засідання повинен з'ясувати в обвинуваченого, чи цілком він розуміє, що він має право на справедливий судовий розгляд, під час якого сторона обвинувачення зобов'язана довести кожну обставину щодо кримінального правопорушення, у вчиненні якого його обвинувачують;

– у ч. 2 ст. 550 КПК України вказано, що відомості, які містяться в матеріалах, отриманих у результаті виконання дій, передбачених у запиті про міжнародне співробітництво, органами іноземної держави та за процедурою, передбаченою законодавством запитуваної держави, не потребують легалізації і визнаються судом допустимими, якщо під час їх отримання не було порушено засади справедливого судочинства, права людини і основоположні свободи;

– у ст. 388 КПК України також вживається термін справедливість, але в контексті морально-етичних вимог до характеристики присяжних. Так, у ч. 2 цієї норми вказано, що за пропозицією головуючого присяжні складають присягу такого змісту: «Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю виконувати свої обов'язки чесно і неупереджено, брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватися законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільному громадянину і справедливій людині» [60].

Окремі елементи права на справедливий судовий розгляд можна знайти і в нормах, які визначають процесуальний статус учасників кримінального провадження. Зокрема, ст. 42 КПК України містить перелік прав підозрюваного, обвинуваченого, які змістовно пов'язані з окремими елементами права на справедливий судовий розгляд.

Разом з цим слід відмітити, що справедливість кримінального провадження досягається за умови справедливості всієї системи кримінальних процесуальних правовідносин, її стадій та інститутів,

дотримання справедливих процедур проведення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що у КПК України закріплення вимоги справедливості вживається у таких контекстних значеннях:

– як засада кримінального провадження;

– як право учасників кримінального провадження;

– як вимога до судового рішення;

– як відповідність покарання, що призначається судом;

– як морально-етична вимога до характеристики присяжного [19, с. 35].

Втім, право на справедливий судовий розгляд як комплексне та багатоаспектне кримінальне процесуальне право не отримало належної регламентації у тексті КПК України, адже ця вимога не виділена в окрему засаду кримінального провадження.

Це при тому, що право на справедливий судовий розгляд вчені визначають як окреме, самодостатнє право в загальному каталозі прав людини, в тому числі і серед прав, задекларованих ЄКПЛ.

Так, О. С. Ткачук зауважує, що право на справедливий судовий розгляд не належить до громадянських, політичних, економічних, соціальних чи культурних прав. А тому пропонує виходити з підходу, відповідно до якого права, закріплені в ЄКПЛ, поділяються на дві групи: субстантивні (матеріальні) і процесуальні. Вчений стверджує, що із цієї позиції класифікація прав людини на громадянські, політичні та інші права може розглядатись лише щодо субстантивних прав. А так як ст. 6 ЄКПЛ стосується суто процесуальних вимог, то право на справедливий судовий розгляд не може належати до жодної із зазначених груп [163, с. 189; 165, с. 14]. З огляду на це О. С. Ткачук підтримує позицію науковців (О. Г. Шило та О. Б. Прокопенка) щодо необхідності виділення окремої групи прав людини – юридичних або процесуальних прав, які передбачають доступ індивіда до системи справедливого судочинства [188, с. 42–44; 104].

На користь твердження про самодостатність права на справедливий судовий розгляд вчений наводить той факт, що ЄСПЛ визнає його порушення безвідносно до того, чи були порушені інші матеріальні права, закріплені ЄКПЛ. На підставі цього О. С. Ткачук

робить обґрунтований висновок, що право на справедливий судовий розгляд є процесуальним правом людини, функція якого може бути зведена до двох основних положень: по-перше, зазначене право є правом для захисту інших прав, тому із цієї позиції воно виступає мета-правом [233]; по-друге, воно має власну самодостатню цінність як складова частина принципу верховенства права [163, с. 189–190; 165, с. 14; 166, с. 84].

Право на справедливий судовий розгляд вчені обґрунтовано визнають суб'єктивним правом особи (Л. М. Лобойко, О. Б. Прокопенко, О. Г. Шило). Адже це право забезпечує реалізацію інших прав особи в разі їх невизнання, оспорювання або порушення іншими суб'єктами правовідносин, у тому числі державою в особі її органів та посадових осіб. Тобто, право на справедливий суд належить до процесуальних прав-гарантій забезпечення і захисту всіх інших прав людини [104, с. 15; 68, с. 64].

При цьому право на справедливий судовий розгляд слід розглядати і як суб'єктивне право в контексті концепції прав людини, і як систему мінімальних вимог, дотримання яких має забезпечити держава при зверненні особи до суду, тобто як позитивне зобов'язання держави у сфері відправлення правосуддя [165, с. 14].

Варто звернути увагу на термінологію, яка використовується при характеристиці справедливого судочинства. Як у наведених вище нормах, так і в науковій літературі щодо характеристики цього правового феномену можемо зустріти такі терміни: «справедливий суд», «справедливий судовий розгляд», «право на судовий захист», «право на справедливий суд», «право на справедливий судовий розгляд» тощо.

Аналіз наукової юридичної літератури дозволяє констатувати ототожнення окремими вченими термінів «право на справедливий суд», «право на справедливий судовий розгляд» та «право на судовий захист» [104, с. 10; 68, с. 64–65]. Втім вважаємо, що в цьому контексті не доцільно використовувати термін «право на судовий захист», адже реалізація права на звернення до суду за захистом порушених прав чи свобод людини ще не гарантує справедливості судочинства.

Варто також відмітити, що і в нормах права при закріпленні вимоги справедливості кримінального судочинства використовується

подвійна термінологія: «право на справедливий суд» та «право на справедливий судовий розгляд».

Так, ст. 6 ЄКПЛ в офіційному перекладі на українську мову має назву «Право на справедливий суд», хоча в тексті цієї норми йдеться про гарантії справедливого розгляду. А в ч. 1 ст. 21 КПК України використовується термін «справедливий розгляд та вирішення справи».

З цього приводу слушним є твердження О. С. Ткачука про те, що «офіційні тексти ст. 6 ЄКПЛ англійською та французькою мовами мають назви «Right to a fair trial» та «Droit à un procès équitable» відповідно. Очевидно, що поняття «trial» та «procès» мають перекладатись як «судовий розгляд», а не як «суд». Тобто, фактично йдеться про право особи на справедливий судовий розгляд як про право на справедливу судову процедуру, а не про справедливість суду як певної інституції» [163, с. 190; 235].

Окрім цього, С. В. Шевчук, який був суддею ad hoc ЄСПЛ від України, розкриваючи зміст ст. 6 ЄКПЛ, також використовує термін «право на справедливий судовий розгляд» [186, с. 231–348]. В інших наукових на науково-методичних джерелах також все частіше використовується термін «право на справедливий розгляд справи» [27, с. 79, 201; 29, с. 8; 33, с. 84].

Отже, в своєму дослідженні ми будемо використовувати термін «право на справедливий судовий розгляд», який використовується в ст. 21 КПК України та є, на нашу думку, більш вдалим перекладом назви ст. 6 ЄКПЛ.

Разом з цим, слід відмітити, що в науковому середовищі дискусії ведуться і щодо дуалістичного підходу до тлумачення терміну «справедливий судовий розгляд» (справедливий суд).

Так, поширеним є твердження, що поняття «справедливе судочинство» в сучасному розумінні має два аспекти: матеріальна (змістовна) та процесуальна (процедурна) справедливість; справедливість в широкому та вузькому значенні.

На думку О. А. Кучинської, матеріальна справедливість полягає в тому, що кожне рішення, яке приймає посадова особа, має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні питання повинні бути справедливо визначені права і обов’язки осіб або результатом

рішення має бути відновлена справедливість); а процедурна справедливість передбачає розгляд справи (або прийняття процесуального рішення) відповідно до певних процедур [62]. Т. Р. С. Аллан, досліджуючи конституційну справедливість, також виділяє процедурну справедливість, яка на його думку є ідеалом верховенства права, та постає як спосіб застосування законів [2, с. 9].

Поділяючи доцільність виокремлення матеріальної та процесуальної справедливості, не можемо підтримати змістовне наповнення запропонованої класифікації. Зокрема щодо того, що «матеріальна справедливість полягає в тому, що … при вирішенні питання повинні бути справедливо визначені права і обов'язки осіб» [62]. Адже таке формулювання матеріальної справедливості фактично стосується дотримання процедури, тобто її процесуального аспекту.

З цього приводу більш коректними є твердження О. Г. Шило та О. Б. Прокопенка, які стверджують, що матеріальна (змістовна) справедливість об'єктивується в судових рішеннях і полягає в тому, що за своєю суттю вони є справедливими, а процесуальна (процедурна) справедливість полягає у проведенні судового процесу згідно зі встановленою процедурою, що передбачає гарантії процесуальних прав учасників, які забезпечують винесення справедливого судового рішення [188; 104, с. 6].

Тобто, справедливість судочинства характеризується з двох позицій: як справедливість (відповідність) ухваленого рішення та як справедливість провадження (процедури). Таке твердження підтримує 87,8 % респондентів.

Подібний підхід можна зустріти і в працях Г. М. Мамки, який справедливість пропонує розглядати у широкому та вузькому значеннях. На його думку «у широкому значенні концепція справедливого кримінального провадження є змістом загальних засад кримінального провадження, насамперед, верховенства права … Зміст цієї концепції розкривається та постійно вдосконалюється завдяки практиці Європейського суду з прав людини, яка відповідно до ч. 2 ст. 8 КПК України має враховуватись при здійсненні кримінального провадження. У вузькому значенні справедливість у кримінальному провадженні пов'язується із відповідністю покарання, що призначається судом у разі визнання обвинуваченого винним у

вчиненні кримінального правопорушення, ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого (ст. 414 КПК України)» [73, с. 206–207; 74, с. 120].

Тобто, на думку вченого справедливість, у вузькому розумінні обмежена лише призначенням покарання, адже стосується змісту прийнятого рішення – питань кримінально-правового характеру (матеріального права). А справедливість у широкому розумінні – це загальне правило здійснення кримінального провадження, що стосується питань процедури здійснення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. При цьому вчений наголошує, що справедливими мають бути і процедури, іншими словами йдеться про справедливість кримінальної процесуальної форми [73, с. 209].

Підтримуючи в цілому запропоноване автором розрізнення двох видів справедливості, не можемо погодитися з їх назвою – «справедливість в широкому та вузькому розумінні». Вважаємо, що в цьому випадку не варто поділяти за кількісними показниками, а доцільно виокремлювати процесуальні та матеріальні аспекти справедливості.

Адже спірним може бути питання: що є ширшим за змістом – справедливість призначеного покарання чи процедурна справедливість Так як кінцева мета кримінального провадження (щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений) за своєю суттю і є змістовною справедливістю, яка досягається завдяки дотриманню процесуальної справедливості.

Окреме бачення щодо дуалістичного тлумачення поняття справедливості мають В. В. Комаров та Н. Ю. Сакара, які також вважають, що право на справедливий судовий розгляд слід аналізувати у широкому й вузькому значенні. Але при цьому вчені наводять інші критерії такого поділу, стверджуючи, що «у широкому значенні це право закріплене в п. 1 ст. 6 Конвенції й ототожнюється з правом на доступ до правосуддя, тобто кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи. У вузькому значенні право на справедливий судовий розгляд охоплює лише вимогу «справедливої» процедури, яка в тексті статті Конвенції про захист

прав людини та основоположних свобод використовується поряд з вимогами незалежності та безсторонності суду, публічності й розумності строку судового розгляду» правом на належну судову процедуру. Тому з метою уникнення тавтологій право на справедливий судовий розгляд у вузькому значенні має називатися правом на належну судову процедуру» [48, с. 15–16]. Тобто, в цьому випадку справедливість характеризується з позицій широкого та вузького підходу на підставі ієрархічної структури елементів права на справедливий суд, що на нашу думку не охоплює всього змісту цього правового феномену.

Отже, вищенаведений аналіз думок вчених дозволяє дійти висновку, що терміном «справедливість судового розгляду» охоплюється єдність процедурної (процесуальної) та змістовної (матеріальної) справедливості, де:

– процедурна (процесуальна) справедливість полягає у здійсненні кримінального провадження відповідно до встановленої законом процесуальної форми, яка за своєю суттю відповідає вимогам справедливості;

– змістовна (матеріальна) справедливість характеризується змістом прийнятого судом рішення (визначеного ним покарання чи застосування/незастосування інших заходів примусу), яке має бути адекватним (відповідним) вчиненому діянню.

Вважаємо, що матеріальний (змістовний) аспект не варто обмежувати лише призначеним покаранням, адже справедливість судового розгляду стосується і питань, які приймаються на стадії досудового розслідування. А це може бути і рішення щодо застосування запобіжного заходу чи іншого заходу процесуального примусу.

Окрім цього, вважаємо, що право на справедливий судовий розгляд не варто обмежувати лише процесуальною справедливістю, адже змістовний та процедурний аспект взаємообумовлюють один одного. Як зауважує Т. О. Лоскутов, концепцією справедливості охоплюються як кримінальні права людини (винесення судових рішень), так і процедурні права людини (принципова важливість процесуального права) [69, с. 52]. Тому про досягнення справедливості судочинства можна говорити лише при дотриманні

двох умов: здійснення справедливого судового розгляду та ухвалення справедливого рішення.

Михайленко В. В. вірно відмічає, що в ідеальній концепції верховенства права справедливий судовий розгляд не може призвести до несправедливого вироку. Хоча і зауважує, що еволюція практики ЄСПЛ на сьогоднішній день засвідчує дивне відгалуження, і в деяких справах Суд, встановивши порушення прав людини при здійсненні провадження, може постановити рішення про справедливість процесу в цілому [78, с. 175]. І навпаки, дотримання процесуальної форми не завжди гарантує одержання справедливого результату [73, с. 209].

Узагальнюючи викладене вище, можемо зробити висновок, що право на справедливий судовий розгляд є самодостатнім процесуальним правом-гарантією забезпечення, захисту та відновлення всіх інших прав людини шляхом звернення до суду, який на підставі справедливих процедур ухвалить справедливе рішення [13, с. 175].

1.2. Сутність та зміст справедливості як категорії кримінального процесуального права

Справедливість є фундаментом, стрижнем правової держави. З часів римського права відомі такі юридичні афоризми: «lex iniusta non est lex» (несправедливий закон не є законом), «justitia in suo cuique tribuendo cernitur» (справедливість полягає у відплаті кожному за його заслугами). Окрім цього, ще у І ст. н. е. Публій Ювентій Цельс проголосив jus est ars boni et aequi (право є мистецтвом добра і справедливості).

Семантика слова «справедливість» також свідчить про його зв'язок із правом. Адже етимологічно слово «справедливість» (justitia) походить від права (jus). В українській мові також слова «право», «правда», «справедливість», «правосуддя» є спільнокореневими. Аналогічний зв'язок прослідковується і у багатьох інших мовах світу «gerechtigkeit» і «recht» (у німецькій), «sprawiedliwość» і «prawo» (у польській).

Саме справедливість виступає орієнтиром у правотворчій, правозастосовній, правоохоронній та інших видах людської діяльності, є загальнолюдською цінністю, основою прогресивного

розвитку держави та її інститутів, громадянського суспільства, гарантією і показником правової захищеності особи [73, с. 206]. Справедливість – головне слово найближчого часу, вона входить в перелік значущих потреб нашого мозку, аналогічно прагненню до їжі і захисту [189].

Справедливість як категорію кримінального процесу досліджували різні вчені-процесуалісти. Не зважаючи на наявність певних розбіжностей щодо розуміння сутності та правової природи справедливості у кримінальному процесі, вони беззаперечно відмічають фундаментальне, основоположне та системоутворююче значення справедливості для кримінального процесу в цілому та правосуддя зокрема. Так, Н. Р. Бобечко стверджує, що «справедливість має фундаментальний характер для кримінального провадження: вона охоплює правовий ідеал належного кримінального судочинства та суспільний запит на встановлення істини. Справедливість є передумовою будь-якої процесуальної дії, рішення, вихідним моментом правильного розуміння та застосування закону» [10].

Проведене нами в попередньому підрозділі дослідження свідчить про відсутність належного нормативного регулювання загальної вимоги справедливості кримінального провадження. Необхідність якісного та юридично грамотного унормування справедливості як категорії кримінального процесуального права потребує її всебічної та детальної наукової розробки.

Варто зауважити, що справедливість у кримінальному процесі, як правило, досліджували або через призму засад кримінального провадження, або як властивість судового рішення. В своїх працях справедливості приділяли увагу такі вчені та практики: П. П. де Альбукерке [86], Т. Р. С. Аллан, Н. Р. Бобечко, Д. Віткаускас [25], І. В. Гловюк [30], В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, В. О. Гринюк [35], А. Я. Дубинський, В. А. Завгородній [42], С. М. Зеленський, О. П. Кучинська, О. А. Кучинська, О. В. Капліна, М. І. Козюбра, В. В. Комаров, О. І. Коровайко [55], Л. М. Лобойко, О. С. Мазур [71], В. Т. Маляренко, Ж. Майер [72], В. В. Михайленко, М. М. Михеєнко, Т. М. Мирошниченко [76], Л. М. Москвич, В. Т. Нор, О. Б. Прокопенко, М. А. Погорецький, С. І. Перепелиця,

Н. Ю. Сакара, Н. П. Сиза, Д. В. Сімонович, О. С. Ткачук, В. М. Тертишник, Ю. А. Тобота, Т. І. Фулей, О. Г. Шило та інші.

Втім, аналіз праць вказаних науковців дозволяє стверджувати про відсутність системної характеристики права на справедливий судовий розгляд з врахуванням особливостей кримінального судочинства. Незадовільний стан наукової розробки справедливості судочинства об'єктивно обумовлений його глобальністю, масштабністю і багатоелементністю, що ускладнює системне ґрунтовне доктринальне дослідження [78, с. 178].

Дослідження права на справедливий судовий розгляд потребує комплексного підходу з приділенням уваги системності гарантій справедливості судового розгляду. При цьому слід враховувати те, що справедливість є класичною позаправовою цінністю у значенні своєрідного зовнішнього взірця для позитивного права, його моральним підґрунтям [10]. А тому її дослідженням займалися науковці різних галузей права.

Окрім цього, постійне та системне вдосконалення кримінального процесуального законодавства та приведення його у відповідність до конвенційних стандартів вимагає однозначності щодо розуміння сутності та змісту справедливості як категорії кримінального процесуального права. Адже чіткість та зрозумілість термінів, які вживаються у кримінальних процесуальних нормах, в свою чергу, є запорукою досягнення справедливості кримінального провадження.

Насамперед слід зауважити, що термін «справедливість» є філософською категорією, яка використовується в різних сферах життя суспільства. Так, «ідея справедливості сягає своїми витоками Давнього світу. Платон називав справедливістю доброчесність, що означає правильне ставлення до інших людей. Арістотель пов'язував справедливість із заслугами членів суспільства, на основі яких можна розподіляти певні блага. Юстиніан І визначав справедливість як вічну волю віддавати кожному належне. Середньовічні мислителі намагались узгодити справедливість з ідеєю перерозподілу надлишкового багатства. Тома Аквінський навіть вважав, що людина в крайній скруті має право претендувати на чужу власність. На думку І. Канта, те, чого вимагає справедливість, має виконуватися

незалежно від будь-яких обставин суспільного розвитку» [161, с. 604].

Вищенаведене різноманіття думок свідчить про масштабність та різноплановість цієї категорії. Термін «справедливість» дуже широкий за своїм обсягом. Його можна розглядати і в загальнофілософському аспекті, і в плані конкретних суспільних відносин [159, с. 57].

Так, в тлумачних словниках мови «справедливість», як правило, розкривається з позиції морально-етичної вимоги до поведінки людини, яка характеризується об'єктивністю, неупередженістю, правильністю, чесністю. У словнику української мови визначено, що справедливість (як іменник) – те, що виражає об'єктивність, відповідає морально-етичним і правовим нормам, а «справедливий» – це той, який діє на підставі об'єктивних фактів. Разом з цим зазначено, що «справедливий» в контексті справедливого суду тлумачиться як заснований на правильному, об'єктивному ставленні до кого-, чого-небудь [156].

В юридичній енциклопедії В. П. Горбатенко та В. М. Тертишник вказують, що «справедливість» (лат.) – соціально-етична та морально-правова категорія, один з основних принципів права. Поняття «справедливість» позначає наявність у соціальному світі прав, засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність. Справедливість – один з найважливіших принципів правової держави, який реалізується як у законодавчій, так і в правозастосовчій діяльності. Справедливий закон втілює ідею рівної для всіх свободи – робити все, що не обмежує свободи інших і не завдає шкоди, а також не заборонене законом. У правозастосовчій діяльності справедливість означає обов'язок відповідних органів встановити об'єктивну істину у справі, забезпечити законні права та інтереси учасників кримінального процесу [161, с. 604–605].

Вищенаведене свідчить, що справедливість є вимогою до досить широкого кола суспільних відносин та охоплює його різноманітні аспекти – характеристика людини, правової норми, певних процесів (юридичних, економічних, соціальних).

Зокрема, О. Б. Прокопенко відмічає, що відповідно до двох вимірів соціального буття (персонального та інституційного) можна виділити два поняття справедливості: а) справедливість як характерна

риса особистості; б) справедливість, що стосується соціальних інститутів (родина, господарство, школа), а також політична справедливість, що стосується права, держави і політики [104, с. 9]. А на думку Ю. А. Тоботи, в узагальненому вигляді варто виділяти такі аспекти тлумачення терміну «справедливість»: 1) чесність, порядність, неупередженість (об'єктивність) у відносинах між суб'єктами права, відповідність таких відносин моральним та правовим нормам; 2) певне співвідношення (пропорційність) між злочином та покаранням, працею та винагородою; 3) рівність правового статусу суб'єктів права. При цьому в останньому випадку про рівність може йтися у сенсі здійснення правосуддя національними судами та Судом, у яких учасники провадження мають рівні процесуальні права й обов'язки [167, с. 66].

Разом з цим, у філософських дослідженнях, як правило, виділяють формальну, змістовну та процедурну справедливість. Так, О. А. Кучинська відмічає, що основна ідея формальної справедливості втілюється в принципі формальної рівності, що конкретизується у вимогах рівності перед законом, рівності перед судом, рівності прав, свобод і обов'язків людини. Змістовна справедливість втілюється у принципі пропорційності, а тому вимагає пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Саме тому покарання має перебувати у справедливому співвідношенні з тяжкістю та обставинами скоєного злочину та особою винуватого. Процедурна справедливість має вираз у додержанні процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин. У цьому випадку справедливий результат – це будь-який результат, отриманий за умови додержання процедури. При цьому вчена також зауважує, що всі види справедливості тісно пов'язані між собою. Зокрема, процедурна справедливість сприяє реалізації формальної справедливості: точність, детальність процесуальних норм, чіткість вимог і визначеність правил гарантують рівність сторін процесу і об'єктивність в прийнятті рішення [63, с. 65; 62].

Заслуговує на увагу і твердження В. М. Тертишника, який відмічає, що у філософії права виділяють такі аспекти поняття «справедливість»:

– справедливість як рівність можливостей у реалізації своїх здібностей та захисту своїх прав і законних інтересів;

– справедливість розподільчу – справедливий розподіл благ, виходячи з потреб кожної людини, юридичної рівності людини та з урахуванням її праці і заслуг перед суспільством і державою;

– справедливість відплатну – справедливість відповідальності за вчинені злочини чи правопорушення [160, с. 159].

Отже, вищенаведене свідчить про багатоаспектність та масштабність сутності терміну «справедливість» як загальнофілософської чи загальноправової категорії. Така комплексність розуміння терміну «справедливість» зумовила аналогічні підходи до тлумаченні цієї категорії в галузевих правових науках, зокрема і в теорії кримінального процесуального права.

Бобечко Н. Р. відмічає, що у доктрині кримінального процесу поняття «справедливість» вживається у чотирьох контекстних значеннях:

– як цінність кримінального провадження;

– як мета кримінального провадження;

– як засада кримінального провадження;

– як невід'ємний елемент змісту судового рішення, критерій його правосудності та оцінки ефективності й легітимності діяльності судової влади [10].

Вищенаведена багатоаспектність розуміння терміну «справедливість» відобразилася і при унормуванні положень КПК України, на що ми звертали увагу у попередньому підрозділі.

Тому, враховуючи наукові підходи до розуміння справедливості та проведений нами у попередньому підрозділі аналіз норм кримінального процесуального законодавства, вважаємо, що у кримінальному процесі «справедливість» вживається у таких контекстних значення:

– як мета, завдання кримінального провадження;

– як засада кримінального провадження;

– як суб'єктивне право на справедливий судовий розгляд (конвенційний стандарт);

– як вимога до судового рішення;

– як відповідність покарання, що призначається судом;

– як морально-етична вимога до характеристики присяжного.

1. Як мета, завдання кримінального провадження. В процесуальній літературі справедливість визнається як завданням, так і метою кримінального провадження.

Так, Н. Р. Бобечко відмічає, що справедливість є правовим ідеалом кримінального провадження та визначає мету правового регулювання кримінальних процесуальних відносин, орієнтує діяльність суб'єктів кримінального провадження на досягнення певних зразків поведінки, слугує критерієм для оцінки процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів кримінальних процесуальних відносин [10].

На думку Г. М. Мамки, справедливість є завданням правосуддя у широкому значенні (не лише як діяльності суду), як реакція на несправедливість – вчинення кримінального правопорушення. На підтвердження цієї тези вчений цитує думку Л. Владімірова 1883 року про те, що на державі лежить висока місія – карати злочини в ім'я здійснення справедливості, яка вимагає, щоб той, хто вчинив зло, зазнав відповідних страждань [73, с. 208–209].

Слід відмітити, що в інших процесуальних галузях права, на відміну від КПК України, справедливість судового розгляду закріплена у процесуальних кодексах саме як завдання судочинства. Зокрема, в ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України вказано, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [182].

Аналіз співвідношення між метою та завданням можемо знайти у працях В. М. Тертишника, де він відмічає, що мета – це уявна модель бажаного результату, те, до чого прагнуть суб'єкти процесу. Тому мета кримінального процесу – це захист громадян, юридичних осіб та держави від злочинних посягань, забезпечення справедливості кримінального провадження. А завдання – це те, що має бути зроблено для досягнення мети. Серед завдань кримінального процесу вчений називає і забезпечення справедливого правосуддя [160, с. 8].

При цьому В. М. Тертишник зауважує, що одне із завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК України, по суті передбачає здійснення справедливого правосуддя – забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [160, с. 13].

Отже, справедливість кримінального провадження є як його метою, так і завданням. Справедливість і є тим орієнтиром, задля досягнення якого розпочинається кримінальне провадження – щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений.

В той же час, завданням кримінального провадження є дотримання справедливої процедури – щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

2. Як засада кримінального провадження. В теорії кримінального процесу серед науковців можна зустріти різні думки щодо того, чи є справедливість засадою кримінального провадження. Ці дискусії обумовлені тим, що КПК України не містить прямого легального закріплення принципу (засади) справедливості [73, с. 207].

Так, дійсно, в ст. 7 КПК України в загальному переліку засад справедливість не виокремлена як засада кримінального провадження. Разом з цим, у контексті засади «Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень», яка визначена в п. 14 ст. 7 КПК України та розкривається у положеннях ч. 1 ст. 21 КПК України, закріплено, що кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи. Тобто, в цій нормі в контексті засади доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень йдеться про гарантування права на справедливий судовий розгляд та вирішення

справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону.

Із структурної побудови ст. 21 КПК України «Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень» можна зробити висновок, що справедливість є елементом доступу до правосуддя, адже про це йдеться в ч. 1 вказаної норми. Проте, це не відповідає дійсності. Адже саме доступ до правосуддя є окремим структурним елементом права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі.

Аналіз норм КПК України свідчить, що законодавча регламентація вимоги справедливості не дозволяє зробити однозначний висновок щодо її нормативного закріплення як засади кримінального провадження. Адже її прямого текстуального виразу ми не знайдемо у нормах кримінального процесуального законодавства.

Разом з цим, законодавець оперує терміном «засада справедливого судочинства» у ч. 2 ст. 550 КПК України, де визначаються вимоги щодо допустимості доказів, отриманих у результаті виконання дій, передбачених у запиті про міжнародне співробітництво, та терміном «право на справедливий судовий розгляд» у ч. 5 ст. 474 КПК України, де вказано, що перед прийняттям рішення про затвердження угоди про примирення суд повинен з'ясувати в обвинуваченого, чи цілком він розуміє це право.

Хоча справедливість як засада кримінального провадження і не отримала належного текстуального закріплення у нормах КПК України, «залучення категорії справедливості до врегулювання кримінальних процесуальних відносин – це об'єктивна ситуація, обумовлена, по-перше, соціальною необхідністю проникнення справедливості як загальнолюдської цінності до усіх сфер життєдіяльності, відносин між людьми, людьми і державою та її інститутами, особливо у сфері боротьби із злочинністю, а по-друге, загальноправовою визначеністю справедливості як одного із загальних принципів права» [73, с. 208].

Вищенаведене свідчить про неналежне унормування справедливості як засади кримінального процесуального права, що зумовлює такі запитання: чи є вимога справедливості окремою

засадою кримінального провадження; якщо так, то де її місце в системі засад кримінального провадження; чи потребує вона окремого законодавчого закріплення?

Так, поширеною серед вчених-процесуалістів (В. М. Тертишник, Г. М. Мамка, О. А. Кучинска) є думка про те, що, не зважаючи на відсутність нормативного закріплення, справедливість є самостійною засадою кримінального провадження.

Зокрема, В. М. Тертишник стверджує, що, окрім указаних в ст. 7 КПК України, до принципів кримінального процесу слід відносити: презумпцію добропорядності людини; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів; незалежність і процесуальну самостійність слідчого; забезпечення безпеки учасників кримінального процесу; пропорційність (допустимість застосування примусових і запобіжних заходів лише в разі крайньої необхідності); допустимість розгляду справи тільки в рамках пред'явленого обвинувачення; свободу оскарження процесуальних дій і рішень; документованість процесу; забезпечення встановлення об'єктивної істини; справедливість; реабілітацію незаконно обвинувачених та осіб, відносно яких мало місце порушення їх прав [160, с. 107–108].

Як відмічає О. А. Кучинська, принцип справедливості у кримінальному процесі України виконує координуючу роль в системі українського законодавства. Він проходить «червоною» смугою серед усіх принципів кримінального судочинства, визначає їх дію в конкретних умовах простору та часу [62]. При цьому вчена зауважує на необхідності доповнення КПК України статтею, яка б визнавала принцип справедливості як визначальний принцип кримінального судочинства [62].

На відміну від цього, Л. М. Лобойко стверджує, що справедливість не може вважатися засадою кримінального провадження, оскільки вона є притаманною для всіх видів людської діяльності, у тому числі тієї, що не врегульована нормами права [67, с. 43–44].

Досить часто в наукових працях ми можемо зустріти ототожнення засад верховенства права та справедливості. Так, Т. О. Лоскутов відмічає, що, принципом верховенства права (концепція справедливості) охоплюються як кримінальні права

людини (винесення судових рішень), так і процедурні права людини (принципова важливість процесуального права) [69, с. 52]. Ткачук О. С. також вважає, що право на справедливий судовий розгляд є елементом принципу верховенства права [163, с. 189].

Варто звернути увагу на те, що наявність дискусій щодо доцільності визнання справедливості самостійною засадою кримінального провадження не впливають на одностайність тверджень про те, що справедливість є загальноправовою засадою [73, с. 206]. Зокрема, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) зазначено, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [153].

У теорії кримінального процесу прийнято вважати, що загальноправові засади – це засади, які характерні для усіх галузей права, в тому числі і для кримінального процесу [59, с. 30]. Такими, на думку В. М. Тертишника, є: верховенство права, забезпечення захисту прав і свобод людини, презумпція добропорядності людини, повага та захист честі й гідності людини, рівність людей перед законом і судом, законність, гуманізм; справедливість, недопустимість звуження існуючих прав і свобод людини [160, с. 108].

Загальноправові засади у кримінальному процесі одержують нове теоретичне осмислення, змістовне збагачення та юридичний розвиток, набувають суто процесуального змісту [160, с. 109] та мають свою специфіку залежно від особливостей кримінальних процесуальних відносин [74, с. 123].

Зокрема, специфікою справедливості у кримінальному процесі є те, що вона має охоплювати єдність і процедурної (процесуальної), і змістовної (матеріальної) справедливості. Тому вчені цілком обґрунтовано відмічають, що форми прояву такої специфіки, тобто особливості дії загальноправового принципу у кримінальному процесі, повинні мати правове обґрунтування і нормативне закріплення, зокрема в положеннях кримінального процесуального закону [74, с. 123; 73, с. 216].

Варто зауважити, що засада справедливості у кримінальному провадженні тісно переплітається з іншими його засадами. Так,

В. В. Михайленко відмічає, що забезпечення справедливості кримінального провадження базується на дотриманні верховенства права, в той час, як належна правова процедура, в процесі якої ця справедливість досягається, опирається на верховенство закону [78, с. 61–62]. На думку Г. М. Мамки, справедливість є уособленням змісту принципу верховенства права [73, с. 212] та за своєю загальноправовою сутністю збігається з принципом формальної рівності [74, с. 122]. Справедливість також близька до законності і навіть тісно пов'язана із нею, однак не тотожна їй, проявляючи власний самостійний зміст і значення у поєднані з іншими загальними засадами кримінального провадження [73, с. 209–210].

Тобто, засада справедливості тісно взаємопов'язана з іншими засадами кримінального провадження, такими як законність, верховенство права, рівність перед законом і судом, повага до людської гідності, презумпція невинуватості та інші. Але підстав для її ототожнення з будь-якою із цих засад не має.

Можна також говорити про систему засад, які розпорошені серед різних засад кримінального провадження, забезпечуючи реалізацію справедливості судового розгляду. Втім, справедливість судового розгляду є базовою та самодостатньою засадою кримінального провадження, яка потребує окремого текстуального закріплення в нормах КПК України.

Отже, вищевикладене дозволяє стверджувати, що загальноправовий принцип справедливості поширюється на кримінальне процесуальне право, набуваючи своєї специфіки, обумовленої особливостями кримінальних процесуальних правовідносин. Справедливість є окремою та самодостатньою засадою кримінального провадження.

А тому, враховуючи відсутність належної законодавчої регламентації вимоги справедливості кримінального провадження та фундаментальне значення цієї категорії для кримінального судочинства, підтримуємо вчених, які звертають увагу на необхідності її унормування [73, с. 208; 62], присвятивши їй окрему норму у главі 2 КПК України.

3. Як суб'єктивне право на справедливий судовий розгляд (конвенційний стандарт). Вище ми вже відмічали, що в нормах КПК

України право на справедливий судовий розгляд текстуально закріплено в контексті врегулювання інших питань кримінального провадження (ч. 1 ст. 21, ч. 5 ст. 474 КПК України).

Втім, право на справедливий судовий розгляд закріплено в ст. 6 ЄКПЛ. А для держав, які ратифікували ЄКПЛ, норма про право на справедливий судовий розгляд набуває статусу імперативної, когентної, а її варіативність застосування може мати місце за умови врахуванням практики ЄСПЛ [166, с. 84].

У зв'язку з викладеним, цілком обґрунтованим є твердження про те, що право на справедливий судовий розгляд визнається європейським стандартом забезпечення прав людини під час здійснення судочинства в цілому, та кримінальних проваджень зокрема, в тому числі і на території України. Європейські стандарти забезпечення прав людини у кримінальному процесі вченими тлумачаться як положення, що відображають загальні принципи і практику забезпечення прав людини, встановлені ЄКПЛ і протоколами Ради Європи до неї, а також ухваленими на її основі рішеннями ЄСПЛ (судові прецеденти) і є обов'язковими для виконання національними компетентними органами під час кримінального судочинства [114, с. 15].

Стандарти судочинства, визначені в ЄКПЛ, відіграють важливу роль у вітчизняному правозастосуванні. Зокрема, у кримінальному процесі європейські стандарти виконують функції виявлення та усунення прогалин і колізій кримінального процесуального законодавства у частині забезпечення прав людини; орієнтування при формуванні кримінального процесуального законодавства; встановлення меж примусового втручання державних органів у права людини у ході кримінального провадження; відновлення порушених прав людини у сфері кримінального судочинства; забезпечення поваги державних органів до прав людини; встановлення меж гарантування конвенційних прав людини; контролю за забезпеченням органами кримінального судочинства конвенційних прав людини [114, с. 8; 79, с. 46–47].

Окрім цього, О. С. Ткачук відмічає, що закріплене у ЄКПЛ право на справедливий судовий розгляд слід розглядати як певну аксіоматизацію справедливості правосуддя та визнання права на

справедливий судовий розгляд загальним принципом права, характерним для права більшості держав [163, с. 190].

А тому, враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що право на справедливий судовий розгляд, закріплене у ст. 6 ЄКПЛ, за своєю суттю та функціями є конвенційною засадою здійснення кримінального провадження, яка є обов'язковою вимогою для вітчизняного правозастосування.

Право на справедливий судовий розгляд є комплексним і багатоаспектним. Його зміст, як правило, розкривається за допомогою аналізу положень ст. 6 ЄКПЛ «Право на справедливий суд», яка складається з трьох частин.

Заслуговує на увагу структурований аналіз цієї норми, який пропонує В. В. Михайленко. Вона відмічає, що в п. 1 ст. 6 вказані загальні правила права на справедливий суд, а саме: кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [50].

А тому, на думку вченої, цими загальними критеріями, які функціонально можуть охарактеризувати судовий розгляд як відповідний європейським стандартам судочинства, є: 1) справедливий розгляд; 2) публічний розгляд; 3) розумний строк; 4) незалежний суд; 5) безсторонній суд; 6 законний склад суду; 7) обґрунтованість висунутого обвинувачення; 8) публічне проголошення судового рішення; 9) можливість закритого судового розгляду. Автономне, динамічне тлумачення Конвенції розширює текстуально закріплений перелік загальних критеріїв, вводячи до нього також 10) право на суд; 11) доступ до суду; 12) обґрунтованість судового рішення. Європейський суд не надає цим ознакам чіткого

визначення, розглядаючи кожний елемент в контексті окремої справи [78, с. 176].

Щодо п. 2 ст. 6 Конвенції, то В. В. Михайленко відмічає, що ця норма закріплює презумпцію невинуватості як спеціальну гарантію кримінального судочинства та передбачає, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку. При чому принцип автономного тлумачення понять зумовив вироблення ЄСПЛ трьох основних стандартів: «обґрунтованої підозри», «поза розумним сумнівом» і «баланс ймовірностей» [78, с. 177].

А у п. 3 ст. 6 Конвенції визначено специфічні гарантії справедливості кримінального провадження, якими текстуально є: a) негайне і детальне інформування зрозумілою мовою про характер і причини висунутого проти особи обвинувачення; b) наявність часу і можливостей, необхідних для підготовки захисту; c) можливість захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя; d) можливість допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; e) право на безоплатну допомогу перекладача, якщо обвинувачений не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею [50]. При цьому, кожна із цих процесуальних гарантій також має власне прецеденте розширене тлумачення [78, с. 177].

Бобечко Н. Р. також зауважує, що право на справедливий суд, закріплене у ст. 6 ЄКПЛ, не обмежується перерахованими у ній елементами. Ці елементи утворюють лише необхідний minimum minimorum, свого роду condition sine qua non, що не звільняє від обов'язку дотримання інших засад і гарантій, пов'язаних з поняттям «правосуддя». ЄСПЛ поступово наповнює зміст права на справедливий суд новими положеннями, забезпечуючи гармонізацію засад судочинства, у тому числі й кримінального [10]. Зокрема, в рішенні у справі «Яллог (Jalloh) проти Німеччини» 2006 року ЄСПЛ визнав порушенням ст. 6 Конвенції проведення примусового

освідування із застосуванням медичного препарату, що викликав неконтрольований блювотний рефлекс у заявника. В рішенні вказано, що шляхом здійснення примусового освідування державні органи Німеччини порушили право Яллога не свідчити проти себе [151; 4].

4. Як вимога до судового рішення. У нормах КПК України, які регламентують судові стадії кримінального провадження, термін «справедливість» вживається і у контексті «справедливого судового рішення», зокрема як «критерій його правосудності та оцінки ефективності й легітимності діяльності судової влади» [10].

Так, у ч. 3 ст. 337 КПК України вказано, що з метою ухвалення справедливого судового рішення та захисту прав людини і її основоположних свобод суд має право вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження.

А в ст. 410 КПК України передбачено, що неповним визнається судовий розгляд, під час якого залишилися недослідженими обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення. При цьому неповним судовим розглядом визнаються випадки, коли судом були відхилені клопотання учасників судового провадження про допит певних осіб, дослідження доказів або вчинення інших процесуальних дій для підтвердження чи спростування обставин, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення (п. 1 ч. 1 ст. 410 КПК України) [60].

Тобто, у наведеній вище нормі справедливість вживається в контексті триєдиної вимоги до судового рішення – законне, обґрунтоване та справедливе судове рішення.

Але це при тому, що в ч. 1 ст. 370 КПК України визначено, що судове рішення повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим. І якщо далі в ст. 370 КПК України законодавець прописує критерії законності, обґрунтованості та вмотивованості судового рішення, то щодо того, яке рішення слід вважати справедливим і від чого слід відштовхуватися, визначаючи

справедливість чи несправедливість судового рішення, законодавець не вказує.

Очевидно, що така позиція законодавця обумовлена масштабністю та багатоаспектністю цього терміну а також тим, що справедливість є морально-правовою категорією, яку не можливо чітко визначити у нормативному акті. В теорій кримінального процесу навіть виділяють такі види несправедливих рішень: законно, але не справедливо; несправедливо внаслідок порушення принципів права; несправедливі в обох випадках [10].

Окрім цього, слід враховувати, що справедливість у кримінальному провадженні категорія ситуативна, яка може проявлятися через судове тлумачення правових норм, застосування правових позицій ЄСПЛ, відхід від формальної законності, застосування судової дискреції [78, с. 212–213].

Разом з цим вважаємо, що вимогу справедливості судового рішення не слід виділяти як окремий, самостійний елемент характеристики справедливості кримінального судочинства. Справедливість прийнятого рішення, як і справедливість проведення процесуальних дій, є складовими елементами засади справедливості кримінального провадження (підтримує 87,8 % респондентів). Адже справедливими мають бути як процесуальні рішення, так і процедури, на підставі яких були прийняті такі рішення.

5. Як відповідність покарання, що призначається судом. У ч. 2 ст. 409 КПК України підставою для скасування або зміни вироку суду першої інстанції визначено невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого. А в ч. 1 ст. 414 КПК України вказано, що невідповідним ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого визнається таке покарання, яке хоч і не виходить за межі, встановлені відповідною статтею (частиною статті) закону України про кримінальну відповідальність, але за своїм видом чи розміром є явно несправедливим через м'якість або через суворість [60].

Тобто, в цьому випадку термін «справедливість/несправедливість» законодавець використовує для характеристики визначеного судом покарання, яке хоч і прийняте в межах, встановлених законом, але в

той же час не відповідає вимозі справедливості (відповідності, об'єктивності).

Саме в такому аспекті (як відплатна справедливість, тобто відповідність призначеного покарання тяжкості вчиненого злочину) справедливість тлумачилася досить тривалий період часу. Зокрема, у середньовічній Англії право справедливості виникло з реалізації повноваження короля через діяльність лорда-канцлера втручатися у здійснення правосуддя шляхом пом'якшення жорстких вироків. При цьому посилання робилися не на прецеденти, а на загальні принципи права, поняття добра, справедливості тощо [159, с. 314].

Втім, тлумачення справедливості лише з позиції відповідності, адекватності призначеного покарання вчиненому діянню не охоплює всього спектру питань, які характеризують цей правовий феномен. Справедливість у кримінальному провадженні не може бути обмежена призначенням покарання або взагалі питаннями кримінально-правового характеру. Справедливими мають бути і процедури, що застосовуються при вирішенні цих питань [73, с. 209].

Окрім цього предметом кримінального процесуального регулювання є справедливість кримінальної процесуальної форми, а не покарання. А запорукою призначення справедливого покарання і є дотримання визначеного законом порядку здійснення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень.

Таким чином, у ст. 414 КПК України термін справедливість (несправедливість) використовується для характеристики визначеного судом покарання. Втім, таке використання справедливості не стосується питань процесуального права, а є питанням матеріального права, тобто є проблемою кримінально-правового характеру.

6. Як морально-етична вимога до характеристики присяжного. Так, у ч. 2 ст. 388 КПК України наведено текст присяги присяжних: «Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю виконувати свої обов'язки чесно і неупереджено, брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватися законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільному громадянину і справедливій людині» [60]. Аналогічні положення є і в тексті присяги

професійних суддів (ч. 1 ст. 57 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»).

Втім, у цьому випадку термін «справедливість» стосується не характеристики кримінального провадження, а використовується в контексті характеристики особи судді чи присяжного – чесність, неупередженість, об'єктивність.

Отже, узагальнення та систематизація вищевикладеного дозволяє стверджувати, що у кримінальному процесуальному законодавстві справедливість вживається у таких контекстних значеннях:

– як морально-етична вимога до характеристики особи (присяжного та судді);

– як вимога матеріального права (кримінально-правовий аспект) – справедливість покарання, що призначається судом;

– як вимога процесуального права (процедурна справедливість, справедливість кримінальної процесуальної форми) – дотримання справедливої процедури проведення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень.

Справедливість як вимога до процесуальної форми також є багатоаспектною. Справедливість розглядається як:

– мета (завдання) кримінального провадження;

– засада кримінального провадження;

– як процесуальне право особи на справедливий судовий розгляд.

Отже, можна зробити висновок, що *процесуальна справедливість* – це визначені кримінальним процесуальним законом вимоги до мети та засад (стандартів) здійснення кримінального провадження, які є критерієм оцінки проведених процесуальних дій та прийнятих процесуальних рішень особами, які здійснюють кримінальне провадження.

Втім, зміст справедливості кримінального провадження в цілому та права на справедливий суд зокрема не можливо повністю розкрити шляхом тлумачення терміну. Враховуючи масштабність, системність та комплексність цієї процесуальної категорії, вважаємо, що її зміст слід розкривати за допомогою структурних елементів, які забезпечують реалізацію засади справедливості та права на справедливий суд під час здійснення кримінального провадження.

1.3. Система гарантій права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні

Справедливість є не лише соціальним, морально-етичним чи філософським, а і правовим феноменом, який має нормативне закріплення у різних правових актах. Справедливість як кримінальна процесуальна категорія має цілком визначені правові форми, так як регламентується у нормах, які визначають засади кримінального провадження, правовий статус його учасників, процесуальну форму проведення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень.

Втім, законодавча регламентація справедливості кримінального провадження є досить складним завданням, обумовленим комплексністю, різноаспектністю та системністю цього питання. Адже досить складно вичерпно визначити та нормативно закріпити всі форми прояву справедливості, які виникають під час здійснення кримінального провадження. Окрім цього, правозастосовча практика вимагає правової визначеності в розумінні цього конвенційного стандарту, що сприятиме забезпеченню його виконання чи встановлення випадків його порушення.

Багатоаспектність права на справедливий судовий розгляд зумовила науковий інтерес до систематизації та структуризації його елементів. Цьому питанню присвятили свої праці Г. І. Бережанський, Н. М. Грень, І. С. Гриценко, В. В. Городовенко, Е. Гротрайан, В. В. Комаров, У. З. Коруц, О. А. Кучинська, В. В. Михайленко, М. А. Погорецький, О. Б. Прокопенко, Н. Ю. Сакара, Н. П. Сиза, О. С. Ткачук, Е. Л Трегубов, О. Г. Шило, Т. А. Цувіна та інші. Проте, однозначного та загальноприйнятого підходу щодо визначення системи елементів права на справедливий судовий розгляд та їх характеристики серед вчених не має.

У попередніх підрозділах нашого дослідження ми з'ясували місце права на справедливий судовий розгляд в загальному каталозі прав людини, в тому числі і серед прав задекларованих ЄКПЛ. Це дозволило нам дійти висновку, що право на справедливий судовий розгляд є самодостатнім процесуальним правом-гарантією забезпечення, захисту та відновлення всіх інших прав людини.

Реалізація права на справедливий судовий розгляд є складною багатоетапною діяльністю, яка обумовлена тривалістю та варіативністю кримінальної процесуальної форми. Комплексність права на справедливий судовий розгляд ніхто із науковців не заперечує, тому загальноприйнятим вважається твердження про те, що це право складається з різних елементів. Проте, сталого та загальновизнаного підходу щодо виокремлення, класифікації та характеристики структурних елементів права на справедливий судовий розгляд серед дослідників цього питання не існує. Запропоновані класифікації різняться за змістом, обсягом та характеристикою елементів права на справедливий судовий розгляд.

Так, аналіз міжнародно-правових актів, зокрема ст. 6 ЄКПЛ, практики ЄСПЛ, національного законодавства та практики його застосування, наукових підходів до тлумачення сутності терміну «справедливість» дозволяє вченим стверджувати про наявність різних елементів права на справедливий судовий розгляд.

Так, Е. Гротрайан структурні елементи права на справедливий судовий розгляд поділяє на дві групи:

– інституціональні – незалежний, безсторонній суд, встановлений законом, доступ до суду;

– процедурні (процесуальні) – змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки судового розгляду, публічність розгляду справи, правова визначеність [37, с. 93–122].

Аналогічну точку зору щодо поділу на дві великі групи всіх елементів права на справедливий судовий розгляд висловлює і Д. В. Сімонович, стверджуючи, що «гарантії права на справедливий судовий розгляд можна диференціювати на фундаментальні (незалежність та неупередженість суду, публічність розгляду справи, розумність строків провадження у справі) та статусні (рівність та змагальність сторін у кримінальному процесі, право на правову допомогу). Фундаментальні гарантії спрямовані на створення можливості справедливого судового розгляду справи, статусні гарантії – на забезпечення паритету між сторонами під час провадження» [114, с. 13].

Подібні пропозиції щодо виокремлення двох великих груп елементів права на справедливий судовий розгляд висловлювали і

інші вчені, пропонуючи їх поділяти на статичні та динамічні [184, с. 75–76] або організаційні та функціональні [49, с. 83].

Втім, більшість дослідників цього питання пропонують більш розширену класифікацію, стверджуючи, що доступ до суду, з огляду на його складний зміст та першочергове значення для п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, варто виділяти як окремий структурний елемент цього комплексного права [164, с. 71; 199, с. 118–119]. При цьому вчені зауважують, що не допускається встановлення жодних обмежень права особи на звернення до суду, але його реалізація зумовлена дотриманням процесуальної форми, передбаченої чинним законодавством. Водночас, порядок звернення до суду не повинен містити прихованих, фактичних обмежень для реалізації особою свого права [104, с. 10–11].

Так, О. С. Ткачук виокремлює наступні структурні елементи права на справедливий судовий розгляд:

1) прелімінарний (доступ до суду), що є передумовою реалізації інших елементів;

2) інституційний (незалежний, безсторонній суд, встановлений законом), який відбиває ознаки належного суду в демократичному суспільстві;

3) процесуальний (публічність, розумний строк розгляду справи та справедливість розгляду у вузькому розумінні або справедливе слухання), який відображає процесуальні вимоги розгляду справи;

4) легітимаційний (правова визначеність і виконання рішень суду), завдяки якому відбувається легітимація судових рішень та досягається мета правосуддя, що полягає у встановленні правової визначеності суспільних відносин [165, с. 8, 15; 164, с. 75].

Тобто, окрім інституціональних (інституційних) та процесуальних елементів права на справедливий судовий розгляд вчений виокремлює доступ до суду, називаючи його прелімінарним (попереднім) елементом, та пропонує правову визначеність і виконання рішень суду також виділяти окремим елементом цього конвенційного права, називаючи його легітимаційним [164, с. 74–75]. Автор цієї класифікації фактично пропонує об’єднувати структурні елементи права на справедливий судовий розгляд відповідно до хронології їх виникнення – звернення до суду (прелімінарний),

формування складу суду (інституційний), розгляд справи (процесуальний) та виконання рішення суду (легітимаційний).

Така класифікація елементів права на справедливий судовий розгляд заслуговує на увагу. Проте, ми не можемо беззастережно застосовувати її при характеристиці справедливості кримінального провадження. Адже О. С. Ткачук досліджував цю проблему через призму цивільного процесу, а тому не враховував ті складові права на справедливий судовий розгляд, які притаманні кримінальному провадженню, – презумпція невинуватості, право на захист тощо.

У зв'язку з вказаним вище, досить поширеною серед науковців є думка щодо доцільності виокремлення такої окремої групи структурних елементів права на справедливий судовий розгляд як «спеціальні елементи» – ті, які стосуються розгляду кримінальних проваджень.

Так, на думку О. Б. Прокопенка, право на справедливий суд складається з інституціональних, органічних, процесуальних та спеціальних елементів. Зокрема:

– інституціональні елементи включають вимоги щодо суду як установи (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону);

– органічний елемент – це доступ до суду;

– процесуальні елементи характеризують вимоги щодо процедури судового розгляду (публічність, забезпечення наданих процесуальним законом прав учасників судового розгляду, рівність сторін у процесі й змагальність, розумний строк розгляду справи, виконання остаточного судового рішення);

– спеціальні елементи втілюються у гарантіях прав осіб у кримінальному провадженні (презумпція невинуватості, достатність часу і можливостей для ознайомлення із висунутим обвинуваченням, право на захист, правовий захист свідків, надання обвинуваченому перекладача) [104, с. 16].

Аналогічний підхід до цього питання має В. В. Городовенко та М. Л. Ентін, які виділяють органічні, інституціональні (інституційні), процесуальні та спеціальні критерії забезпечення справедливості кримінального провадження [31, с. 60–62; 193, с. 86–87].

Різницю можна знайти лише у наповненні тих чи інших елементів. Зокрема, право на виконання судових рішень М. Л. Ентін

відносить до органічних елементів (окрім права на доступ до суду), а О. Б. Прокопенко виконання остаточного судового рішення відносить до процесуальних елементів. На відміну від таких тверджень, О. С. Ткачук, як ми вище відмічали, виконання судових рішень виділяє в окрему групу, називаючи її легітимаційним елементом права на справедливий суд. Термінологічну відмінність можемо побачити і у використанні слів: інституціональні та інституційні. Хоча суттєвої різниці у них немає, але більш правильним буде використання саме терміну «інституційний». Адже прикметник інституційний тлумачиться як той, що стосується інституції (інституційна система, інституційний механізм), а прикметник інституціональний, як правило, використовується в тих випадках, коли йдеться про заходи, які здійснюються для розвитку та формування нових інститутів (інституціональна політика, інституціональний розвиток) [87].

Втім, не всі науковці погоджуються з наведеною вище класифікацією елементів права на справедливий судовий розгляд та пропонують різні варіанти її удосконалення. Так, М. А. Погорецький та І. С. Гриценко уточнюють вищевказану класифікацію та пропонують виділяти наступні структурні елементи права на ствердливий суд:

– інституційні елементи (засади, що визначають організацію судової системи в цілому і кожного судового органу зокрема, – створення суду на підставі закону, незалежність суду, безсторонність суду);

– організаційно-функціональні елементи (засади, що поєднують критерії організації і функціонування суду, – доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень);

– функціональні елементи (засади, що визначають процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя, змагальність процесу, розумні строки розгляду справи);

– спеціальні елементи (засади, що стосуються сфери кримінального процесу, – презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача) [36, с. 4–5].

Аналогічну позицію щодо цього питання має і Н. П. Сиза. Водночас, розглядаючи елементи права на справедливий суд (як засади організації та діяльності судової системи), вчена пропонує залежно від сфери дії виділяти три групи елементів, де організаційно-функціональні та інституційні елементи вищенаведеної класифікації об'єднує в одну групу [112, с. 195].

Окреме бачення щодо розрізнення елементів права на справедливий суд має Г. І. Бережанський, який вважає, що поширені у сучасній науковій думці підходи до виокремлення елементів права на справедливий суд не завжди повною мірою відображають всю глибинну сутність цього поняття. Тому він вважає, що право на справедливий суд містить у собі такі чотири основні аспекти: змістовний, інституційний, матеріальний, процесуальний, які органічно доповнюють один одного та формують єдине комплексне розуміння аналізованої категорії [8, с. 193, 195]. Такий підхід до виокремлення елементів права на справедливий суд, на нашу думку, є хибним. Адже автор намагається об'єднати тлумачення видів справедливості (формальна, змістовна та процедурна справедливість) та її структурну характеристику (виокремлення її складових елементів). Тобто, автор поєднує якісно різні характеристики справедливості в цілому та права на справедливий суд зокрема.

В процесуальній літературі також можна зустріти принципово інший підхід до структуризації права на справедливий судовий розгляд – коли науковці не виокремлюють узагальнені групи елементів цього права, а йдуть шляхом формулювання орієнтовного переліку його складових.

Так, на думку Н. М. Грень, основні елементи права на справедливий суд визначені в міжнародних стандартах та тлумачаться ЄСПЛ. А тому до них відносяться: доступ до суду, публічність судового розгляду, незалежність та безсторонність суду, розумний строк розгляду, рівність учасників, справедлива (належна) процедура розгляду справи [34]. Аналогічні бачення цього питання мають В. В. Комаров і Н. Ю. Сакара [48, с. 13] та У. З. Коруц [56, с. 373].

Михайленко В. В., аналізуючи положення ст. 6 ЄКПЛ, відповідно до її структури виділяє загальні та спеціальні правила права на справедливий суд. Вчена констатує, що п. 1 ст. 6 ЄКПЛ

визначає загальні правила права на справедливий суд, п. 2 ст. 6 ЄКПЛ – презумпцію невинуватості як спеціальну гарантію кримінального судочинства, а п. 3 ст. 6 ЄКПЛ – специфічні гарантії справедливості кримінального провадження [78, с. 176–177].

Трегубов Е. Л., виходячи з конструкції п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, стверджує, що у ній закріплено такі елементи права на справедливий судовий розгляд: 1) право на розгляд справи; 2) справедливість судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, встановленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду [168, с. 359].

Втім, на нашу думку, перелік окремих вимог-гарантій, які є складовими права на справедливий судовий розгляд, може бути лише орієнтовним, адже:

– по-перше, при визначенні структурних елементів права на справедливий судовий розгляд слід орієнтуватися не лише на права, які закріплені в ЄКПЛ, а потрібно враховувати і вимоги національного законодавства, правозастосовну практику та наукові розробки щодо тлумачення сутності справедливості кримінального провадження;

– по-друге, досить складно повно та всебічно охопити всі аспекти справедливості судового розгляду з врахуванням динамічного тлумачення Європейським судом вимог ст. 6 ЄКПЛ, завдяки чому постійно відбувається розширення закріплених у ЄКПЛ вимог справедливості судочинства.

Зокрема, Т. А. Цувіна відмічає, що виконання судового рішення, як елемент права на справедливий судовий розгляд, текстуально не передбачено у ст. 6 ЄКПЛ, проте, завдяки еволюційному тлумаченню зазначеної статті у практиці ЄСПЛ, з часом почало визнаватися невід'ємною гарантією цього права [183].

Це підтверджується рішенням ЄСПЛ у справі «Горнсбі (Hornsby) проти Греції» 1997 року, де наголошується, що відповідно до прецедентного права, п. 1 ст. 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його прав та обов'язків. Ця стаття проголошує «право на суд», одним з

аспектів якого є право на доступ до суду, тобто право ініціювати судові провадження. Однак, це право було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Важко собі навіть уявити, щоб ст. 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, а саме: справедливий, публічний, швидкий розгляд, і, водночас, не передбачала б виконання судових рішень. Якщо вбачати у ст. 6 тільки проголошення доступу до судового органу та права на судове провадження, то це могло б породжувати ситуації, що суперечать принципу верховенства права, який Договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію. Отже, для цілей ст. 6 виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина «судового розгляду» (п. 40) [122].

А тому вважаємо, що структуру права на справедливий судовий розгляд слід розкривати за допомогою визначення узагальнених груп елементів, які характеризують основні напрями забезпечення реалізації цього правового феномену.

Вищенаведений аналіз різних класифікацій структурних елементів права на справедливий судовий розгляд дозволяє стверджувати, що найбільш виправданим та обґрунтованим є підхід, який дозволяє виокремити певні групи елементів цього комплексного права залежно від їхньої ролі (функції) в забезпеченні справедливості судочинства та хронологічної послідовності виникнення.

Пропонуємо таку класифікацію елементів (гарантій) реалізації права на справедливий судовий розгляд:

– забезпечувальний (попередній) елемент, що гарантує можливість ефективної реалізації права на суд (необтяжений юридичними чи економічними перешкодами доступу до суду);

– інституційні елементи (передумова справедливого суду) – вимоги щодо створення і функціонування судової системи в цілому та окремого суду зокрема (законний склад суду (створений на підставі закону), незалежний, безсторонній суд);

– процесуальні (процедурні) елементи – загальні процесуальні вимоги щодо порядку і правил здійснення судочинства (змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки, публічний (гласний і

відкритий) розгляд, можливість закритого судового розгляду, публічне проголошення судового рішення, обґрунтованість та вмотивованість судового рішення, справедлива (належна) процедура);

– спеціальні (кримінальні процесуальні) елементи – додаткові процесуальні гарантії, які стосуються розгляду кримінальних проваджень (презумпція невинуватості, обґрунтованість обвинувачення, обізнаність щодо характеру і причин обвинувачення, право на захист, достатність часу і можливостей для підготовки захисту, право на перехресний допит, право на безоплатну допомогу перекладача);

– легітимаційний елемент – гарантії досягнення мети правосуддя, що забезпечують виконання остаточного судового рішення та правову визначеність кримінальних процесуальних відносин (виконання судових рішень, правова визначеність, остаточність (res judicata) [12, с. 297].

Запропонована нами класифікація структурних елементів права на справедливий судовий розгляд дозволить повно та всебічно охопити всі складові елементи цього конвенційного стандарту. Подібний підхід до узагальнення різних елементів права на справедливий суд можна відслідкувати і в посібниках ЄСПЛ. Зокрема, в «Посібнику зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект)» в змісті містяться такі розділи: «III. Право на доступ до суду; IV. Загальні гарантії: інституційні вимоги; V. Загальні гарантії: процесуальні вимоги; VI. Особливі гарантії; VII. Екстериторіальна дія статті 6» [89].

Виокремлення структурних елементів права на справедливий судовий розгляд має як науковий, так і методологічний чи прикладний характер. Адже «класифікація елементів права на справедливий суд дає можливість систематизувати та узагальнити складові цього права та комплексно підійти до вивчення його ознак. У свою чергу, визначити, чи було забезпечено право на справедливий судовий розгляд у процесі вирішення судової справи, можливо лише тоді, коли буде проаналізовано дотримання судом кожного з елементів названого права» [164, с. 75].

Окрім цього, систематизація права на справедливий судовий розгляд дозволяє визначити його зміст, що сприятиме вдосконаленню кримінального процесуального законодавства України щодо регламентації процесуальних гарантій його реалізації.

В межах нашого дослідження ми будемо більш детально аналізувати ті структурні елементи права на справедливий судовий розгляд, які стосуються процесуальної форми здійснення судочинства. Тому наступні розділи роботи будуть присвячені дослідженню процесуальних (процедурних) та спеціальних (кримінальних процесуальних) складових елементів права на справедливий судовий розгляд.

Висновки до розділу 1

1. Ще з часів середньовіччя основні закони держав з розвинутими правовими системами гарантували притягнення до відповідальності за вчинення злочину лише на підставі визначеного законодавством справедливого судового розгляду. Концептуалізація права на справедливий судовий розгляд відбулася завдяки прийняттю ЄКПЛ у 1950 році, а уніфікація розуміння її основних положень, зокрема і ст. 6 ЄКПЛ, та визнання їх на рівні стандартів судочинства вироблена практикою ЄСПЛ, яка враховується під час здійснення кримінального провадження на території України. Європейський суд з прав людини є єдиним органом, уповноваженим на офіційне тлумачення положень ЄКПЛ. На сучасному етапі розвитку національного законодавства чітко прослідковується вектор у напрямку приведення його у відповідність до конвенційних стандартів здійснення судочинства.

Право на справедливий судовий розгляд закріплено у Конституції України (статті 8, 24, 55), рішенні Конституційного суду від 2 листопада 2004 року № 15-рп, Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (статті 2, 7) та КПК України.

У КПК України право на справедливий судовий розгляд як комплексне та багатоаспектне кримінальне процесуальне право не

виділено в окрему засаду кримінального провадження. Елементи цього права розпорошені серед різних засад кримінального провадження. Тому варто говорити про систему засад кримінального провадження, які взаємодоповнюють одна одну під час забезпечення реалізації конвенційного стандарту справедливості судового розгляду.

2. Підтримуємо вчених (О. С. Ткачук), які стверджують, що право на справедливий судовий розгляд слід розглядати і як суб'єктивне право в контексті концепції прав людини, і як систему мінімальних вимог, дотримання яких має забезпечити держава при зверненні особи до суду. В науковій літературі зустрічається ототожнення термінів «право на судовий захист», «право на справедливий суд», «право на справедливий судовий розгляд». Обґрунтовано доцільність використання саме останнього терміну.

Терміном «справедливість судового розгляду» охоплюється єдність процедурної та змістовної справедливості, де:

– процедурна (процесуальна) справедливість полягає у здійсненні кримінального провадження відповідно до встановленої законом процедури, яка за своєю суттю відповідає вимогам справедливості (справедливість кримінальної процесуальної форми);

– змістовна (матеріальна) справедливість характеризується змістом прийнятого судом рішення (визначеного ним покарання чи застосування/незастосування інших заходів примусу), яке має бути адекватним (відповідним) вчиненому діянню.

Право на справедливий судовий розгляд є самодостатнім процесуальним правом-гарантією забезпечення, захисту та відновлення всіх інших прав людини шляхом звернення до суду, який на підставі справедливих процедур ухвалить справедливе рішення.

3. Справедливість є вимогою до досить широкого кола суспільних відносин та охоплює його різноманітні аспекти – характеристику людини, правову норму, певні процеси. Багатоаспектність та масштабність терміну «справедливість» зумовила аналогічні підходи до тлумаченні цієї категорії в галузевих правових науках.

У кримінальному процесуальному законодавстві справедливість вживається у таких контекстних значеннях:

– як морально-етична вимога до характеристики присяжного та судді;

– як вимога матеріального права (кримінально-правовий аспект) – справедливість покарання, що призначається судом;

– як вимога процесуального права (процедурна справедливість, справедливість кримінальної процесуальної форми) – дотримання справедливої процедури проведення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень.

4. Справедливість як процесуальна вимога також є багатоаспектною та розглядається як: мета (завдання) кримінального провадження; засада кримінального провадження; процесуальне право особи на справедливий судовий розгляд, яке за своєю суттю та функціями є конвенційною засадою здійснення кримінального провадження.

Справедливість кримінального провадження є як його метою, так і завданням. Адже справедливість і є тим орієнтиром (метою), задля досягнення якого розпочинається кримінальне провадження (щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений). В той же час, завданням кримінального провадження є дотримання справедливої процедури (щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура).

Загальноправовий принцип справедливості поширюється на кримінальне процесуальне право, набуваючи своєї специфіки, обумовленої особливостями кримінальних процесуальних правовідносин. Справедливість є окремою та самодостатньою засадою кримінального провадження. Підтримуємо вчених, які звертають увагу на необхідність унормування справедливості як засади кримінального провадження, присвятивши їй окрему норму у главі 2 КПК України.

5. *Процесуальна справедливість* – це визначені кримінальним процесуальним законом вимоги до мети та засад (стандартів) здійснення кримінального провадження, які є критерієм оцінки

проведених процесуальних дій та прийнятих процесуальних рішень особами, які здійснюють кримінальне провадження.

6. Перелік окремих вимог-гарантій, які є складовими права на справедливий судовий розгляд, може бути лише орієнтовним. Адже слід враховувати як вимоги національного законодавства, так і динамічну практику тлумачення ЄСПЛ вимог ст. 6 ЄКПЛ, де постійно відбувається розширення вимог справедливості судочинства. Найбільш виправданим та обґрунтованим є підхід, який дозволяє виокремити узагальнені групи елементів цього комплексного права залежно від їхньої ролі (функції) в забезпеченні справедливості судочинства та хронологічної послідовності виникнення.

7. Запропоновано таку класифікацію елементів (гарантій) реалізації права на справедливий судовий розгляд:

– забезпечувальний (попередній) елемент, що гарантує можливість ефективної реалізації права на суд;

– інституційні елементи (передумова справедливого суду) – вимоги щодо створення і функціонування судової системи в цілому та окремого суду зокрема;

– процесуальні (процедурні) елементи – загальні процесуальні вимоги щодо порядку і правил здійснення судочинства;

– спеціальні (кримінальні процесуальні) елементи – додаткові процесуальні гарантії, які стосуються розгляду кримінальних проваджень;

– легітимаційний елемент – гарантії досягнення мети правосуддя, що забезпечують виконання остаточного судового рішення та правову визначеність кримінальних процесуальних відносин.

РОЗДІЛ ІІ.
ЗАГАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ВИМОГИ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

2.1. Змагальність та рівність сторін судового провадження

Концепція справедливого судового розгляду у кримінальному судочинстві, насамперед, характеризується реалізацією таких загальних засад кримінального провадження як змагальність та рівність прав сторін, розумність строків, гласність і відкритість судового провадження.

Так, у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ визначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [50].

Вказані положення за своєю суттю є загальними процесуальними вимогами (стандартами), які визначають порядок і правила здійснення судочинства, так як вони поширюються на здійснення будь-якого судочинства: кримінального, цивільного чи адміністративного.

Ці загальні гарантії справедливості судового розгляду (п. 1 ст. 6 Конвенції) в національному кримінальному процесі тісно переплітаються з різними засадами кримінального провадження. Зокрема, публічне проголошення рішення кореспондується зі ст. 27 КПК України «Гласність і відкритість судового провадження та повне

фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій». Розгляд справи протягом розумного строку знаходить своє відображення у ст. 28 КПК України «Розумні строки» [79, с. 190].

З метою комплексного підходу до характеристики загальних елементів права на справедливий судовий розгляд пропонуємо об'єднати їх за сутнісною характеристикою в такі три групи:

– статусні вимоги, які стосуються паритетності сторін судового провадження, – змагальність процесу, рівність сторін;

– вимоги відкритості провадження – публічний (гласний і відкритий) розгляд, можливість закритого судового розгляду, публічне проголошення судового рішення;

– вимоги тривалості провадження – розумні строки.

Відповідно до такого поділу ми і будемо здійснювати подальше дослідження справедливості судового розгляду.

Так, хоча у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ безпосередньо не йдеться про змагальність та рівність сторін, аналіз практики ЄСПЛ свідчить про те, що ці вимоги є складовими компонентами загальної концепції справедливого судового розгляду. На цьому неодноразово наголошувалося у прецедентній практиці ЄСПЛ. Зокрема, у рішенні в справі «Лазаренко та інші проти України» 2017 року вказано, що загальна концепція справедливого судового розгляду охоплює фундаментальний принцип змагальності процесу (п. 37) [134].

А у рішенні в справі «Надточій проти України» 2008 року Суд нагадує, що принцип рівності сторін – один із складників ширшої концепції справедливого судового розгляду – передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом (п. 26) [139].

Подібне твердження міститься і в рішенні у справі «Салов проти України» 2005 року, де визначено, що принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає основоположний принцип змагальності процесу (п. 87). При цьому фундаментальним аспектом права на справедливий судовий розгляд є те, що розгляд кримінальної справи, включаючи процедурні

елементи, повинен бути змагальним і в цьому процесі має бути забезпечений принцип рівності сторін (п. 78) [144].

Таким чином, змагальність та рівність сторін є взаємообумовлюючими складовими компонентами загальної концепції справедливого судового розгляду та, відповідно, складовими права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції (що підтверджує 92 % респондентів). При цьому, фундаментальною гарантією досягнення справедливості судового розгляду є рівність сторін при здійсненні змагального судового провадження.

Хоча вимоги змагальності та рівності сторін судового провадження і взаємопов'язані між собою, їх не варто ототожнювати, адже вони мають відмінності за своєю суттю, правовою регламентацією та порядком реалізації.

Так, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості є однією із основних засад судочинства.

У ст. 22 КПК України ця вимога закріплена на рівні засади кримінального провадження, де визначено, що кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК України (ч. 1) [60].

Метою змагальності процесу, як зауважує Я. О. Берназюк, є з'ясування всіх обставини справи шляхом дослідження судом поданих доказів сторонами або іншими суб'єктами, але лише у межах судового процесу. Крім того, принцип змагальності має на меті унеможливлення впливу на суд доказів, які одна із сторін в силу об'єктивних та суб'єктивних причин не змогла оцінити та юридично обґрунтовано навести свої міркування [9].

Щодо суті змагальності у кримінальному провадженні, то О. Г. Яновська справедливо відмічає, що змагальність – це демократичний принцип судочинства, відповідно до якого розгляд справи відбувається у формі протиставлення правових позицій сторін [195, с. 365]. Поступове розширення та поглиблення змагальних засад у кримінальному процесі України надасть можливість суб'єктам

кримінально-процесуальних відносин виробити культуру спілкування, що відповідатиме змагальній формі судочинства; підготує суспільну думку до переходу на новий рівень змагальності судового процесу в кримінальних справах; дасть змогу вдосконалити процесуальну форму слідчих та судових дій, побудованих на засадах змагальності; поступово приведе до зрушення від конфронтаційної змагальності до змагальності, спрямованої на врегулювання кримінально-правових конфліктів і усунення завданої правопорушенням шкоди [195, с. 125–126].

При цьому звертається увага на те, що однією з головних передумов становлення змагальної системи кримінального судочинства в Україні повинен стати процес гармонізації вітчизняного та європейського законодавства в цілому та кримінально-правових систем зокрема. Цей процес, насамперед, обумовлюється дією ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ щодо застосування положень цієї Конвенції. Подальша гуманізація українського кримінального процесуального права можлива за умови імплементації в нього положень вказаної Конвенції [194, с. 101–102].

Аналіз норм КПК України дозволяє стверджувати, що вимогу змагальності сторін, як вітчизняне законодавство, так і прецедентна практика ЄСПЛ, характеризують крізь призму рівності сторін при наданні суду доказів на підтвердження своєї позиції та їх дослідженні під час судового розгляду.

Так, Верховний Суд у постанові від 3 жовтня 2018 року в справі №134/18/13-ц зазначив, що у п. 1 ст. 6 Конвенції гарантується «процесуальна» справедливість, тобто змагальні провадження, у процесі яких у суді на рівних засадах заслуховуються аргументи сторін. При цьому зауважується, що бажання зекономити час і прискорити провадження не обґрунтовує невиконання такого фундаментального принципу, як право на змагальні провадження [90].

Слід також звернути увагу на різноаспектність засади змагальності сторін. Так, Я. О. Берназюк зауважує, що принцип змагальності судового провадження охоплює право особи, крім можливості подавати власні докази, знати про існування всіх представлених доказів та пояснень іншими учасниками справи (у тому числі наданих незалежним представником національних

юридичних послуг), оскільки вони можуть вплинути на рішення суду, мати можливість знайомитись з матеріалами справи та робити з них копії, а також володіти відповідними знаннями (залучати професійного представника) та змогу коментувати представлені докази та пояснення у належній формі та у встановлений час [9].

Отже, змагальність сторін варто характеризувати з таких двох позицій:

1) право сторін подавати власні докази для їх дослідження під час судового розгляду;

2) право оспорювати докази, що подаються протилежною стороною.

Тобто, з одного боку вимога змагальності передбачає право сторін надавати суду будь-які докази, необхідні для успіху справи, та знати і обговорювати будь-які представлені суду докази чи зауваження (п. 37 рішення у справі «Клінік дез Акація та інші (Clinique des Acacias and others) проти Франції» 2005 року) [196; 181, с. 84].

Реалізація цього права здійснюється, як правило, за активної безпосередньої участі сторін у судовому засіданні, що презюмується самим поняттям змагального провадження (п. 26 рішення у справі «Жук проти України» 2010 року) [126].

Окрім цього, реалізація вимоги змагальності судового провадження шляхом подання доказів та їх дослідження під час судового розгляду перекликається з окремими процесуальними правами обвинуваченого, визначеними у п. 3 ст. 6 Конвенції. Зокрема, із такими правами: мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту (підпункт «b»); допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення (підпункт «d»).

З іншого боку, реалізація змагальності вимагає попереднього ознайомлення протилежної сторони із доказами, що подаються до суду на підтвердження своєї позиції. А тому, відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ, вимога змагальності процесу передбачає, що кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитися з усіма доказами та зауваженнями, наданими іншою стороною, і відповісти на них (п. 78 рішення у справі «Салов проти України» 2005 року) [144].

При цьому зауважується, що право на змагальність провадження повинно надаватись у задовільних умовах: сторона у справі повинна мати можливість ознайомитись із доказами у суді і коментувати їх існування, зміст та достовірність у належній формі у встановлений час (п. 42 рішення ЄСПЛ у справі «Krcmar and Others v. the Czech Republic» від 27 квітня 1999 року), а за необхідності отримати належні докази – суд має відкласти розгляд справи (п. 39 рішення ЄСПЛ у справі «Yvon v. France» від 24 квітня 2004 року) [90].

Отже, з метою забезпечення реальної змагальності судового провадження, сторони повинні мати належну можливість ознайомлюватися з доказами протилежної сторони та висловлювати свої зауваження чи заперечення щодо їх допустимості.

Так, у рішенні в справі «Роу і Девіс (Rowe and Davis) проти Сполученого королівства» 2000 року ЄСПЛ встановив порушення п. 1 ст. 6 з огляду на те, що сторона обвинувачення не надала суду першої інстанції доказ, що досліджувався, та не дозволила суду розглянути питання про нерозкриття цього доказу, тим самим позбавивши заявника права на справедливий судовий розгляд (пункти 66, 67) [225].

Разом з цим слід зауважити, що відповідно до практики ЄСПЛ право на розкриття доказів не є абсолютним. За загальним правилом доступ надається до доказів, що мають «життєво важливе» значення для результату справи, а доступ до менш важливих доказів може бути обмежено (пункти 78–82 рішення у справі «Мак Майкл (Mc Michael) проти Сполученого Королівства») [9].

Важливим аспектом при вирішенні питання про доступ до матеріалів протилежної сторони з метою забезпечення змагальності судового розгляду є конкуренція інтересів, які охороняються державою. В таких випадках виникає потреба визначення балансу та пріоритету інтересів різних сторін. Зокрема, під час кримінального провадження можуть конкурувати інтереси однієї із сторін з такими інтересами як національна безпека або необхідність захисту свідків, яким загрожує небезпека, або необхідність збереження в таємниці методів, які використовувала поліція під час розслідування злочинів [108, с. 22–23].

Слід зауважити, що в демократичному суспільстві будь-які заходи, що обмежують права сторін, повинні бути суворо необхідними. Якщо достатнім може бути менш обтяжливий захід, то слід застосовувати саме його (п. 58 рішення ЄСПЛ у справі «Ван Мехелєн та інші (Van Mechelen and others) проти Нідерландів» 1997 року) [229].

А тому, кримінальне процесуальне законодавство має детально регулювати процесуальну форму обмежень прав учасників кримінального провадження, унеможливлюючи при дослідженні доказів безпідставне обмеження прав сторін щодо змагальності. Зокрема, у вказаному вище рішенні ЄСПЛ визначено, що такі обмеження повинні бути в достатній мірі урівноважені процедурами прийняття відповідних рішень (п. 54) [229].

Окрім цього, можливе надання стороні захисту короткого викладу нерозкритих доказів (пункти 42–45 рішення у справі «Ботме та Аламі (Botmeh та Alami) проти Сполученого Королівства») [9]

Отже, практикою ЄСПЛ сформовано такі підходи до реалізації засади змагальності сторін судового провадження, як складового елементу права на справедливий суд:

– сторони вправі повідомляти про будь-які докази, необхідні для успіху справи, та знати і обговорювати будь-який представлений суду доказ чи зауваження;

– суд має відкласти розгляд справи за необхідності отримати належні докази;

– сторони повинні мати належну можливість ознайомлюватися з доказами протилежної сторони;

– право на розкриття доказу не є абсолютним та може обмежуватися в інтересах національної безпека, забезпечення безпеки свідків, збереження в таємниці методів, які використовувала поліція під час розслідування злочинів. Такі обмеження можуть застосовуватися лише у виняткових випадках та повинні бути урівноважені процедурами прийняття відповідних рішень.

Втім, аналіз національної судової практики свідчить про те, що на засаду змагальності судді, здебільшого, посилаються у випадках задоволення клопотань сторін про залишення без розгляду їх попередніх звернень [174; 176].

Основою реалізації принципу змагальності судового розгляду є рівність сторін. Адже засада змагальності передбачає обов'язок суду забезпечити такі умови в процесі, які б надавали сторонам можливість повною мірою реалізувати свої процесуальні права на засадах рівноправності [195, с. 124–125]. Окрім цього, Т. Р. С. Аллан стверджує, аби ідеал справедливого судочинства міг гарантувати належний захист від авторитарної влади, він повинен бути доповнений не менш фундаментальним ідеалом рівності [2, с. 10].

У рішенні Конституційного Суду України у справі № 11-рп/2012 від 25 квітня 2012 року вказано, що засада рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, закріпленого в ч. 1 ст. 55 Конституції України. Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного в ч. 1 ст. 24 Основного Закону України, і стосується, зокрема, сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав (п. 3.1) [152].

У КПК України рівність перед законом визначено у ст. 10 КПК України, де вказано, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених цим Кодексом, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками [60].

Втім, ця вимога є загальноправовою, та досить часто трактується вченими як заборона дискримінації будь-кого з осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні (неповнолітніх, іноземці тощо) [55, с. 240–242], а не як рівність сторін при змагальному судовому провадженні.

Що ж стосується рівності сторін кримінального провадження, то відповідне положення міститься у ст. 22 КПК України «Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості», де в ч. 2 зазначено, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а

також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК України [60].

Рівність учасників кримінального провадження перед судом покладає на суд обов'язок не надавати будь-яких переваг, що не обумовлені законом, будь-якому з учасників кримінального провадження [73, с. 237]. І саме на суд покладається обов'язок забезпечити рівність сторін під час здійснення змагального судового розгляду, включаючи надання рівної можливості оспорювати всі докази, які подаються іншою стороною [157, с. 121–122].

Рівність сторін, як ми вже вище відмічали, є одним із елементів концепції справедливого судового розгляду та складовим елементом права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 ЄКПЛ. У зв'язку з цим прецедентна практика ЄСПЛ, яка відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права, виробила стандартні підходи до визначення порушень вимоги рівності сторін. Варто відмітити, що недотримання вимоги рівності сторін судового провадження неодноразово було предметом розгляду ЄСПЛ у справах щодо України.

Зокрема, у справі «Лазаренко та інші проти України» 2017 року заявники стверджували, що було порушення ст. 6 Конвенції у зв'язку з порушенням принципу рівності сторін у провадженні в апеляційному суді, так як вони не отримали апеляційну скаргу. Аналізуючи обставини справи, ЄСПЛ зауважив, що ст. 6 Конвенції не можна тлумачити як таку, що встановлює певну форму обслуговування судової кореспонденції. Від національних органів влади також не вимагається забезпечення бездоганного функціонування поштової системи. Тим не менше, загальна концепція справедливого судового розгляду, яка охоплює фундаментальний принцип змагальності процесу, вимагає, щоб особу, щодо якої розпочато провадження, було поінформовано про цей факт. Невручення стороні належним чином судових документів може позбавити її можливості захищати себе у провадженні (п. 37) [134].

Дослідивши обставини справи «Лазаренко та інші проти України», Суд відмітив, що для забезпечення дотримання принципу рівності сторін заявники мали бути повідомлені про апеляційні

скарги, подані у їхніх справах. ЄСПЛ зазначив, що українське законодавство містить спеціальні норми щодо забезпечення інформування сторін про ключові процесуальні дії та дотримання, таким чином, принципу рівності сторін. Відповідні норми вимагають, щоб у випадку надсилання судових документів поштою, вони надсилались рекомендованою кореспонденцією. Більше того, особа, яка вручає документ, має повернути до суду розписку про одержання, яку слід долучати до матеріалів справи.

При цьому Уряд не пояснив, чому не було дотримано процедури, передбаченої КПК України, а було використано звичайне поштове відправлення. Не було жодного офіційного рішення чи нормативного акту, які б передбачали цю альтернативну форму вручення. Тому для відправлення заявникам документів мало бути використано саме рекомендовану кореспонденцію, а не звичайне невідслідковане поштове відправлення.

ЄСПЛ відмітив, що українське законодавство передбачає і інші форми повідомлення, наприклад – за допомогою телефонного зв'язку. Втім, у Суду не було підстав або інших документів, які б дозволили вважати, що у справах заявників було використано іншу форму повідомлення, ніж надсилання поштовим зв'язком. При тому, що у випадку надсилання за допомогою поштового зв'язку українське законодавство не дає права вибору: має використовуватись рекомендована кореспонденція.

Враховуючи викладене вище, Суд дійшов висновку, що заявників було позбавлено можливості надати свої зауваження щодо апеляційних скарг, поданих у їхніх справах, що призвело до порушення принципу рівності сторін і, відповідно, було порушення п. 1 ст. 6 Конвенції (пункти 38–44) [134].

Цікавою для нашого дослідження також є справа «Жук проти України» 2010 року. Так, заявник, якого було визнано винним у вчиненні злочину в сфері обігу наркотичних засобів та засуджено до покарання у вигляді позбавлення волі, та якому більше не надавались послуги захисника, оскаржив свій вирок до касаційного суду. ЄСПЛ відмітив, що оскільки на кону стояла свобода заявника, то розгляд його касаційної скарги з питань права мав для нього важливе значення.

У цьому випадку прокурор мав представляти справу в національних судах в частині пред'явлених заявнику обвинувачень та бути опонентом заявника. А відповідно до ч. 2 ст. 394 КПК України (в редакції 1960 року) прокурор мав перевагу бути присутнім на попередньому розгляді справи та усно викласти свою позицію перед колегією суддів на відміну від сторони захисту. На думку ЄСПЛ, процесуальна справедливість вимагала, щоб заявнику також було надано можливість усно виступати у відповідь. А так як колегія суддів відмовила у задоволенні касаційної скарги заявника з питань права на стадії попереднього розгляду справи, то відкритого судового засідання, на якому заявник мав би можливість брати участь, взагалі не було. Це при тому, що заявник звертався з клопотанням, щоб судове засідання проводилось у його присутності.

Враховуючи вищевикладені обставини, ЄСПЛ дійшов висновку, що процедура у Верховному Суді не надала заявнику можливість брати участь у провадженні згідно з принципом процесуальної рівності сторін, що зумовило порушення п. 1 ст. 6 Конвенції (пункти 29–35) [126]. Варто зауважити, що відповідно до чинного КПК України питання про відкриття касаційного провадження суд касаційної інстанції вирішує без виклику сторін кримінального провадження (ч. 1 ст. 428 КПК України).

Отже, відповідно до усталеної практики ЄСПЛ вимога рівності сторін у судовому процесі тлумачиться з позиції «справедливого балансу» між сторонами, який передбачає необхідність:

– надання сторонам розумної можливості представити справу в таких умовах, які не ставлять одну сторону у суттєво невигідне становище відносно іншої (п. 87 рішення ЄСПЛ у справі «Салов проти України» 2005 року) [144];

– забезпечення можливості ознайомитись із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, у тому числі із апеляційною скаргою. У разі невиконання цих вимог під загрозою стоїть впевненість сторін у функціонуванні правосуддя, яке ґрунтується, зокрема, на усвідомленні того, що вони мали змогу висловити суду свої думки щодо кожного документа в матеріалах справи (п. 36 рішення ЄСПЛ у справі «Лазаренко та інші проти України» 2017 року) [134];

– забезпечення можливості надавати сторонам власні зауваження та коментарі щодо зауважень та доказів, навіть якщо вони надані незалежним представником державної юридичної служби, з метою впливу на рішення суду (п. 25 рішення ЄСПЛ у справі «Жук проти України» 2010 року) [126].

Враховуючи вищевикладене, з метою гармонізації українського законодавства та прецедентної практики ЄСПЛ пропонуємо внести відповідні зміни та доповнення до ст. 22 КПК України, виклавши частини 1 та 2 у такій редакції:

«1. Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності та рівності сторін, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом.

Змагальність судового провадження передбачає надання сторонам судового провадження можливості ознайомитись з усіма пред'явленими доказами і зауваженнями та прокоментувати їх.

2. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом.

Рівність сторін судового провадження передбачає надання сторонам можливості представити справу в таких умовах, які не ставлять одну сторону у суттєво невигідне становище відносно іншої».

2.2. Забезпечення публічності судового розгляду кримінальних проваджень

Відповідно до положень п. 1 ст. 6 ЄКПЛ «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи ... Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою,

що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» [50].

В рішеннях ЄСПЛ неодноразово наголошувалося на тому, що реалізація вимоги публічності судового розгляду забезпечує втілення мети п. 1 ст. 6 ЄКПЛ – справедливого судового розгляду, гарантування чого є одним з основоположних принципів будь-якого демократичного суспільства (п. 52 рішення у справі «Шмушкович проти України» 2013 року [150], п. 55 рішення у справі «Лучанінова проти України» 2011 року) [136].

Тобто, як наукою, так і практикою, публічність цілком обґрунтовано визнається одним із структурних елементів права на справедливий судовий розгляд.

Кримінальному процесуальному законодавству України також відома вимога публічності розгляду справи, яка проголошена в ст. 6 ЄКПЛ. Це положення закріплене на рівні засади кримінального провадження та кореспондується із ст. 27 КПК України «Гласність і відкритість судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій». Про доцільність ототожнення вимог ст. 27 КПК України та положення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ свідчить практика ЄСПЛ. Зокрема, у справі «Шмушкович проти України» 2013 року вказано, що публічний характер провадження захищає сторони у провадженні від таємного відправлення правосуддя без громадського контролю, що є одним із засобів збереження довіри до судів як вищої, так і нижчої інстанцій (п. 52) [150].

Тобто, конвенційна вимога «публічності» в рішеннях ЄСПЛ тлумачиться в контексті гласності та відкритості судового провадження. І це виправдано, адже в тлумачних словниках мови саме так характеризується цей термін. Зокрема, «публічний» визначається як такий, що відбувається в присутності публіки, людей, прилюдний, гласний, відкритий [22, с. 512].

Втім, варто зауважити на певній термінологічній невідповідності положень КПК України та ЄКПЛ. Адже в КПК України є ст. 25, яка має назву «Публічність», де містяться положення іншого змісту. В цій нормі зазначено, що прокурор, слідчий зобов’язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак

кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила [60].

У наведеній вище нормі публічність розглядається як «офіційність», йдеться про характеристику кримінального провадження як «владно-організаційну діяльність посадових осіб та органів, які діють ex offisio, тобто відповідно до службового обов'язку, від імені держави» [57, с. 102].

Аналогічна ситуація прослідковується і у судових рішеннях. Так, в ухвалі Київського апеляційного суду від 4 квітня 2019 року цитується положення ЄКПЛ та вказано, що «судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві» [172]. В Ухвалі слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 13 липня 2021 року також вказано, що «публічність провадження захищає особу від таємного правосуддя, на яке не поширюється суспільний контроль, вона також є одним із способів збереження довіри до судів» [175]. В той же час, в ухвалі Печерського районного суду міста Києва вказано, що «досудовому розслідуванню має бути притаманна засада публічності (ініціативності органу досудового розслідування), яка полягає в оперативній реакції на вчинене кримінальне правопорушення компетентною особою, яка не залежатиме від волі зацікавлених осіб (публічність)» [173].

Отже, така законодавча регламентація не сприяє правовій визначеності та зумовлює плутанину у кримінально-процесуальних термінах. Зокрема, 71,7 % опитаних нами респондентів-правників публічність кримінального провадження розуміють як відкритість судового розгляду та публічне проголошення і оприлюднення судових рішень. І лише 24,6 % відповіли, що публічність кримінального провадження – це владно-організаційна діяльність посадових осіб та органів. Окрім цього, у наукових публікаціях при

аналізі публічності як вимоги п. 1 ст. 6 ЄКПЛ також можна зустріти фактичне її ототожнює з публічністю, закріпленою у ст. 25 КПК України [56, с. 373].

Варто погодитися з твердженням В. В. Рожнової про те, що особливої уваги наразі потребують питання мови законів [107, с. 150]. З метою уніфікації понять вітчизняного кримінального процесуального законодавства і конвенційних норм та для уникнення термінологічної плутанини пропонуємо засаду кримінального провадження, яка регламентується в ст. 25 КПК України, назвати не «Публічність», а «Офіційність» (підтримало 28,1 % респондентів). Разом з цим, засаду кримінального провадження, яка визначена у ст. 27 КПК України «Гласність і відкритість судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій», слід перейменувати відповідно до конвенційних стандартів та назвати «Публічність судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій».

Слід зауважити, що вимога публічності розгляду справи є комплексною та включає в себе декілька аспектів. Адже отримати інформацію з зали суду можна різними способами: безпосереднє сприйняття інформації в залі суду і фіксування її різними засобами; сприйняття інформації про судовий процес за допомогою ЗМІ; ознайомлення із судовим рішенням за допомогою офіційного реєстру судових рішень в мережі Інтернет (відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень») [28].

Так, на думку О. А. Банчука та Р. О. Куйбіди, під публічністю розгляду справи мається на увазі щонайменше два аспекти: 1) відкритий судовий розгляд, коли будь-які особи, в тому числі сторони і представники сторін, можуть бути присутні при розгляді справи; 2) відкрите оголошення судового рішення, ухваленого за наслідками розгляду справи [5, с. 28].

В теорії кримінального процесу також зазначається, що правовий зміст засади гласності і відкритості судового провадження утворюють положення щодо того, що кожен має право: а) бути присутнім під час судового розгляду в залі судового засідання; б) на одержання інформації про дату, час і місце судового розгляду та забезпечення

доступу до нього; в) на отримання інформації про ухвалені судові рішення, за винятком випадків, установлених законом» [57, с. 87]. При цьому, кожен присутній у залі судового засідання має право без дозволу вести стенограму, робити нотатки використовувати власні портативні аудіозаписуючі пристрої, а представники ЗМІ мають пріоритетне право бути присутнім під час відкритого судового засідання [57, с. 89].

Разом з цим, у рішеннях Верховного суду звертається увага на те, що засада щодо гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами складається із трьох взаємопов`язаних елементів: 1) гласність судового провадження; 2) відкритість судового провадження; 3) повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу [94; 95].

Отже, у наведених вище випадках йдеться про такі аспекти вимоги «публічності» судового розгляду як присутність осіб на судовому розгляді, повідомлення громадськості про прийняті судові рішення та повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу.

Втім, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що цей конвенційний стандарт варто тлумачити ширше, охоплюючи і усність судового розгляду. Зокрема, у рішенні у справі «Ґоч (Goc) проти Туреччини» 2002 року Суд дійшов висновку, що скаргу заявника стосовно непроведення усного слухання слід розглянути окремо по її суті, оскільки вона відрізнялася від скарги заявника щодо неповідомлення йому висновку головного прокурора [124].

Тому варто погодитися з думкою Н. М. Грень про те, що серед елементів публічності судового розгляду слід виокремлювати і усність процесу. Зокрема, вчена відмічає, що учасники процесу наділені можливістю в мовному аспекті обмінюватися своїми усними судженнями, репліками, давати усні пояснення суду з приводу причин їх звернення за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів [34, с. 135].

Отже, вимога публічності судового розгляду, закріплена у ст. 6 ЄКПЛ та ст. 27 КПК України, включає такі аспекти:

1) право на відкритий судовий розгляд, який дозволяє будь-якій особі бути присутньою під час розгляду справи;

2) право на усні судові дебати під час судового розгляду справи;

3) право на відкрите, публічне проголошення та оприлюднення судових рішень [15, с. 15];

4) повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу.

При цьому, дотримання однієї із вказаних вимог не означає дотримання відкритості судового провадження в цілому. Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі «Артемов (Artemov) проти Російської Федерації» від 2014 року вказано, що ст. 6 Конвенції гарантує як право на публічний розгляд справи, так і право на публічне проголошення рішення. Той факт, що одне з цих прав не порушено, не може зумовити висновок про те, що і інше право не порушене. Відповідно, публічне проголошення вироку не відміняє безпідставність розгляду справи в закритому судовому засіданні (п. 109) [117].

1. Право на відкритий судовий розгляд у законодавстві України визначено на рівні конституційної засади здійснення кримінального провадження. Зокрема, п. 6 ч. 2 ст. 129 Конституції України передбачає гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. А у ч. 2 ст. 27 КПК України закріплена засада кримінального провадження, де визначено, що кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито. Вимога відкритості судового процесу закріплена і в ст. 11 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», де вказано, що розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених законом. У відкритому судовому засіданні мають право бути присутніми будь-які особи [102].

Відкритий судовий процес сприяє здійсненню громадського контролю за розглядом справи в суді. Під контролем громадськості у недобросовісного судді менше можливості винести несправедливе рішення. Окрім цього, прозорий процес розгляду судової справи є зрозумілим для громадськості [20, с. 7] та відіграє виховну функцію, адже дозволяє переконати суспільство у невідворотності та справедливості покарання у разі вчинення кримінального правопорушення.

В рішеннях ЄСПЛ наголошується, що забезпечення відкритості судового розгляду становить основоположний принцип, закріплений

у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Адже публічний характер судового розгляду гарантує сторонам у справі, що правосуддя не здійснюватиметься таємно, без публічного контролю; що є одним із засобів підтримання довіри до судів. Здійснення правосуддя і, зокрема, судовий процес набувають легітимності завдяки гласності. Забезпечуючи прозорість здійснення правосуддя, гласність сприяє реалізації мети п. 1 ст. 6, а саме – справедливому судовому розгляду, забезпечення якого є одним з основоположних принципів демократичного суспільства у значенні Конвенції (п. 56 рішення у справі «Шагін проти України», п. 55 рішення у справі «Мальхоус (Malhous) проти Чеської Республіки») [137; 149].

Вимога відкритості судового розгляду дозволяє будь-якій особі, яка цікавиться певним кримінальним провадженням, стежити за перебігом судових засідань. Під час публічного розгляду справи в судову залу мають доступ не тільки сторони чи зацікавлені особи, але і будь-які сторонні особи. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Мальхоус (Malhous) проти Чеської Республіки» 2001 року відмічається, що слухання не було публічним, оскільки було відкритим лише для сторін та їхніх представників (п. 57) [137].

При цьому особи, які бажають бути присутніми під час судового засідання, не повинні пояснювати власну зацікавленість саме в цьому засіданні [34, с. 134].

Відповідно до вимог ст. 328 КПК України кількість присутніх у залі судового засідання може бути обмежена головуючим лише у разі недостатності місць у залі судового засідання. Близькі родичі та члени сім'ї обвинуваченого і потерпілого, а також представники ЗМІ мають пріоритетне право бути присутніми під час судового засідання.

Окрім цього, у березні 2020 року до ч. 2 ст. 27 КПК України були внесені доповнення, обумовлені поширенням коронавірусної хвороби (COVID–19). Відповідно до вказаних змін слідчий суддя, суд може прийняти рішення про обмеження доступу осіб, які не є учасниками судового процесу, в судове засідання під час карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України відповідно до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», якщо участь в судовому засіданні становитиме загрозу життю чи здоров'ю особи [98].

Також слід врахувати, що заборона конкретній особі бути присутньою під час судового розгляду може обумовлюватися її поведінкою, яка свідчать про неповагу до суду або учасників судового процесу. Так, відповідно до положень ст. 330 КПК України, у разі невиконання розпорядження головуючого особами, присутніми у судовому засіданні, головуючий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку у залі судового засідання їх за ухвалою суду може бути видалено із зали судового засідання [60].

Відкритість судового процесу може забезпечуватися також шляхом провадження трансляції судового засідання чи проведення фотозйомки, відео- та аудіозапису, порядок проведення яких регламентується відповідно до національного законодавства.

Процедуру здійснення цих дій визначено у ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», де зазначено, що особи, присутні в залі судового засідання, представники ЗМІ можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених законом. При цьому, трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Втім, якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку [102].

Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав. Суд може визначити місце в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка, відеозапис [102].

Радою Європи у 2003 році визначені стандарти співпраці ЗМІ із судовою владою. Зокрема, у Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо порядку надання інформації про розгляди у кримінальних справах через засоби масової інформації» визначені такі принципи отримання інформації: інформування суспільства ЗМІ, презумпція невинуватості, точність інформації, доступ до інформації,

право на виправлення або право на відповідь, запобігання згубного впливу, допуск журналістів, доступ журналістів до зали судового засідання, підтримка репортажів ЗМІ, захист свідків тощо. При цьому зауважується, що журналісти повинні допускатися на публічні слухання справ і публічні оголошення вердиктів без будь-якої дискримінації і без попередньої акредитації. Вони не повинні видалятися зі слухань справи, до тих пір поки не будуть видалені всі присутні відповідно до ст. 6 ЄКПЛ. Журналістам має бути дозволено на рівній основі робити або отримувати копії публічно проголошених рішень. Вони повинні мати можливість поширювати або повідомляти суспільство про ці рішення [106].

В той же час у вказаних Рекомендаціях зазначається, що надання відомостей про підозрюваних, обвинувачених або засуджених чи про інших учасників розгляду повинно поважати їх право на недоторканність приватного життя, визначене ст. 8 ЄКПЛ. Особлива увага повинна приділятися неповнолітнім та іншим незахищеним особам, так само як і жертвам, свідкам і сім'ям підозрюваних, обвинувачених або засуджених. У будь-якому випадку, особлива увага має приділятися негативним наслідкам, які можуть настати для вказаних осіб, внаслідок надання відомостей, які сприяють встановленню їх особи [106].

Недотримання вимоги відкритості судового слухання може обумовлюватися місцем розгляду справи, якщо громадськість не має можливості бути присутньою в цьому місці. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Лучанінова проти України» 2011 року, вказано, що хоча доступ громадськості до судового розгляду формально не був обмежений, обставини, за яких він відбувся, були очевидною перешкодою його публічності. По-перше, розгляд відбувся у диспансері з обмеженим доступом. По-друге, суд не дозволив іншим особам, окрім учасників провадження, залишитися в палаті, де відбувався розгляд, або входити до неї. По-третє, з матеріалів справи не вбачається існування загальнодоступної інформації про дату та місце засідання. Відповідно, в цій справі мало місце порушення права на публічний розгляд справи (пункти 56, 59) [136].

Як у національному законодавстві, так і в конвенційних стандартах, із загального правила щодо відкритого судового розгляду

є винятки. Так, у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ вказано, що преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [50].

При наявності вказаних вище обставин суди не зобов'язані, а вправі приймати рішення про проведення закритого судового розгляду. Обґрунтованість обмеження вимоги відкритості судового розгляду Суд визначає в кожному окремому випадку. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Мальхоус (Malhous) проти Чеської Республіки» 2001 року наголошується, що заявник у принципі мав право на відкрите слухання, оскільки жоден із винятків, передбачених у другому реченні п. 1 ст. 6, не був застосованим. Посилань на ці винятки у провадженнях, що відбулися в національних судах, не було (п. 56) [137].

У КПК України практично імплементовано положення другого речення п. 2 ст. 6 ЄКПЛ, адже відповідні правила закріплено у ч. 2 ст. 27 КПК України, де вказано, що слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини лише у разі:

1) якщо обвинуваченим є неповнолітній;

2) розгляду справи про кримінальне правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи;

3) необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи;

4) якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом;

5) необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні [60].

Необхідність проведення повністю чи частково закритих судових слухань має обумовлюватися конкретними обставинами справи. При цьому варто розглядати можливість досягнення потрібного результату за допомогою і інших способів.

Зокрема, у багатьох кримінальних провадженнях виникає проблема забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Втім, у рішеннях ЄСПЛ наголошується, що хоча проблеми безпеки і є загальною рисою багатьох кримінальних процесів, вони рідко виправдовують недопущення громадськості на судові засідання (п. 58 рішення у справі «Шагін проти України» 2009 року) [149]. Судові органи мають розглянути всі можливі способи забезпечення безпеки в залі суду і віддати перевагу більш м'яким заходам, якщо за допомогою них можна досягти тієї ж мети, що і за допомогою більш суворих заходів (п. 29 рішення у справі «Крестовський (Krestovskiy) проти Росії») [234, с. 57].

Наявність таємної інформації у матеріалах справи не означає автоматичного прийняття рішення про закриття судового розгляду та нехтування балансом між публічністю та національною безпекою. Перш ніж прийняти рішення про проведення закритого судового розгляду, суди повинні зробити висновки про те, що закриття є необхідним для захисту досить важливих державних інтересів, при цьому секретність застосовується в міру необхідності захисту державного інтересу (п. 77 рішення ЄСПЛ у справі «Велке і Бялєк (Welke and Bialek) проти Польщі» 2011 року) [231].

Особлива увага приділяється важливості відкритого судового розгляду справи в суді першої інстанції, адже у апеляційному провадженні розгляд справи по суті може бути обмеженим. Навіть якщо розгляд справи в апеляційному порядку буде відкритим, це не обов'язково компенсує ту недостатність гласності, яка мала місце під час розгляду справи в суді першої інстанції (п. 59 рішення ЄСПЛ у справі «Шагін проти України» 2009 року) [149].

Отже, публічний характер судового розгляду є базовим принципом судового провадження, який гарантує справедливість прийнятого рішення. Правосуддя та судовий процес завдяки гласності набувають легітимності. Під час публічного розгляду справи в судову залу мають доступ не тільки сторони чи зацікавлені особи, але і будь-

які сторонні особи. Відкритість судового процесу може забезпечуватися шляхом провадження трансляції судового засідання чи проведення фотозйомки, відео- та аудіозапису. Із загального правила щодо відкритого судового розгляду є винятки, обумовлені інтересами моралі, громадського порядку чи національної безпеки.

2. Право на усні судові дебати під час судового розгляду справи. У КПК України немає прямої вказівки щодо обов'язковості усного судового провадження. Вимога усності частково закріплена в ст. 23 КПК України, де визначено, що показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Втім, практика ЄСПЛ щодо цього питання має однозначну позицію, стверджуючи, що право на «публічне слухання» у п. 1 ст. 6 неодмінно передбачає право на «усне слухання» (oral hearing) (п. 37 рішення у справі «Дорі (Dory) проти Швеції» 2003 року) [206].

Так, у справі «Ґоч (Goc) проти Туреччини» 2002 року заявник скаржився, посилаючись на ст. 6 Конвенції, що його право на справедливий судовий розгляд було порушено, оскільки не було проведено усного слухання позову про відшкодування шкоди. Дослідивши обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що не було виняткових обставин, які б виправдовували непроведення усного слухання позову заявника. Заявникові потрібно було надати можливість в усній формі пояснити суду першої інстанції завдану йому затриманням моральну шкоду, яка спричинила стрес і болісне занепокоєння. Ці питання не були технічними, які можна було б належним чином вирішити, розглянувши лише матеріали справи. Суд вважає, що, для здійснення правосуддя та дотримання принципу підзвітності державних органів влади, у справі заявника було б краще, якби йому надали можливість пояснити свою особисту ситуацію під час слухання в національному суді із забезпеченням громадського нагляду. Цей чинник переважував інтереси оперативності та ефективності, які, як стверджує Уряд, мав забезпечувати Закон № 466. На цих підставах ЄСПЛ визнав наявність порушення ст. 6 ЄКПЛ [124].

Якщо вимога усного публічного слухання у окремих видах судових проваджень, зокрема адміністративних, не є обов'язковою для ухвалення справедливого судового рішення, то під час

кримінального провадження, коли вирішується питання про застосовуватися найсуворішого покарання – позбавлення волі, обвинувачений повинен мати право бути присутнім у суді та в усній формі представити свою позицію. Окрім цього, як зауважує М. Є. Шумило, «за результатами судоговоріння суд визнає доказами ті, які його переконують в достовірності, справедливості, належності і допустимості» [190, с. 101–102].

Із загального правила усного публічного слухання можливі винятки, які обумовлені обставинами справи. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Дорі (Dory) проти Швеції» 2003 року відмічається, що характер обставин, які можуть виправдати відсутність усного слухання по суті, зводяться до характеру питань, що підлягають розгляду компетентним судом, зокрема розглядається питання факту чи права, яке не може бути належним чином вирішене лише на основі матеріалів справи. Усний порядок слухання може бути не обов'язковим, якщо не порушуються питання достовірності або оспорюваності фактів, які вимагають усного подання доказів або проведення перехресного допиту свідків, за умови, що обвинуваченому надано належну можливість викласти свою позицію у письмовій формі (п. 37) [206].

За дотримання вищевикладених умов національні суди мають право прийняти рішення про можливість письмового провадження, враховуючи вимоги результативності та економії (пункти 41–43, 47–48 рішення у справі «Юссіла (Jussila) проти Фінляндії [ВП]») [234, с. 53].

Однак, з цього правила робиться застереження про те, що у випадках, коли оскаржуване правопорушення спостерігав державний службовець, усне слухання може мати важливе значення для захисту інтересів обвинуваченого, оскільки це сприятиме перевірці висновків офіцерів (п. 54 рішення у справі «Сервісна компанія «Продакшн Плюс» (Produkcija Plus Storitveno preduzeće d.o.o.) проти Словенії») [234, с. 53].

У вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві передбачені окремі випадки розгляду кримінальних проваджень у письмовому порядку. Так, у ч. 2 ст. 381 КПК України визначено, що суд розглядає обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні за

відсутності учасників судового провадження, якщо обвинувачений не оспорює встановлені під час дізнання обставини і згоден з розглядом обвинувального акта.

Щодо публічного усного розгляду справи в апеляційній чи касаційній інстанції, то практика ЄСПЛ щодо цього питання виробила наступну позицію. Провадження щодо оскарження судових рішень, що передбачає розгляд тільки питання права (а не питання факту), можуть відповідати вимогам ст. 6 ЄКПЛ, навіть якщо особі, яка оскаржує це рішення, не надано можливості особисто бути вислуханим апеляційним чи касаційним судом. Втім, це можливо лише за умови, що було проведено відкритий та усний розгляд в суді першої інстанції (п. 58 рішення у справі «Моннелл і Морріс (Monnell and Morris) проти Сполученого Королівства») [41, с. 33].

Однак, якщо суд апеляційної інстанції повинен розглянути справу з точки зору фактів і права та дати повну оцінку питанню про вину чи невинуватість, він не може визначати це питання без безпосередньої оцінки доказів, поданих особисто обвинуваченим з метою доведення того, що він не скоював діяння, яке імовірно є кримінальним правопорушенням (п. 68 рішення у справі «Поповичі (Popovici) проти Молдови») [41, с. 33].

Подібне рішення було ухвалене ЄСПЛ 22 квітня 2021 року у справі «Мірчетіч (Mirčetić) проти Хорватії», де вирішувалося питання дотримання вимоги справедливості судового розгляду апеляційної скарги за відсутності обвинуваченого. Дослідивши обставини справи, Суд зазначив, що хоча хорватське законодавство дійсно дозволяло Верховному суду провести засідання без запрошення заявника чи його адвоката, втім, таке рішення є несправедливим Адже апеляційний суд мав провести повну оцінку доказів винуватості чи невинуватості заявника. Це стосувалося як доводів, які він висловлював перед судом першої інстанції, так і тих, які суд першої інстанції не розглядав [218].

Варто також звернути увагу на положення п. 4.1.4 Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, де визначено, що з метою покращення доступу до правосуддя необхідно забезпечити розширення інституту письмового провадження у касаційному судочинстві [111].

Отже, під час розгляду справи у суді першої інстанції усність судового розгляду є обов'язковою, за винятком окремих випадків, визначених законом та обумовлених обставинами справи. Провадження щодо оскарження судових рішень в апеляційній чи касаційній інстанціях, що передбачає розгляд тільки питання права (а не питання факту), можуть проводитися і без заслуховування учасників провадження, але за умови, що було проведено публічний усний розгляд цієї справи в суді першої інстанції.

3. Право на відкрите, публічне проголошення та оприлюднення судових рішень також є складовою публічного розгляду справи. Адже відкритим для суспільства має бути не лише розгляд справи в суді, а і саме рішення, винесене за результатами такого розгляду.

Необхідність публічного проголошення судового рішення визначена як у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, так і в ч. 7 ст. 27 КПК України, де вказано, що судове рішення, ухвалене у відкритому судовому засіданні, проголошується прилюдно. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судове рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення підлягає подальшому захисту від розголошення [60].

На реалізацію цієї засади кримінального провадження спрямоване положення ст. 376 КПК України, де зазначено, що судове рішення проголошується прилюдно негайно після виходу суду з нарадчої кімнати.

Хоча в ЄКПЛ та КПК України і використовуються різні терміни для характеристики проголошення судового рішення – публічно (ЄКПЛ) чи прилюдно (КПК України), у тлумачних словниках мови ці терміни вважаються синонімами.

Єдиного стандарту форми проголошення судового рішення практикою ЄСПЛ не вироблено. Хоча зауважується, що форма оприлюднення судового рішення у кожному окремому випадку може здійснюватися відповідно до національного законодавства держави-відповідача з урахуванням специфіки характеру конкретного провадження та мети п. 1 ст. 6 Конвенції (п. 54 рішення у справі «Шмушкович проти України» 2013 року; п. 91 рішення у справі

«Кемпбелл і Фелл (Campbell and Fell) проти Сполученого Королівства» 1984 року) [150; 131]. Зокрема, у справі «Шмушкович проти України» Суд не встановив жодних порушень у випадку, коли суд першої інстанції провів відкрите судове засідання, але не проголосив своє рішення публічно, проте апеляційний суд публічно проголосив своє рішення, що включало стислий виклад рішення суду першої інстанції і яким це рішення було оголошено остаточним (п. 55) [150].

У рішеннях ЄСПЛ постійно наголошується, що метою публічного проголошення судового рішення є забезпечення громадського (суспільного) контролю над судовою владою, що є гарантією права на справедливий судовий розгляд. Зокрема, у вказаній вище справі визначено, що публічне проголошення здійснюється з метою підпорядкування судових рішень громадському контролю, а отже, надання громадськості можливості вивчити спосіб, у який суди підходять до такого типу справ (п. 57) [150]. Окрім цього, доступ до судових рішень дозволяє забезпечити як відкритість діяльності судів, так і прогнозованість судових рішень, що сприяє однаковому застосуванню законодавства [100].

Отже, при визначенні форми оприлюднення судового рішення за основу має братися не формальний, а змістовний (сутнісний) підхід – коли проголошення судового рішення дозволяє забезпечити мету п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у контексті публічності, а саме: забезпечення громадського (суспільного) контролю над судовою владою.

Форма проголошення судового рішення та доведення його до громадськості у КПК України визначена у ч. 7 ст. 27 КПК України, де вказано, що судове рішення, ухвалене у відкритому судовому засіданні, проголошується прилюдно. Тобто, в судах України проголошення судового рішення зазвичай здійснюється шляхом його зачитування вголос прилюдно в залі судового засідання.

У контексті цього питання актуальною є проблема визначення обсягу судового рішення, яке підлягає оприлюдненню.

Відповідно до вимог ч. 2 ст. 376 КПК України, якщо складання судового рішення у формі ухвали (постанови) вимагає значного часу, суд має право обмежитися складанням і оголошенням його резолютивної частини, яку підписують всі судді. Повний текст ухвали

(постанови) повинен бути складений не пізніше п’яти діб з дня оголошення резолютивної частини і оголошений учасникам судового провадження. Про час оголошення повного тексту ухвали (постанови) має бути зазначено у раніше складеній її резолютивній частині.

Втім, на проголошення вироку вищевказане положення не поширюється. Вирок має бути не лише проголошений, а й розтлумачений. На це звертається увага у постанові Верховного Суду від 2 лютого 2021 року в справі №519/41/20, де зазначено, що вирок має бути складений в нарадчій кімнаті, а його повний текст повинен бути оголошений негайно після виходу суду з нарадчої кімнати. Крім того, копія цього вироку негайно має бути вручена учасникам судового провадження [91].

У рішеннях ЄСПЛ також зауважується, що для забезпечення реалізації вимоги публічності не достатнім є прилюдне зачитування лише резолютивної частини судового рішення без надання громадськості можливості ознайомитися із його повним текстом.

Так, у справі «Рякіб Бірюков проти Росії» 2008 року вирішувалося питання щодо того, чи відповідає пункту 1 ст. 6 Конвенції публічне проголошення лише резолютивної частини судового рішення у відкритому судовому засіданні при тому, що слухання справи було проведено у закритому режимі. Суд виходив із з’ясування такого питання: чи мала громадськість доступ до повного тексту судового рішення у будь-який інший спосіб, окрім його проголошення у судовому засіданні? І якщо так, то які були форми оприлюднення повного тексту з метою забезпечення громадського контролю. При з’ясуванні цих питань ЄСПЛ взяв до уваги те, що право знайомитися з повним текстом судового рішення, яке складалося після проголошення його резолютивної частини, мали лише сторони у справі та їх представники. При цьому суди двох інстанцій, що розглядали справу у закритому режимі, не проголосили свої рішення публічно та не забезпечили жодним іншим чином доступ громадськості до них. Тому громадськість не мала змоги отримати інформацію про мотиви, якими районний суд обґрунтовував своє рішення. З врахуванням наведених обставин, Суд дійшов висновку про порушення вимоги публічного проголошення судового рішення (пункти 39–45) [143].

Разом з цим, у кожному випадку мають оцінюватися всі особливості кримінального провадження. Так, у рішенні в справі «Велке і Бялєк (Welke and Bialek) проти Польщі» 2011 року, враховуючи обґрунтованість рішення про проведення закритого провадження у справі (у зв'язку з необхідністю зберігати таємні поліцейські методи розслідування злочинів, пов'язаних з наркотиками), ЄСПЛ вважає, що проголошення лише резолютивної частини вироку, оголошеної за результатами закритого засідання, не суперечить п. 1 ст. 6 Конвенції (пункти 77, 84, 85) [231].

У рішеннях ЄСПЛ зазначається, що, незважаючи на формулювання, яке, начебто, передбачає вимогу оголошення рішення на відкритому судовому засіданні, інші способи оголошення також можуть відповідати п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Форма оприлюднення судового рішення визначається національним законодавством держави-відповідача та повинна відповідати меті, визначеній у п. 1 ст. 6, а саме – забезпечити громадський контроль за судовими органами для гарантування права на справедливий судовий розгляд [234, с. 58].

У зв'язку з викладеним вище, погоджуємося з твердженням Е. Л. Трегубова про те, що публічне оголошення судового рішення означає не спосіб його оприлюднення, а можливість ознайомитися з ним [168, с. 361].

Це може бути як розміщення судових рішень на офіційних веб-сайтах, так і надання можливості ознайомитися з ними в певних державних органах (зокрема, канцелярії суду).

З метою реалізації положення щодо відкритості діяльності судів загальної юрисдикції та надання можливості ознайомлення з судовими рішеннями 22 грудня 2005 року було прийнято Закон України «Про доступ до судових рішень». У ч. 2 ст. 2 вказаного Закону зазначено, що усі судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в електронній формі не пізніше наступного дня після їх виготовлення і підписання, крім ухвал про арешт майна та тимчасовий доступ до речей та документів у кримінальних провадженнях, які підлягають оприлюдненню не раніше дня їх звернення до виконання. Судові рішення також можуть публікуватися в друкованих виданнях [100]. Для доступу до судових рішень судів загальної юрисдикції Державна судова адміністрація України

забезпечує ведення Єдиного державного реєстру судових рішень. Судові рішення, внесені до Реєстру, є відкритими для безоплатного цілодобового доступу на офіційному веб-порталі судової влади України [100].

Аналогічна процедура оприлюднення судового рішення є поширеною в багатьох державах світу та застосовується щодо рішень ЄСПЛ.

Отже, метою публічного проголошення судового рішення є забезпечення громадського (суспільного) контролю над судовою владою, що є гарантією права на справедливий судовий розгляд. При визначенні форми оприлюднення судового рішення за основу має братися не формальний, а сутнісний підхід, який полягає в тому, щоб проголошення судового рішення дозволило забезпечити мету п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Окрім усного прилюдного зачитування судового рішення і інші способи його оприлюднення дозволяють досягнути мети. В Україні судові рішення, окрім того, що зачитуються в судовому засіданні, також оприлюднюються в електронній формі в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Як у вітчизняному законодавстві, так і в прецедентній практиці ЄСПЛ визначені винятки щодо оприлюднення окремих частин судових рішень. Так, у ч. 7 ст. 27 КПК України вказано, що якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судове рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення підлягає подальшому захисту від розголошення [60].

При розгляді справи «Велке і Бялєк (Welke and Bialek) проти Польщі» ЄСПЛ оцінив дотримання вимоги публічного проголошення судових рішень з певною мірою гнучкості, адже була визнана обґрунтованою відмова у публічному слуханні справи у суді першої та апеляційної інстанції у зв'язку з необхідністю зберігати таємні поліцейські методи розслідування злочинів, пов'язаних з наркотиками (пункти 83, 84) [231].

Разом з цим, не є виправданим приховування усього змісту судового рішення від громадськості, навіть якщо це стосується питань безпеки. Так, у справі «Раза (Raza) проти Болгарії» 2010 року

зазначено, що навіть у незаперечних випадках загрози національній безпеці влада країн, які вже постраждали і наразі перебувають під загрозою терактів, вирішила зберігати в таємниці лише ті частини своїх рішень, розголошення яких загрожує національній безпеці або безпеці інших осіб, ілюструючи цим, що існують методи, які дозволяють урегулювати проблеми безпеки, не обмежуючи повністю такі фундаментальні процесуальні гарантії як публічність судових рішень. Більше того, за відсутності інформації про факти, що розглядаються в національних судах, та спосіб розгляду справи, суд не переконає суспільство, що це дійсно стосується питань національної безпеки (п. 53) [223].

4) *Повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу* забезпечується реалізацією положення, закріпленого у ч. 5 ст. 27 КПК України, де визначено, що під час судового розгляду та у випадках, передбачених КПК України, під час досудового розслідування забезпечується повне фіксування судового засідання та процесуальних дій за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів. Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, передбаченому КПК України [60]

Разом з цим, у постанові Верховного Суду від 16 грудня 2020 року у справі № 219/828/18 визначено, що «фіксування судового засідання є допоміжним елементом щодо двох інших елементів – гласності судового процесу, яка полягає у забезпеченні обізнаності учасників судового провадження щодо результатів судового розгляду та у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їхніх копій, а також на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення (ч. 1 ст. 27 КПК України), та відкритості судового процесу – право кожного бути присутнім під час судового розгляду, за винятком випадків, визначених законом (ч. 2 ст. 27 КПК України)» [94].

У ч. 4 ст. 107 КПК України передбачено, що фіксування за допомогою технічних засобів кримінального провадження в суді під час судового провадження є обов`язковим, окрім випадків, визначених у цій нормі (у разі неприбуття в судове засідання всіх осіб, які беруть участь у судовому провадженні, чи в разі, якщо відповідно до

положень КПК України судове провадження здійснюється судом за відсутності осіб) [94].

Отже, публічний характер судового розгляду є основоположним принципом судового провадження, який гарантує справедливість прийнятого рішення [16, с. 109–110]. Публічність судових проваджень забезпечує контроль громадськості за перебігом судових процесів та легітимізує судові рішення, адже робить зрозумілим рух справи та прийняті рішення, дозволяє вивчити спосіб, у який суди підходять до такого типу справ, що, в свою чергу, зумовлює підвищення довіри до судів.

Вимога публічності забезпечується шляхом відкритості судового розгляду, усності судових дебатів, публічного проголошення і оприлюднення судових рішень та повного фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Із загальної вимоги публічності можуть бути винятки, визначені в законі та обумовлені конкретними обставинами справи (категоріями справ чи особливостями учасників).

2.3. Конвенційні стандарти дотримання вимоги розумності строків

У теорії кримінального процесу цілком обґрунтовано строки визнаються однією з основних гарантій досягнення завдань кримінального провадження. Тому не випадково, як зауважує Г. І. Сисоєнко, вказівка про необхідність врахування фактору часу у процесуальній діяльності має місце у 366 нормах, а термін «строк» вживається понад 350 разів [113, с. 106].

Забезпечення швидкого розслідування і судового розгляду є одним із завдань кримінального провадження, яке визначене у ст. 2 КПК України. І це справедливо, адже будь-яка особа, яка потрапляє в орбіту кримінального судочинства, має бажання якомога швидше вирішити цю проблему. Зокрема, ще Ч. Беккаріа відмічав, що в таких випадках особа страждає від зайвих і жорстоких мук, пов’язаних з невизначеністю очікувань, які зростають від відчуття своєї слабкості [7, с. 137].

В рішеннях ЄСПЛ також наголошується, що право на розгляд справи упродовж розумного строку має на меті забезпечити, щоб обвинувачений не залишався занадто довго під тягарем обвинувачення, обґрунтованість якого має бути доведена («Вемхофф (Wemhoff) проти Німеччини» 1968 року п. 18 [120]; «Карт (Kart) проти Туреччини» [ВП] 2009 року п. 68 [213]). Так, у рішенні в справі «Іванов проти України» 2006 року зазначено, що ст. 6 ЄКПЛ в кримінальному провадженні застосовується, щоб особа, яку звинувачено, не залишатись тривалий час у стані невизначеності щодо своєї долі (п. 71) [128].

Законодавче закріплення та дотримання строків кримінального провадження сприяє досягненню остаточності, правової визначеності кримінального провадження (res judicata) як одного із критеріїв його справедливості. Втім, відповідно до даних вітчизняної судової статистики, на кінець 2020 року судами зупинено 10 529 кримінальних справ, з них – 9 657 у зв'язку з розшуком особи. Середня тривалість розгляду кримінальної справи – 57 днів. Але окремі кримінальні справи можуть розглядатися судами першої інстанції і 145 днів [26].

Разом з цим, слід зауважити, що тривалі строки досудового розслідування та судового розгляду завдають шкоди законним інтересам як обвинуваченого, так і потерпілого. Адже протягом тривалого часу він не може відновити свої порушені права, не отримує відшкодування шкоди, зазнає моральних страждань через те, що особа, яка його скривдила, не притягується до відповідальності. І таким чином унеможливлюється реалізація відплатної справедливості.

Крім цього, наслідком тривалих процедур може бути звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Зокрема, у справі «Антоненков та інші проти України» вказано, що кримінальна справа щодо трьох заявників була порушена 26 червня 1996 року і передана до суду 3 березня 1997 року. У Шевченківському районному суді м. Києва ця справа розглядалася з 2 квітня 1997 року до 17–19 липня 2002 року. 17 липня 2002 року районний суд виділив матеріали кримінальної справи за обвинуваченням О.Д. та О.А. у крадіжці та розкраданні

документів в окреме провадження та направив справу в цій частині для проведення додаткового розслідування. 19 липня 2002 року районний суд закрив кримінальну справу за обвинуваченням у шахрайстві (проти всіх заявників), розкраданні документів (проти О.Д.) та підробці документів (проти В.С.) у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, скасував заставу та наказав повернути гроші, внесені як застава (пункти 16, 17) [116].

Втім, швидкість не повинна впливати на повноту (якість) кримінального провадження. Адже завданням кримінального процесу також є всебічність та повнота встановлення всіх обставин кримінального провадження з тим, щоб дійти справедливого та обґрунтованого висновку. В рішеннях ЄСПЛ на цю обставину також звертається увага. Так, у справі «Іванов проти України» 2006 року вказано, що обвинувачений в кримінальному провадженні має право на розгляд його справи належним чином, з особливою ретельністю (п. 71) [128].

Поверхневе та поспішне розслідування та судовий розгляд цілком обґрунтовано викликають сумніви у можливості досягнення справедливості судочинства.

Отже, закріплення на законодавчому рівні тривалості кримінального провадження є гарантією досягнень його завдань. Втім, не має універсальної можливості регламентувати строки судового провадження конкретно визначеним проміжком часу у цифровому вимірі. Тому не випадково у міжнародно-правових документах для регламентації строку судочинства використовується термін «розумні строки».

Так, у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ визначено, що «кожен має право на ... розгляд його справи упродовж розумного строку ... судом, ... який ... встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [50].

Вимога «розумності строків» вперше була закріплена у КПК України 2012 року у статтях 21 та 28 в контексті засад кримінального провадження. У ч. 1 ст. 21 КПК України фактично продубльовано вимоги ст. 6 ЄКПЛ та закріплено, що кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки

незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. А в ст. 28 КПК України розкривається зміст «розумних строків» як засади кримінального процесу та вказано, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки [60].

В цій же нормі міститься законодавча дефініція терміну «розумний строк» та вказано, що розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень [60]. У постанові Пленуму ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 11 таке визначення доповнюється фразою «… та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту» (п. 3) [99].

Науковці також розробляли тлумачення терміну «розумний строк». Дослідженню проблеми розумних строків кримінального провадження присвятили свої праці: О. А. Банчук, В. В. Городовенко [32], Л. В. Дробчак, С. О. Заїка, О. П. Кучинська [65], Л. М. Лобойко [66], В. В. Михайленко, С. І. Перепелиця, О. Б. Прокопенко, Н. П. Сиза, О. С. Ткачук, Е. Л. Трегубов, О. Г. Шило [187].

Так, на думку О. П. Кучинської, «під розумними строками слід розуміти період часу, який дозволив би уникнути надмірного, необґрунтованого зволікання у кримінальному провадженні (як під час досудового розслідування, так і судового розгляду кримінальних справ)» [64, с. 48]. А С. І. Перепелиця та Л. В. Дробчак вважають, що «під розумним строком доцільно розуміти найкоротший строк розгляду і вирішення кримінальної справи, проведення процесуальної дії або винесення процесуального рішення, який достатній для надання своєчасного судового захисту порушених прав, свобод і інтересів, досягнення мети процесуальної дії та взагалі завдань кримінального провадження» [84, с. 181].

Втім, сам термін «розумні строки» є оціночним, «тобто таким, що визначається у кожному конкретному випадку з огляду на сукупність усіх обставин вчинення і розслідування злочину (злочинів)» [154].

Це обумовлено тим, що не можливо визначити конкретний, точний, однаковий для всіх кримінальних проваджень цифровий проміжок часу. Узагальнення практики ЄСПЛ свідчить, що строк,

який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ і було б неприродньо встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для усіх випадків [170]. Адже кримінальні провадження суттєво різняться одне від одного: мають різну кількість епізодів протиправних діянь, потерпілих, свідків, відрізняються способами збирання доказів, необхідністю проведення різних за складністю експертних досліджень, поведінкою учасників, кількістю інстанцій та іншими факторами, які впливають на тривалість кримінального провадження.

Разом з цим, уніфікованому розумінню терміну «розумний строк» сприяє практика ЄСПЛ, де він отримав досить широке тлумачення в судових прецедентах. Це обумовлено «популярністю» скарг до ЄСПЛ саме щодо тривалості розгляду справ національними судами. Зокрема, в період з 1959 по 2019 роки ЄСПЛ було ухвалено 1383 рішення щодо України, де було визнано порушення хоча б однієї статті ЄКПЛ. При цьому, в 429 рішеннях (що становить 31 % від усіх рішень) констатовано недотримання вимоги розумності строку розгляду справи [238]. Хоча і варто зауважити, що ЄСПЛ не визначає жодних конкретних строків, які можна вважати розумними або нерозумними – це питання вирішується в кожній окремій справі з урахуванням усіх особливостей та обставин [168].

Так, при визначенні того, чи була тривалість розгляду справи розумною, ЄСПЛ з'ясовує такі два питання:

1) який період часу слід оцінювати (правила визначення моменту початку відліку строку та його закінчення);

2) чи відповідає цей період вимозі розумності в контексті положень п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

З'ясовуючи, який період слід брати до уваги при встановленні факту дотримання/порушення вимоги розумності строку, ЄСПЛ визначає момент початку та момент закінчення відліку часу. Адже порядок обрахунку будь-якого процесуального строку передбачає встановлення конкретного моменту початку його відліку, визначення особливостей перебігу строку (зупинення, поновлення) та з'ясування моменту завершення перебігу тривалості строку.

Момент початку відліку тривалості строку. У ст. 21 КПК України йдеться про право на справедливий розгляд та вирішення

справи в розумні строки. З цієї фрази досить складно зробити висновок щодо моменту початку відліку розумного строку.

На відміну від цього, в п. 1 ст. 6 ЄКПЛ вказано, що кожен має право на справедливий розгляд його справи упродовж розумного строку судом, який встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [50]. А тому, в прецедентній практиці ЄСПЛ перебіг строку розгляду справи розпочинається з дня, коли особі було пред'явлено обвинувачення («Неймайстер (Neumeister) проти Австрії» 1968 року п. 18) [222].

При цьому, в цілях п. 1 ст. 6 ЄКПЛ термін «обвинувачення» тлумачиться в його автономному та фактичному значенні – як офіційне повідомлення особи компетентним органом влади про обвинувачення його у вчиненні злочину («Девір (Deweer) проти Бельгії» 1980 року п. 46; «Паскал проти України» 2011 року п. 53) [205; 142].

Враховуючи положення КПК України, можна стверджувати, що розумний строк починає обраховуватися з моменту, коли особа набуває статусу підозрюваного. Адже саме цей момент є офіційним повідомленням особі про те, що вона підозрюється (обвинувачується) у вчиненні кримінального правопорушення [179, с. 273; 180, с. 177]. А відповідно до ч. 1 ст. 42 КПК України підозрюваний – це особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень [60].

Тому цілком логічно, що в постанові Пленуму ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» вказано, що перебіг строків у кримінальному провадженні починається з часу, коли особі повідомлено про підозру, або з моменту затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення [99].

Втім, прецедентна практика ЄСПЛ виробила більш ширший підхід до визначення часу, з якого починається відлік моменту висунення обвинувачення. Сюди включається: арешт, початок розслідування щодо конкретної особи, повідомлення про кримінальне переслідування й «інші дії, що мають на увазі схожі твердження і істотно впливають на становище підозрюваного» [99].

Варто зауважити, що практика ЄСПЛ застосовує широкий сутнісний підхід до тлумачення терміну «обвинувачення». Зокрема, у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» 2011 року зазначено, що момент, з якого ст. 6 починає застосовуватись до «кримінальних» питань, залежить від обставин справи. Провідне місце, яке займає в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд, спонукає Суд віддавати перевагу «сутнісній», а не «формальній» концепції «обвинувачення», про яке йдеться у п. 1 ст. 6 (п. 253) [140]. Так, у справі «Меріт проти України» 2004 року вказано, що «обвинувачення» відповідно до положень п. 1 ст. 6 може відповідати критерію, що ситуація особи суттєво погіршилась (п. 70) [138].

Цим пояснюється той факт, що ЄСПЛ в окремих випадках переносить початок відліку тривалості строку на більш ранні етапи кримінального провадження за умови, що цей момент відповідає критерію – значного впливу на становище підозрюваного.

Зокрема, у рішенні в справі «Калейя (Kalēja) проти Латвії» 2017 року Суд дійшов висновку, що тривалість строку слід відраховувати від моменту допиту заявника як свідка. Адже цей допит стосувався його участі в різних епізодах кримінального правопорушення (п. 40) [201].

А у справі «Рінгейзен (Ringeisen) проти Австрії» 1971 року Суд визначив, що розумний строк слід обраховувати з моменту початку досудового розслідування. В цьому випадку відбувалося розслідування двох взаємопов’язаних фактів. Але прокурор, з врахуванням певної процесуальної доцільності, тривалий час не повідомляв обвинувачення по другому відомому йому факту (п. 110) [224].

Отже, відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ, відлік тривалості строків, в контексті з’ясування їх відповідності критерію «розумності», обраховується:

– за загальним правилом – з часу, коли особі повідомлено про підозру, чи з моменту затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення;

– у випадках істотного впливу на становище підозрюваного – з більш ранніх етапів кримінального провадження: з моменту допиту запідозреного свідка, з початку досудового розслідування (залежно від особливостей конкретних обставин кримінального провадження).

Якщо ж у провадженні наявні декілька із вказаних обставин, то строк починає вираховуватися від тієї події, яка відбулася раніше. У зв'язку з цим вважаємо, що недоцільно виокремлювати застосування запобіжного заходу як момент відліку тривалості розумного строку. Адже обранню запобіжного заходу завжди передує набуття особою статусу підозрюваного.

Визначення моменту закінчення обрахунку тривалості строку для з'ясування його відповідності критерію «розумності» також має різні підходи.

За загальним правилом період, який оцінюється на відповідність критерію розумності строку судового розгляду, стосується провадження в цілому. Зокрема, у Листі Верховного Суду України вказано, що «період розгляду кримінальної справи не ділиться на стадії досудового слідства та судового розгляду й аналізується з точки зору його розумності в цілому» [192].

Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ перебіг строків припиняється, коли приймається остаточне рішення у справі з врахуванням його оскарження в апеляційній та касаційній інстанції («Кьоніг (Konig) проти Німеччини» 1978 рік, п. 98) [214]. Зокрема, у рішенні в справі «Меріт проти України» 2004 року вказано, що період, передбачений п. 1 ст. 6 Конвенції, включає все провадження у справі, у тому числі процес апеляції (п. 70) [138]. У справі «Неймайстер (Neumeister) проти Австрії» 1968 року Суд також визначив, що завершальним моментом провадження є судове рішення, яке остаточно визначає обґрунтованість обвинувачення; це може бути і рішення апеляційного суду, якщо воно стосується суті обвинувачення (п. 19) [222].

Остаточне рішення у кримінальному провадженні – це не лише вирок. Адже кримінальне провадження може закінчуватися і

рішенням про його закриття відповідно до положень, визначених у статтях 284, 417 КПК України. Так, у рішенні в справі «Федько проти України» 2008 року Суд повторює, що період, який має братись до уваги при визначенні тривалості кримінального провадження, закінчується також днем припинення провадження (п. 22) [147]. При цьому, кримінальне провадження може бути закрито в цілому чи щодо конкретної особи [99].

До періоду, який оцінюється на відповідність «розумності строку», у прецедентній практиці ЄСПЛ у окремих випадках відноситься також і виконання судового рішення. Так, у рішенні в справі «Асанідзе (Assanidze) проти Грузії [ВП]» 2004 року Суд відмічає, що виконання вироку, винесеного будь-яким судом, слід розглядати як невід'ємну частину судового розгляду для цілей ст. 6 (п. 181). Адже гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції, були б ілюзорними, якби національна правова система дозволила, щоб виправдувальний вирок, який є остаточним і обов'язковим судовим рішенням, залишався б невиконаним на шкоду виправданій особі. Кримінальне провадження є цілісним, і захист, передбачений ст. 6 ЄКПЛ, не припиняється рішенням про виправдання (п. 182). Якщо державна адміністрація відмовиться виконувати виправдувальний вирок щодо особи (не буде його виконувати чи зволікатиме з виконанням), то гарантії ст. 6, якими обвинувачений користувався під час судового розгляду, стають частково примарними (п. 183) [204].

У постанові Пленуму ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 11 також зазначається, що виконання судового рішення є складовою частиною судового розгляду, завершальною стадією судового провадження. У зв'язку із цим, під час розгляду питань про відстрочку, розстрочку, зміну чи встановлення способу і порядку виконання рішення, а також під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби судам необхідно дотримуватися вимог Конвенції щодо виконання судового рішення упродовж розумного строку (п. 1) [99].

Вищенаведене дозволяє констатувати невідповідність практиці ЄСПЛ та вказаній постанові Пленуму ВСС України положень Листа Верховного Суду України № 1-5/45 від 25 січня 2006 року, де

вказано, що тривалість провадження у кримінальній справі закінчується винесенням остаточного рішення у кримінальній справі [192]. Адже момент винесення остаточного рішення, не завжди співпадає з його виконанням. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 535 КПК України судове рішення, що набрало законної сили, якщо інше не передбачено КПК України, звертається до виконання не пізніш як через три дні з дня набрання ним законної сили [60]. Але і в цьому разі не можна стверджувати, що всі судові рішення будуть виконані у встановлений законом строк чи взагалі виконані.

Отже, моментом завершення перебігу тривалості строку, який слід оцінювати на відповідність вимозі розумності, в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та ч. 1 ст. 21 КПК України, є набрання судовим рішенням законної сили та звернення його до виконання.

Момент початку та закінчення періоду обрахунку строків з'ясовується для визначення відповідності тривалості цього періоду вимозі розумності. Прецедентною практикою ЄСПЛ вироблені критерії оцінювання розумності строку розгляду справи, які є спільними для всіх категорій справ (цивільних, господарських, адміністративних чи кримінальних) [192].

Так, ЄСПЛ постійно наголошує, що обґрунтованість тривалості провадження має оцінюватися з урахуванням конкретних обставин справи та напрацьованих практикою таких критеріїв: складність справи, поведінка заявника та компетентних органів (рішення у справах «Вергельський проти України» 2009 року (п. 116), «Федько проти України» 2008 року (п. 24)).

Очевидно, що у ч. 3 ст. 28 КПК України законодавець закріпив критерії визначення розумності строків кримінального провадження з урахуванням практики ЄСПЛ. Такими критеріями вказані:

1) складність кримінального провадження;

2) поведінка учасників кримінального провадження;

3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень [60].

Тобто, у наведеній нормі фактично дублюються положення рішень ЄСПЛ щодо критеріїв оцінювання розумності строків судового розгляду.

Складність кримінального провадження, що впливає на його тривалість, обумовлюється як фактичними обставинами справи, тобто характером фактів, які потрібно встановити, так і різними правовими аспектами, пов'язаними зі справою опосередковано [57, с. 91].

Так, відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 28 КПК України складність кримінального провадження визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо [60].

Це лише орієнтовний перелік фактів, які потрібно враховувати при визначенні складності кримінального провадження, що впливає на його тривалість. Складність кримінального провадження визначається також з урахуванням кількості потерпілих, свідків, правової кваліфікації кримінального правопорушення; наявності на момент початку досудового розслідування відомостей щодо конкретної особи, яка ймовірно вчинила кримінальне правопорушення; характеру обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні; меж доказування; обсягу матеріалів досудових розслідувань, що об'єднані в одному провадженні; необхідності призначення експертиз, їх складності; обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для всебічного та повного дослідження обставин кримінального правопорушення; необхідності отримання міжнародної допомоги в рамках кримінального провадження тощо [99]. Зокрема, у справі «Неймайстер (Neumeister) проти Австрії» 1968 року Суд визнав складність провадження у зв'язку з тим, що протиправні транзакції мали відгалуження у різних країнах, що зумовило потребу залучення Інтерполу та застосування міжнародної правової допомоги. Окрім цього, в справі брало участь двадцять дві особи, деякі з них знаходилися за кордоном (п. 20) [222].

Варто звернути увагу на положення п. 3 постанови Пленуму ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 11, де вказано, що з урахуванням практики ЄСПЛ «критеріями розумних строків у цивільних справах є: правова та фактична складність справи … зокрема, наявність обставин, що ускладнюють розгляд справи; кількість співпозивачів,

співвідповідачів та інших учасників процесу; необхідність проведення експертиз та їх складність; необхідність допиту значної кількості свідків; участь у справі іноземного елемента та необхідність з'ясування і застосування норм іноземного права» [99].

Вважаємо, що аналогічний підхід щодо виокремлення правової та фактичної складності слід використовувати і під час характеристики складності кримінальних проваджень. Адже ми відмічали, що вироблені прецедентною практикою ЄСПЛ критерії оцінювання розумності строку є спільними для всіх категорій справ. Окрім цього, у кримінальних провадженнях ЄСПЛ також виокремлює правову та фактичну складність. Так, у справі «Беньямінсон проти України» 2007 року Суд зауважує, що стадія попереднього слідства тривала більше чотирьох років. Беручи до уваги той факт, що справа не була складною з точки зору права і фактів, такий період часу є надмірним (пункти 104, 106) [118].

Зважаючи на вищевикладене, пропонуємо обставини, які враховуються при визначенні складності кримінального провадження, що впливає на його строк, поділяти на такі дві групи:

1) обставини, що стосуються кількісних (фактичних) характеристик (кількість учасників кримінального провадження, фактів правопорушень, обсяг доказів, що необхідно зібрати, тощо);

2) обставини процедурного (правового) характеру (вступ у процес нових учасників, проведення процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва, довготривалі комплексні експертизи тощо).

Хоча складністю справи і можна виправдати тривалість судового розгляду, проте це не є абсолютним критерієм виправдання довготривалих процедур. Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях звертає увагу на те, що хоча справа може бути і достатньо складною, але не можна розглядати окремі періоди стагнації провадження як розумні. Зокрема, в рішенні у справі «Аділетта (Adiletta) та інші проти Італії» 1991 року вказано, що провадження тривало тринадцять років і п'ять місяців, враховуючи затримку п'ять років між переданням справи слідчому судді і допитом обвинувачених і свідків (яка не була пояснена владою), а також затримку один рік і дев'ять місяців між поверненням справи слідчому судді і новим направленням до суду (п. 17) [202].

Поведінка учасників кримінального провадження також впливає на тривалість досудового розслідування та судового розгляду.

Досить часто до затягування кримінального провадження вдається сторона захисту. Адже, затягуючи тривалість досудового розслідування чи судового розгляду, підозрювані, обвинувачені, їх захисники можуть отримати певні процесуальні переваги – закінчення строків тримання під вартою чи строків досудового розслідування, отримання можливості сфальсифікувати докази, вплинути на свідків тощо.

Така поведінка учасників кримінального провадження в теорії кримінального процесу називається зловживанням процесуальними правами. Тому в правозастосовній практиці постає питання: як відрізнити легальні форми реалізації процесуальних прав від їх зловживання з метою затягування строків кримінального провадження?

Прецедентна практика ЄСПЛ виробила загальні правила оцінювання поведінки учасників кримінального провадження. Так, у справі «Еклє (Eckle) проти Німеччини» 1982 року вказано, що ст. 6 не вимагає від заявників активної співпраці з судовими органами. Не можна також звинувачувати заявників у тому, що вони повною мірою використали засоби правового захисту, передбачені національним законодавством. Разом з цим, у рішенні наголошується, що поведінка заявників є об'єктивним фактом, який не можна відносити на рахунок держави-відповідача і який слід брати до уваги при з'ясуванні питання, чи перевищено в цьому випадку тривалість розумного строку судового розгляду. Справа «Еклє (Eckle) проти Німеччини» розглядалася 17 років і 3 тижні (1 січня 1961 – 23 січня 1978). При цьому заявники систематично зверталися з заявами про відвід суддів, і деякі з цих дій можна інтерпретувати як ілюстрування політики навмисних перешкод (п. 82) [207].

Поведінка учасників кримінального провадження, яка впливає на його тривалість, може полягати у зловживанні правом на звернення з клопотаннями як щодо необґрунтованих відводів, так і щодо збирання доказів.

Так, у справі «I.A. (I.A.) проти Франції» 1998 року Суд визнав, що тривалі строки були обумовлені поведінкою заявника, який

навмисно чекав моменту повідомлення про передачу справи до суду і лише після цього подав клопотання про проведення численних додаткових слідчих дій (п. 121) [211]. А у справі «Чірікоста та Віола проти Італії» ЄСПЛ визнав виправданим 15-ти річний строк розгляду, оскільки самі заявники 17 разів зверталися з проханням про відкладання процесу і не заперечували проти 6 перенесень розгляду, здійснених на підставі заяви іншої сторони у справі [170].

Разом з цим, у справі «Луговий проти України» 2008 року Суд зазначив, що хоча заявник у певній мірі вплинув на затримку розгляду обвинувачень проти нього, зокрема тим, що заявляв клопотання про відкладення засідань та подав касаційну скаргу майже через 6 місяців, проте поведінка заявника не може пояснити загальну тривалість провадження у цій справі (пункти 34, 35) [135].

Відповідно до правил, вироблених ЄСПЛ, використання усіх передбачених законодавством засобів оскарження не слід тлумачити як затягування провадження. Зокрема, у справі «Карнаушенко проти України» 2006 року вказано, що не можна звинувачувати за використання засобів, доступних за національним законодавством, з метою захисту власних інтересів (п. 53) [130].

Отже, при оцінці впливу поведінки заявника на тривалість провадження ЄСПЛ притримується таких правил:

– держава не відповідає за тривалі процедури кримінального провадження, обумовлені поведінкою заявника чи зловживанням ним процесуальними правами (систематичні заяви про відвід чи відкладання розгляду справи, клопотання про збирання доказів на завершальному етапі провадження тощо);

– підозрюваний, обвинувачений не зобов'язаний активно співпрацювати з судовими органами;

– не є затягуванням строків кримінального провадження використання всіх засобів правового захисту.

Спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень. Поведінка осіб, які здійснюють кримінальне провадження, як і поведінка проаналізованих вище учасників кримінального провадження, може зумовлювати невиправдане затягування процесуальних строків. Судова волокита була відома кримінальному процесу в різні історичні періоди його розвитку.

Зокрема, ще у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року було визначено, що писарі, протоколісти та канцеляристи підлягали покаранню у вигляді штрафу за волокиту та повільність написання (п. 8 артикулу 6 гл. 7) [96, с. 89].

У більшості рішень ЄСПЛ щодо України визнано, що саме несумлінна поведінка органів влади зумовлює недотримання розумних строків кримінального провадження. Тобто, саме з вини органів влади досить часто відбуваються затримки кримінальних проваджень. Так, у справі «Паскал проти України» 2011 року ЄСПЛ зазначає, що протягом провадження були затримки, які Уряд не пояснив у своїх зауваженнях. Йдеться про дев'ятимісячну затримку після закінчення досудового слідства (20 липня 2000 року) до розпорядчого засідання суду (4 травня 2001 року), п'ятимісячну затримку в організації фіксації судового процесу технічними засобами (з грудня 2001 року до травня 2002 року) та шестимісячну затримку з останнього засідання суду першої інстанції (22 травня 2004 року) до проголошення вироку (17 листопада 2004 року). З урахуванням наведеного, Суд дійшов висновку, що у цій справі тривалість кримінального провадження щодо заявника була надмірною та не відповідала вимозі «розумного строку» (пункти 60, 61) [142].

А у справі «Беньямінсон проти України» 2007 року Суд зауважує, що стадія попереднього слідства тривала більше чотирьох років при тому, що були тривалі періоди, під час яких не проводилися слідчі дії. Факт того, що затримки були необґрунтованими, підтверджується трьома дисциплінарними провадженнями щодо слідчих, які займалися цією справою. Постійне передавання справи новим слідчим, які мали ознайомлюватися з матеріалами, було основною причиною, що призвела до затримки (пункти 104, 106) [118].

Узагальнення прецедентної практики ЄСПЛ дозволило визначити такі способи здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень, що призводять до порушення розумного строку: невиправдане відкладення та зупинення розгляду у зв'язку з очікуванням результатів розгляду іншої справи; перерви в судових засіданнях у зв'язку із затримкою надання або збирання доказів з боку держави; затримки з вини канцелярії суду або інших адміністративних органів; відстрочки, пов'язані з передачею справ з

одного суду до іншого; затримки, пов'язані з доведенням рішень суду до відома сторін, а також з підготовкою та проведенням перегляду справ [170].

У постанові Пленуму ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 11 також зазначено, що при оцінці способу здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень, слід враховувати послідовність та своєчасність здійснення процесуальних дій; наявність періодів бездіяльності (неактивності), причини якої мають з'ясовуватись у кожному конкретному провадженні; своєчасність повідомлення особі про підозру; обґрунтованість відкладення та зупинення кримінального провадження; своєчасність призначення кримінального провадження (кримінальної справи) до судового розгляду; встановлення випадків призначення судових засідань із великими інтервалами чи зволікання з переданням кримінального провадження з одного суду до іншого; проведення судових засідань у призначений час; дотримання строків постановлення суддею (або судом) мотивованої ухвали чи вироку і направлення копій процесуальних рішень учасникам судового провадження; повноту здійснення суддею контролю за виконанням працівниками суду своїх службових обов'язків, у тому числі щодо повідомлення учасників кримінального провадження про час та місце судового засідання; повноту та своєчасність вжиття слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом (суддею) заходів забезпечення кримінального провадження та інших заходів, спрямованих на недопущення недобросовісної поведінки учасників кримінального провадження; характер та ефективність дій, спрямованих на прискорення кримінального провадження тощо (п. 4) [99].

У окремих випадках розгляд справ відкладається у зв'язку з неявкою на виклик потерпілих чи свідків. Втім, ЄСПЛ оцінює це як неспроможність органів влади вжити заходів для того, щоб забезпечити присутність цих учасників кримінального провадження. Суд відмічає, що обов'язок оперативно здійснювати правосуддя покладається, в першу чергу, на компетентні органи держави (справа «Беньямінсон проти України» 2007 року, п. 105) [118].

Досить часто проблема дотримання розумних строків обумовлена питаннями організаційного характеру –

недоукомплектованість штатів чи недофінансування. Пленум ВСС України з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначив, що порушення строків розгляду справ зумовлюють і такі негативні фактори як значне навантаження, перш за все на суддів першої інстанції, незадовільне матеріально-технічне забезпечення судів, недоліки в роботі підрозділів органів національної поліції, несвоєчасне виконання ухвал суду про привід осіб у кримінальному провадженні і у справах про адміністративні правопорушення, неможливість забезпечити участь адвокатів у судових процесах, тривалість часу, необхідного для доставки судових повісток про дату судового засідання тощо [99].

Втім, під час винесення рішення ЄСПЛ досить рідко бере до уваги та надає вирішальне значення завантаженості судової системи, на яку в якості виправдання посилається влада. ЄСПЛ зазначає, що Конвенція покладає на держави-учасниці обов'язок організувати свою судову систему таким чином, щоб дозволяти судам діяти відповідно до вимог п. 1 ст. 6 Конвенції, включаючи розгляд впродовж розумного строку («Павлюлінець проти України» 2005 року, п. 50) [141].

Отже, організаційні недоліки системи (досудового розслідування чи судового розгляду), неспроможність забезпечити участь належних суб'єктів провадження, завантаженість судів не є виправданням влади при недотриманні вимоги розумності строків кримінального провадження [18, с. 88]. Цікавим з цього приводу є положення п. 4.1.4 Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, де визначено, що з метою покращення доступу до правосуддя необхідне «запровадження інституту скарги на недотримання розумних строків розгляду справ у судах та у подальшому – інституту виплат компенсацій учасникам судового процесу за порушення розумних строків розгляду справ за рахунок державного бюджету» [111].

Серед критеріїв визначення розумності строків кримінального провадження окремі вчені також виділяють «важливість справи для заявника» (Е. Л. Трегубов, О. А. Банчук, О. П. Кучинська) [168; 64, с. 46]. Такий підхід підтримують і 71,7 % опитаних нами респондентів.

Втім, досить поширеною серед науковців є думка про те, що важливість предмету спору для заявника – це критерій для визначення розумності строку у цивільних справах, а не у кримінальних [112, с. 196; 166]. Ймовірно саме такі твердження вплинули на те, що важливість справи для заявника не зазначена в ч. 3 ст. 28 КПК України як критерій визначення розумності строків кримінального провадження.

Проте, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що при оцінці розумності тривалості розгляду кримінальних проваджень Суд враховує і «важливість справи для заявника». Так, у рішеннях ЄСПЛ у справах «Іванов проти України» 2006 року (п. 62), «Беньямінсон проти України» 2007 року (п. 101), «Антоненков та інші проти України» 2005 року (п. 41) Суд нагадує, що, оцінюючи розумність тривалості проваджень у справі, потрібно брати до уваги особливі обставини справи та критерії, викладені в практиці Суду, зокрема – це складність справи, поведінка заявника та відповідних органів, важливість справи для заявника [128; 118; 116]. Тобто, тут ЄСПЛ виділяє не три, а чотири критерії визначення розумності строків кримінального провадження, доповнюючи вищевказаний перелік, який міститься у ч. 3 ст. 28 КПК України, «важливістю справи для заявника».

При цьому слід враховувати, що в контексті практики ЄСПЛ заявниками є особи, які вважають себе потерпілими від допущеного порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї [50].

Зокрема, у справі «Іванов проти України», де тривалість провадження становила більше одинадцяти років, Суд вважає, що справа була дуже важливою для заявника, оскільки він страждав від почуття невизначеності свого майбутнього, зважаючи на те, що він ризикував бути ув'язненим та перебував під застосуванням підписки про невиїзд (п. 71) [128].

Банчук О. А. також зауважує, що характеристика впливу часу розгляду справи на становище особи має місце у кримінальних справах, коли особа перебуває під вартою [6]. Так, у рішеннях у справах «Тодоров проти України» 2012 року (п. 90) та «Паскал проти України» 2011 року (п. 58) зазначено, що протягом усього кримінального провадження заявник тримався під вартою, що

вимагало від державних органів, які розглядали справу, особливої сумлінності у здійсненні правосуддя без затримок [146; 142].

До випадків, коли розгляд справи має здійснюватися невідкладно та розглядатися в суді першочергово відносяться і кримінальні провадження щодо неповнолітньої особи [99]. Про це свідчить і положення ч. 4 ст. 28 КПК України, де вказано, що кримінальне провадження щодо особи, яка тримається під вартою, неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово [60].

Отже, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що «важливість справи для заявника» є одним із критеріїв оцінки розумності строків розгляду справи. Це стосується, зокрема, випадків, коли особа тримається під вартою або є неповнолітньою.

Втім, у кримінальному процесуальному законодавстві не доречно вживати термін «важливість справи для заявника». Слід говорити не про «заявника», який є ініціатором розгляду справи в ЄСПЛ, а про підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого, тобто про осіб, які є учасниками кримінального провадження відповідно до положень КПК України.

Пропонуємо ч. 3 ст. 28 КПК України, де закріплені критерії визначення розумності строків кримінального провадження, доповнити пунктом 4 наступного змісту: «важливість впливу часу на становище підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого».

Висновки до розділу 2

1. Загальні елементи права на справедливий судовий розгляд за сутнісною характеристикою варто об’єднувати у такі три групи: 1) статусні вимоги, які стосуються паритетності сторін судового провадження (змагальність процесу, рівність сторін); 2) вимоги відкритості провадження (публічний судовий розгляд, публічне проголошення судового рішення); 3) вимоги тривалості провадження (розумні строки).

2. Змагальність та рівність сторін є взаємообумовлюючими складовими компонентами загальної концепції справедливого судового розгляду та складовими права на справедливий суд.

Фундаментальною гарантією досягнення справедливості судового розгляду є рівність сторін при здійсненні змагального судового провадження.

3. Засада змагальності сторін є різноаспектною. Її слід характеризувати з таких позицій: 1) право сторін подавати власні докази для їх дослідження під час судового розгляду; 2) право оспорювати докази, що подаються протилежною стороною.

Практикою ЄСПЛ сформовано такі підходи до реалізації засади змагальності сторін судового провадження:

– сторони вправі повідомляти про будь-які докази, необхідні для успіху справи, та знати і оспорювати будь-який поданий суду доказ чи зауваження;

– суд має відкласти розгляд справи за необхідності отримати належні докази;

– сторони повинні мати належну можливість ознайомлюватися з доказами протилежної сторони;

– право на розкриття доказу не є абсолютним та може обмежуватися в інтересах національної безпеки, забезпечення безпеки свідків, збереження в таємниці методів, які використовувала поліція під час розслідування злочинів. Ці винятки повинні бути урівноважені процедурами прийняття рішень.

4. Вимога рівності сторін у судовому процесі тлумачиться ЄСПЛ з позиції «справедливого балансу» та передбачає:

– надання сторонам розумної можливості представити справу в таких умовах, які не ставлять одну сторону у суттєво невигідне становище відносно іншої;

– забезпечення можливості ознайомитись із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, у тому числі із апеляційною скаргою;

– забезпечення можливості надавати сторонам власні зауваження та коментарі щодо зауважень та доказів.

З метою гармонізації українського законодавства та прецедентної практики ЄСПЛ запропоновано внести відповідні зміни та доповнення до ст. 22 КПК України.

5. Конвенційна вимога «публічності» в рішеннях ЄСПЛ тлумачиться в контексті гласності та відкритості судового

провадження. З метою уніфікації понять вітчизняного законодавства і конвенційних норм та для уникнення термінологічної плутанини пропонуємо засаду кримінального провадження, яка регламентується в ст. 25 КПК України, «Публічність» перейменувати на «Офіційність». А засаду, визначену у ст. 27 КПК України, «Гласність і відкритість судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій» – перейменувати відповідно до конвенційних стандартів та назвати «Публічність судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій».

6. Вимога публічності судового розгляду складається із таких аспектів: 1) право на відкритий судовий розгляд; 2) право на усні судові дебати; 3) право на відкрите, публічне проголошення та оприлюднення судових рішень; 4) право на повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Дотримання вимоги публічності вимагає дотримання всіх цих аспектів.

Значення публічності судового розгляду полягає в наступному: гарантує справедливість прийнятого судового рішення; забезпечує контроль громадськості за перебігом судових процесів; легітимізує судові рішення; дозволяє вивчити спосіб, у який суди підходять до такого типу справ та забезпечити прогнозованість судових рішень; зумовлює підвищення довіри до судів.

7. Відкритість судового процесу може забезпечуватися шляхом провадження трансляції судового засідання, чи проведення фотозйомки, відео- та аудіозапису. Із загального правила щодо відкритості судового розгляду є винятки, обумовлені інтересами моралі, громадського порядку чи національної безпеки. У рішеннях ЄСПЛ наголошується, що хоча проблеми безпеки і є загальною рисою багатьох кримінальних процесів, Суд рідко виправдовує недопущення громадськості на судові засідання. При цьому, наявність таємної інформації у матеріалах справи не означає автоматичного прийняття рішення про закриття судового розгляду та нехтування балансом між публічністю та національною безпекою. Особлива увага приділяється важливості відкритого судового розгляду кримінальної справи в суді першої інстанції.

8. Під час розгляду справи у суді першої інстанції усність судового розгляду є обов'язковою, за винятком випадків, обумовлених вимогами результативності і процесуальної економії. Усний порядок слухання може бути не обов'язковим, якщо не порушуються питання фактів, які вимагають усного подання доказів, та за умови, що обвинуваченому надано можливість викласти свою позицію у письмовій формі. Провадження щодо оскарження судових рішень в апеляційній чи касаційній інстанціях можуть проводитися без заслуховування учасників провадження, за умови, що було проведено публічний усний розгляд в суді першої інстанції.

9. При визначенні форми оприлюднення судового рішення за основу має братися не формальний, а сутнісний підхід – забезпечення можливості ознайомитися з судовим рішенням. Відповідно до практики ЄСПЛ прилюдне зачитування лише резолютивної частини судового рішення без надання можливості ознайомитися із його повним текстом не дозволяє забезпечити реалізацію публічності судового провадження. Окрім усного прилюдного зачитування судового рішення, можливі і інші способи його оприлюднення: розміщення на офіційних веб-сайтах, можливість ознайомитися в певних державних органах. Не є виправданим приховування усього змісту судового рішення від громадськості, навіть якщо це стосується питань безпеки.

10. Законодавче закріплення та дотримання строків кримінального провадження сприяє досягненню остаточності та правової визначеності кримінального провадження як одного із критеріїв його справедливості. Для регламентації строку судочинства використовується термін «розумні строки», так як немає універсальної можливості регламентувати його конкретно визначеним проміжком часу у цифровому вимірі. При визначенні того, чи була тривалість розгляду справи розумною, ЄСПЛ з'ясовує такі питання: 1) який період слід оцінювати (правила визначення моменту початку відліку строку та його закінчення); 2) чи відповідає цей період вимозі розумності в контексті положень п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

11. У цілях п. 1 ст. 6 ЄКПЛ термін «обвинувачення» тлумачиться в його автономному та фактичному значенні – як офіційне повідомлення особи компетентним органом влади про

обвинувачення його у вчиненні злочину. ЄСПЛ застосовує широкий сутнісний підхід до тлумачення терміну «обвинувачення» та може переносити початок відліку тривалості строку на більш ранні етапи кримінального провадження за умови, що цей момент відповідає критерію – значного впливу на становище підозрюваного.

12. Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ відлік тривалості строків, у контексті з'ясування їх відповідності критерію «розумності», за загальним правилом обраховується з часу, коли особі повідомлено про підозру, чи з моменту затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. А у випадках «істотного впливу на становище підозрюваного» – з більш ранніх етапів кримінального провадження (з моменту допиту запідозреного свідка чи з початку досудового розслідування).

Період, який оцінюється на відповідність критерію розумності строку судового розгляду, стосується провадження в цілому. Перебіг строків припиняється, коли приймається остаточне рішення у справі з врахуванням його оскарження в апеляційній, касаційній інстанції та звернення до виконання.

13. Обставини, які враховуються при визначенні складності кримінального провадження, що впливає на його строк, слід поділяти на такі дві групи:

1) обставини, що стосуються кількісних (фактичних) характеристик (кількість учасників кримінального провадження, фактів правопорушень, обсяг необхідних доказів тощо);

2) обставини процедурного (правового) характеру (вступ у процес нових учасників, проведення процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва, довготривалі комплексні експертизи тощо).

14. При оцінці впливу поведінки заявника на тривалість провадження ЄСПЛ притримується таких правил: 1) держава не відповідає за тривалі процедури кримінального провадження, обумовлені поведінкою заявника (зловживанням процесуальними правами); 2) підозрюваний, обвинувачений не зобов'язаний активно співпрацювати з судовими органами; 3) не є затягуванням строків кримінального провадження використання всіх засобів правового захисту.

Організаційні недоліки системи (досудового розслідування чи судового розгляду), неспроможність забезпечити явку учасників кримінального провадження, завантаженість судів не є поважними причинами недотримання вимоги розумності строків кримінального провадження.

15. У прецедентній практиці ЄСПЛ «важливість справи для заявника» є одним із критеріїв оцінки розумності строків розгляду справи. Це стосується, зокрема, випадків тримання особи під вартою та кримінальних проваджень щодо неповнолітнього. Запропоновано ч. 3 ст. 28 КПК України доповнити пунктом 4 наступного змісту: «важливість впливу часу на становище підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого».

РОЗДІЛ ІІІ.
СПЕЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

3.1. Презумпція невинуватості як гарантія права на справедливий судовий розгляд

Презумпція невинуватості є основоположною засадою кримінального провадження, яка закріплена як в українському законодавстві, так і в багатьох міжнародно-правових актах. Так, у ч. 1 ст. 11 Загальної декларації прав і свобод людини визначено, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її вину не буде встановлено в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту [44]. Аналогічне положення міститься і в ч. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, де вказано, що кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, поки винуватість його не буде доведена згідно з законом [80].

Слід відмітити, що презумпція невинуватості є структурним елементом права на справедливий судовий розгляд [11, с. 74]. На користь цього свідчить те, що положення презумпції невинуватості закріплено саме в ст. 6 Конвенції, яка має назву «Право на справедливий суд». Зокрема, в п. 2 ст. 6 ЄКПЛ визначено, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку [50].

У прецедентній практиці ЄСПЛ також наголошується, що право на презумпцію невинуватості, закріплене у п. 2 ст. 6 Конвенції, є одним з елементів справедливого судового розгляду кримінальної справи, який вимагається відповідно до п. 1 цієї ж статті (п. 47 рішення у справі «Довженко проти України» 2012 року [125], п. 81 рішення у справі «Шагін проти України» 2009 року [149]).

Призначення презумпції невинуватості, як слушно зауважує В. Т. Нор, «насамперед полягає в тому, щоб протистояти у кримінальному судочинстві обвинувальному ухилу, суб'єктивізму, тенденційності чи навіть свавіллю всьому, що перетворює кримінальне судочинство у знаряддя розправи над обвинуваченим, ототожнює обвинуваченого з винуватим, робить його фактично безправним» [81, с. 3].

У рішеннях ЄСПЛ вироблено аналогічний підхід до цього питання. Зокрема, у справі «Довженко проти України» Суд повторює, що п. 2 ст. 6 Конвенції у її відповідному аспекті спрямований на запобігання негативному впливу на справедливий судовий розгляд кримінальної справи упереджених заяв, зроблених у тісному зв'язку з цим судовим розглядом (п. 47) [125].

Отже, завдяки презумпції невинуватості забезпечується неупередженість суду під час розгляду кримінальних проваджень. Адже цей принцип забороняє формування передчасної позиції суду, яка б відображала думку про те, що особа, обвинувачена у вчиненні злочину, є винуватою ще до того, коли її вина буде доведена відповідно до закону [81, с. 8].

Окрім цього, О. А. Банчук та Р. О. Куйбіда відмічають, що завданням презумпції невинуватості є недопущення як завчасного впливу попередньої оцінки фактів органами розслідування на ухвалення рішення судом, так і запобігання формуванню громадської думки щодо винуватості/невинуватості особи за відсутності остаточного рішення суду [5, с. 91].

Варто відмітити, що для реалізації права на справедливий суд важливе значення має недопущення формування передчасної думки громадськості про винуватість певної особи. На це неодноразово зверталася увага в рішеннях ЄСПЛ. Зокрема, у справі «Криволапов проти України» 2018 року Суд констатував, що заяви посадових осіб держави спонукали громадськість повірити у винуватість заявника та вплинули на оцінку фактів відповідним судовим органом. Тому Суд дійшов висновку про порушення п. 2 ст. 6 Конвенції (пункти 131, 132) [133].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що презумпція невинуватості є водночас і гарантією права на справедливий суд, і

механізмом, який забезпечує це право [45, с. 248]. Дотримання вимог презумпції невинуватості дозволяє запобігти:

– обвинувальному ухилу та упередженості під час розгляду кримінальних проваджень;

– формуванню громадської думки щодо винуватості/ невинуватості особи за відсутності остаточного рішення суду.

У разі недотримання цих завдань, не можливо судове рішення визнати справедливим та легітимізувати його в суспільстві.

В українському законодавстві презумпція невинуватості закріплена у ст. 62 Конституції України та фактично продубльована у ст. 17 КПК України, де зазначено: «1. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. 2. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. 3. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. 4. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи. 5. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поводженню з невинуватою особою» [60].

Втім, така детальна законодавча регламентація презумпції невинуватості у вітчизняному законодавстві ще не гарантує належного застосування цих норм. Так, у рішенні Верховного Суду від 2018 року у справі № 461/3797/17 вказано, що адвокат, посилаючись на істотні порушення вимог кримінального процесуального закону, просив скасувати ухвалу апеляційного суду та призначити новий розгляд у суді апеляційної інстанції. На обґрунтування своїх вимог він вказав, що у вироку щодо ОСОБА_3 (ухваленого на підставі угоди) констатовано факт злочинної діяльності за відсутності щодо ОСОБА_2 обвинувального вироку, який би набрав законної сили, що є грубим порушенням засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини й істотно ущемляє права та свободи останнього.

Дослідивши обставини справи, Верховний Суд дійшов висновку, що ухвала апеляційного суду підлягає скасуванню з призначенням нового розгляду в суді апеляційної інстанції, під час якого суду слід усунути порушення, зазначені у цій ухвалі, та прийняти законне й обґрунтоване рішення [92].

Очевидно, що враховуючи це рішення, суддя Білоцерківського міськрайонного суду Київської області відмовив у затвердженні угоди про визнання винуватості та повернув обвинувальний акт для продовження досудового розслідування на підставі того, що використання прокурором в угоді про визнання винуватості від 8 серпня 2019 року та обвинувальному акті, затвердженому 8 серпня 2019 року відносно ОСОБА_1, конкретних прізвищ осіб, матеріали відносно яких виділені в окреме кримінальне провадження, призвели до порушення принципу презумпції невинуватості [171].

З цього приводу слушним є твердження Т. М. Мирошниченка про те, що, на жаль, практика правозастосування, пристосувавшись до нових правил кримінального провадження, водночас зберегла старі пріоритети та методи роботи, тому ефективність багатьох гарантій захисту особи від необґрунтованого обвинувачення ще невисока [77, с. 118].

І це є проблемою не лише для України. Адже заходи, які вживаються урядами навіть держав «старої демократії» при виконанні однієї з головних функцій сучасної держави – гарантуванні належного захисту громадян від злочинних посягань, демонструють намагання обійти, знівелювати, применшити презумпцію невинуватості задля «громадської безпеки», перевага якій надається над правами людини [178, с. 42].

Презумпція невинуватості як фундаментальна засада кримінального провадження постійно привертає увагу науковців. Цьому питанню присвятили свої праці В. Г. Гончаренко, С. М. Зеленський, М. Й. Коржанський, О. М. Коваль, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, Т. М. Мирошниченко, В. В. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Д. П. Письменний, В. О. Попелюшко, Н. П. Сиза, М. С. Строгович, В. М. Тертишник, О. П. Трохлюк, Т. І. Фулей, Ю. В. Циганюк, Г. Ю. Юдківська та інші.

Аналіз праць вказаних вчених свідчить про наявність різних підходів до розуміння сутності презумпції невинуватості. Дискусії виникають щодо її обсягу, змістовної характеристики, поширення на стадії кримінального провадження.

Так, у науковій літературі досить розповсюдженим є підхід, відповідно до якого презумпцію невинуватості розглядають в широкому та вузькому значенні, залежно від її поширеності на стадії кримінального провадження. Як зауважує Т. І. Фулєй, презумпцію невинуватості розглядають «на двох різних рівнях – при розгляді кримінальної справи в суді (англ. criminal trial) та в кримінальному процесі у більш загальному значенні. Вужча концепція охоплює відомий принцип, відповідно до якого при обвинуваченні особи у вчиненні злочину (чи кримінального проступку) тягар доведення вини несе сторона обвинувачення (прокурор), і доведення має бути поза розумним сумнівом (англ. – beyond reasonable ground). Ширший сенс презумпції невинуватості полягає в тому, що не лише поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, має відповідати поводженню з невинуватою особою, а й досудове розслідування має проводитися, наскільки це можливо, як немовби обвинувачений є невинуватим» [178, с. 41–42].

Аналогічне бачення цього питання і у В. П. Любавіної, яка стверджує, що презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини у вузькому значенні – при розгляді кримінального провадження в суді, а в широкому – у кримінальному процесі загалом, включаючи й стадію досудового розслідування конкретного кримінального провадження, та в подальшому – в судовому розгляді також [70, с. 9].

Варто погодитися з твердженнями про те, що презумпцію невинуватості слід розглядати в широкому сенсі. Адже при закріпленні презумпції невинуватості, як у міжнародно-правових документах, так і у вітчизняному законодавстві, не передбачено обмежень щодо її поширення лише на стадію судового розгляду. Окрім того, саме на початковому етапі кримінального провадження, коли відбувається затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення чи обрання щодо неї запобіжного заходу, досить часто і має місце недотримання вимог презумпції

невинуватості, зокрема, при коментуванні посадовими особами підстав застосування цих примусових заходів.

Так, у справі «Довженко проти України» 2012 року порушенням презумпції невинуватості було визнано те, що в газетній статті від 8 червня 2002 року затриманий згадувався як «злочинець» без будь-яких застережень. Зокрема, говорячи про те, хто може були наступними жертвами затриманого, висловлювання пана К. (керівника Маріупольського МВ УМВС України в Донецькій області) було процитовано таким чином: «Ними будуть співпрацівники міліції ... та інші ... Але в цьому відношенні ми можемо довіряти лише словам злочинця ... І в мене є сумніви щодо багатьох його висловлювань ...». Враховуючи ці факти, Суд дійшов висновку, що така оцінка, надана високопоставленим працівником міліції, сприймалась як встановлений факт і прирівнювалась до заяви про вину заявника у вчиненні злочину, в якому він підозрювався. Ця заява передувала оцінці відповідних фактів компетентним судовим органом і спонукала громадськість вважати заявника винним до того, як його вина була доведена відповідно до закону (пункти 24, 52) [125].

Варто зауважити, що відповідно до ч. 1 ст. 17 КПК України правила презумпції невинуватості діють до того часу, доки вину особи не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

В цьому контексті слід звернути окрему увагу на те, що презумпція невинуватості діє до того часу, поки вирок не набрав законної сили. А відповідно до вимог КПК України вирок набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги. У разі подання апеляційної скарги судове рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після ухвалення рішення судом апеляційної інстанції (частини 1, 2 ст. 532 КПК України).

На підставі викладеного вище можна стверджувати, що правила презумпції невинуватості поширюються і на перегляд вироку в апеляційному порядку. На цьому наголошується і в прецедентній практиці ЄСПЛ, де зазначається, що презумпція невинуватості не припиняє своєї дії в апеляційному провадженні лише тому, що особа визнана винуватою судом першої інстанції, при продовженні судового розгляду в межах оскарження цього рішення. Якщо дійти

висновку про протилежне, це суперечило б ролі апеляційного провадження, коли апеляційний суд зобов'язаний переглянути раніше подане йому рішення щодо фактів та закону. Це означало б, що презумпція невинуватості не застосовуватиметься до судового провадження з метою перегляду справи та скасування попереднього засудження (п. 36 рішення у справі «Констас (Konstas) проти Греції» 2011 року) [215].

Разом з цим, у прецедентній практиці ЄСПЛ відмічається, що той факт, що особа в результаті судового розгляду була визнана винуватою, не скасовує її первісного права на презумпцію невинуватості до визнання її винуватою у встановленому законом порядку (п. 90 рішення у справі «Нештяк (Nestak) проти Словаччини» 2007 року) [220].

У разі ухвалення виправдувального вироку, який набрав законної сили, презумпція невинуватості не припиняє свою дію. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Аллен (Allen) проти Сполученого королівства» [ВП]) 2013 року вказано, що презумпція невинуватості поширюється і на захист осіб, які були виправдані за кримінальним обвинуваченням або щодо яких кримінальне провадження було закрито, від того, щоб посадові особи та органи влади поводилися з ними як з особами, які фактично винуваті у вчиненні правопорушень, у яких вони звинувачувалися. Без захисту, який забезпечить повагу виправдувального вироку або рішення про закінчення судового розгляду, ухваленого у будь-якому іншому провадженні, гарантії справедливого судового розгляду, передбачені п. 2 ст. 6, можуть стати теоретичними та ілюзорними (п. 94) [203].

У вказаному рішенні зауважується, що презумпція невинуватості поширюється і на випадки закриття кримінального провадження. На це звертається увага і в рішенні у справі «Грабчук проти України» 2006 року, де вказано, що межі п. 2 ст. 6 Конвенції не обмежуються порушенням кримінальної справи, а поширюються на судові рішення, прийняті після того, як переслідування було припинено або після засудження (п. 42) [123].

Нор В. Т. також висловлює думку про те, що презумпція невинуватості поширюється і щодо осіб, звільнених від кримінальної відповідальності з закриттям кримінальних справ за

нереабілітуючими підставами, зокрема у зв'язку з: амністією або помилуванням; дійовим каяттям; примиренням винного з потерпілим; застосуванням до неповнолітньої особи примусових заходів виховного характеру тощо [81, с. 5]. Обґрунтовуючи таке твердження, вчений відмічає: «не дивлячись на те, що в перерахованих випадках у рішенні суду про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності та закриття кримінального провадження не констатується висновок про його невинуватість, а радше, навпаки – вона передбачається, дія презумпції невинуватості розповсюджується і на такого обвинуваченого. В перелічених випадках вина особи встановлюється, але не для визнання її винною вироком суду і покарання, а з метою закриття кримінальної справи. Тож, суд при цьому не визнає особу винуватою у вчиненні злочину своїм вироком. Він виносить ухвалу про закриття кримінального провадження, яка не замінює вироку суду, яким згідно ст. 62 Конституції особа визнається винуватою у вчиненні злочину Тож й не випадково, що в цих випадках особа визнається такою, що не має судимості (ст. 88 КК України)» [81, с. 5–6].

В цілому погоджуємося з викладеним вище. Проте вважаємо, що в подальшому, при дослідженні цієї проблеми, варто було б застосовувати не стільки формальний, стільки сутнісний підхід. З цього приводу цікавим є рішення ЄСПЛ у справі «Пантелеєнко проти України» 2006 року. У цій справі Суд відмічає, що своїм рішенням від 26 грудня 2001 року Новозаводський суд відхилив клопотання заявника про компенсацію, спираючись на той факт, що кримінальне провадження щодо нього було закрито з нереабілітуючих підстав. Це рішення підтвердив апеляційний суд після того, як скаргу заявника відносно рішення про закриття кримінального провадження з нереабілітуючих підстав було відхилено. У цій справі ЄСПЛ не розглядав питання про те, чи відмова присудити компенсацію на підставі того, що кримінальне провадження було завершено з нереабілітуючих обставин, порушує презумпцію невинуватості. Але Суд констатував, що в цій справі рішення про закриття кримінального провадження було сформульовано таким чином, що немає сумнівів щодо того, що заявник вчинив злочин, який йому інкримінується (п. 70) [109].

Варто також зауважити, що після закінчення кримінального провадження важливе місце посідає репутація особи та те, яким чином вона сприймається громадськістю та/або владою [79, с. 192]. Тому щодо осіб, які були виправдані судом, чи щодо них закрито кримінальне провадження діє компенсаторний механізм (за «незручності», викликані притягненням до кримінальної відповідальності або незаконним засудженням) [79, с. 193]. Зокрема, в ст. 130 КПК України закріплено положення про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Порядок застосування цього компенсаторного механізму визначено Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року [101].

Отже, аналіз вітчизняного законодавства та практики ЄСПЛ дозволяє виділити такі правила дії презумпції невинуватості:

– поширюється як на досудове розслідування, так і діє при розгляді справ у суді першої та апеляційної інстанції (до того часу, доки вину особи не буде встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили);

– визнання особи винуватою не скасовує її первісного права на презумпцію невинуватості (до прийняття такого рішення у встановленому законом порядку);

– у разі ухвалення виправдувального вироку суду чи прийняття рішення про закриття кримінального провадження презумпція невинуватості не припиняє свою дію, а щодо такої особи діє компенсаторний механізм.

Аналіз нормативного закріплення презумпції невинуватості у міжнародно-правових документах та у вітчизняних нормах права свідчить про те, що презумпція невинуватості є складною та комплексною засадою кримінального провадження.

Так, М. С. Строгович ще в 1968 році обґрунтував необхідність виокремлення двох складових презумпції невинуватості. Вчений відмічав, що винуватість повинна бути встановлена вироком суду.

Поки вирок не винесено, обвинувачений не визнається винуватим, питання про його винуватість не вирішено. При цьому вчений зауважує, що це лише одна ознака, одна вимога презумпції невинуватості. Інша її вимога, інша її ознака полягає в тому, що вина повинна бути доведена, підтверджена доказами, без доказів не можна стверджувати про винуватість обвинуваченого. Будь-яке твердження будь-якого органу або особи, що бере участь в судочинстві, про винуватість обвинуваченого має значення лише в тій мірі, в якій воно ґрунтується на доказах, підтверджується доказами. Якщо ж немає достатніх доказів винуватості обвинуваченого – він визнається невинуватим [158, с. 351].

Далі вчений відмічає, що тільки обидві ці умови разом визначають презумпцію невинуватості. Якщо ж обмежити її зміст тільки тим, що обвинувачений вважається невинуватим, поки не винесено обвинувальний вирок суду, вийде, що ніхто не має права вважати обвинуваченого винуватим, поки немає вироку, які б докази винуватості обвинуваченого не були у наявності. Коли ж вирок винесено, всі зобов'язані вважати обвинуваченого винуватим, навіть якщо достатніх доказів вини обвинуваченого і не було зібрано. Якщо ж презумпцію невинуватості обмежити лише доведеністю вини – вийде, що обвинувачений може бути визнаний винуватим і без вироку суду, за умови, що слідчий і прокурор зібрали докази винуватості, які вони вважають достатніми. Потрібно поєднання обох ознак, обох умов – доведеності по суті і обвинувального вироку суду [158, с. 351–352].

На сучасному етапі розвитку процесуальної науки при тлумаченні презумпції невинуватості вчені досить часто роблять акцент саме на питанні (стандарті) доведеності вини підозрюваного, обвинуваченого.

Так, Г. М. Мамка зауважує, що у п. 10 ч. 1 ст. 7 та ст. 17 КПК України законодавець називає засаду «Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини», намагаючись посилити ефект змістовного закріплення цього загальноправового конституційного принципу [73, с. 162]. При цьому вчений відмічає, що основний зміст презумпції невинуватості у кримінальному провадженні проявляється у таких положеннях: тільки суд наділений повноваженнями щодо

визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення (злочину); обов'язок доказування вини особи у вчиненні кримінального правопорушення (злочину) покладається на сторону обвинувачення; винність може бути доказана тільки правомірно отриманими доказами; ніхто не зобов'язаний доказувати свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення (злочину), а усі сумніви повинні тлумачитись на користь такої особи (при цьому, на користь особи повинні тлумачитись не тільки сумніви у її винуватості загалом, а й сумніви, що стосуються окремих епізодів обвинувачення або окремих фактичних обставин обвинувачення, наявності обставин, які обтяжують покарання тощо) [73, с. 162–163].

Коваль О. М. також наголошує на процедурі доведеності вини підозрюваного, обвинуваченого та стверджує, що презумпція невинуватості базується на трьох основних положеннях: тягар доведення лежить на стороні обвинувачення; вина обвинуваченого має бути доведена поза всяким розумним сумнівом; метод доказування повинен відповідати принципу справедливості [47, с. 59].

На думку Т. М. Мирошниченка, структуру принципу презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини складають такі взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи: суб'єкт, щодо якого діють визначені законом правила презумпції невинуватості; обов'язок доказування винуватості; заборона базувати обвинувачення на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях; тлумачення обґрунтованих сумнівів на користь обвинуваченого [77, с. 119–121].

Варто відмітити, що серед науковців є пропозиція розділити вимоги ст. 17 КПК України на дві окремі засади – презумпцію невинуватості та засаду забезпечення доведеності вини (О. П. Трохлюк, В. П. Любавіна [70, с. 13]). Так, на думку О. П. Трохлюка, засада забезпечення доведеності вини полягає у тому, що держава гарантує, що винуватість особи буде доведена стороною обвинувачення на підставі отриманих доказів у порядку, визначеному кримінальним процесуальним законодавством України, поза розумним сумнівом, і встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили [169, с. 61–62].

Втім, на нашу думку, забезпечення доведеності вини не варто відокремлювати від презумпції невинуватості. Адже як вітчизняне

законодавство, так і міжнародно-правові стандарти акцентують увагу на комплексності змісту презумпції невинуватості. Окрім цього, «презумпція невинуватості, як беззастережне, однак спростовне, твердження про невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, змістовно, логічно та методологічно пов'язана із необхідністю доведення вини особи шляхом кримінального процесуального доказування» [73, с. 173].

Вищенаведене свідчить про різноманіття підходів до структуризації характеристики презумпції невинуватості як основоположної засади кримінального провадження. Розкриваючи зміст презумпції невинуватості, вчені, здебільшого, акцентують увагу на правилах доведеності вини підозрюваного, обвинуваченого. І це виправдано, адже загальний зміст презумпції невинуватості, а також ті правові положення Основного закону й КПК України, що її розкривають і деталізують, визначають конструкцію процесу доказування, зокрема винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення [73, с. 163].

Втім, варто звернути увагу і на те, що при характеристиці презумпції невинуватості вчені, як правило, йдуть шляхом переліку її змістовних елементів. Зокрема, В. В. Михайленко стверджує, що складовими презумпції невинуватості є такі положення: 1) тягар доведення покладається на обвинувачення; 2) докази винуватості в інкримінованому діянні повинні відповідати певному стандарту як окремо, так і в їх сукупності; 3) наявність додаткової гарантії права на свободу до засудження компетентним судом – презумпція на користь звільнення особи з-під варти на час розгляду провадження (під заставу; з покладенням обов'язків тощо); 4) відповідне ставлення до особи, притягнутої до кримінальної відповідальності; 5) право на сумнів на користь обвинуваченого та перевага таких сумнівів над припущеннями; 6) певний стандарт обвинувального вироку; 7) наявність компенсаторного механізму у випадку виправдання (за «незручності», викликані притягненням до кримінальної відповідальності або незаконним засудженням); 8) поширюється не лише на засуджених, а також на виправданих і осіб, провадження щодо яких було закрито, в тому числі з нереабілітуючих підстав [79, с. 192–193].

Вважаємо, що перелік такої великої кількості структурних елементів презумпції невинуватості потребує об'єднання у окремі групи. Адже частина з них стосується стандарту доведеності вини, інша частина – наявності вироку суду. Саме такі два елементи презумпції невинуватості пропонував виокремлювати свого часу М. С. Строгович.

Втім, з тих часів кримінальна процесуальна форма зазнала змін, спрямованих на розширення прав підозрюваного, обвинуваченого. Тому можемо констатувати, що все більшої актуальності останнім часом набуває питання поводження з особою, вина якої ще не встановлена обвинувальним вироком суду, зокрема, це і правила висловлювань представників органів державної влади, і правила публікації відповідної інформації у пресі.

Правила поводження з особою, вина якої ще не встановлена у визначеному законом порядку, цілком виправдано вважати складовим елементом презумпції невинуватості. На користь цього твердження свідчить закріплення у ч. 5 ст. 17 КПК України вимоги про те, що поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поводженню з невинуватою особою [60].

Поводження з особою, вина якої ще не встановлена обвинувальним вироком суду, стосується і правил оприлюднення інформації про винуватість цієї особи, що є досить проблемним питанням у вітчизняному правозастосуванні. Так, узагальнення практики ЄСПЛ дозволило Т. І. Фулей стверджувати, що в Україні презумпцію невинуватості найчастіше порушують у таких трьох випадках: при виголошенні публічних заяв політиками і прокурорами про чиюсь винуватість задовго до закінчення судового процесу, коли судове рішення, що не є обвинувальним вироком, відображає думку про винуватість особи; під час затримання осіб, підозрюваних та/або обвинувачуваних у вчиненні злочину; при обранні щодо них запобіжного заходу [178, с. 47].

Зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Довженко проти України» 2012 року Суд повторює, що право на презумпцію невинуватості забороняє передчасне вираження самим судом думки про те, що «той,

кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення», є винним, до того, як це було доведено відповідно до закону самим судом. Право на презумпцію невинуватості також охоплює заяви інших державних посадових осіб щодо кримінального розслідування, які заохочують громадськість вважати підозрюваного винним і передують оцінці фактів компетентним судовим органом (п. 47) [125].

У справі «Шагін проти України» 2009 року ЄСПЛ також визнав порушення п. 2 ст. 6 ЄКПЛ на підставі оцінки заяви першого заступника прокурора міста Києва пана В.С., яку однаково процитували три різні газети. Її зміст такий: «за нашими підрахунками, усього за виконання «замовлень» кілери одержали від Шагіна близько 100 тисяч доларів... Фактичним керівником цієї групи був Шагін. Його розпорядження [вбивати] мали систематичний характер». На думку Суду, зазначена заява свідчить про те, що той, хто її озвучив, вважав установленим фактом те, що заявник замовляв і оплачував убивства, хоч єдине, у чому він був не таким упевненим, – це точна сума, сплачена за вбивства. Враховуючи ці факти, ЄСПЛ дійшов висновку, що заява, яку було зроблено задовго до складання обвинувального вироку у справі заявника, стосовно винуватості заявника у вчиненні злочинів, по-перше, спонукала громадськість до думки про його вину і, по-друге, визначала наперед оцінку фактів відповідним судовим органом (пункти 85, 86) [149].

Отже, цілком обґрунтовано у змісті презумпції невинуватості окремою групою виділяти правила поводження з особою, щодо якої вирок не набрав законної сили, або щодо якої винесено рішення про закриття кримінального провадження. Особливої актуальності це питання набуває під час висвітлення (оприлюднення) інформації про кримінальне провадження.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що презумпція невинуватості є комплексною засадою кримінального провадження, структуру якої складають такі взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи:

– правила доведеності вини (обов'язок обвинувача щодо доказування вини; тлумачення сумнівів на користь підозрюваного, обвинуваченого; доведення винуватості поза розумним сумнівом);

– наявність вироку суду (остаточне та обґрунтоване рішення);

– правила поводження з підозрюваним, обвинуваченим чи виправданим (правила оприлюднення інформації та публікацій у ЗМІ, наявність компенсаторного механізму, відповідне ставлення до особи). Таку структурну характеристику презумпції невинуватості підтримало 69,8 % респондентів.

Заслуговує окремої уваги питання оприлюднення інформації посадовими особами органів державної влади про розслідування кримінальних правопорушень та осіб, які підозрюються у їх вчиненні, а також публікація цієї інформації у ЗМІ. Адже, якщо останнім часом під час характеристики презумпції невинуватості науковці приділяли належну увагу питанню доведеності вини, то правила оприлюднення інформації про фактичні обставини справи, здебільшого, залишалися поза їхньою увагою.

Правильне, належне оприлюднення інформації про вчинене кримінальне правопорушення та осіб, які його могли вчинити, має важливе значення для досягнення справедливості судового рішення. Це зумовлено тим, що передчасне, до набрання вироком законної сили, оприлюднення інформації про винуватість певної особи формує як у громадськості, так і в учасників судового провадження, думку про те, що саме підозрювана чи обвинувачена особа вчинила кримінальне правопорушення.

У рішеннях ЄСПЛ неодноразово зверталася увага на те, що п. 2 ст. 6 Конвенції спрямований на запобігання негативному впливу на справедливий судовий розгляд кримінальної справи упереджених заяв, зроблених у тісному зв'язку з цим судовим розглядом [125]. Окрім цього, за відсутності судового рішення, чи і взагалі судового розгляду, заяви про кримінальну чи іншу неналежну поведінку можуть розцінюватися як наклеп.

Варто зауважити, що публічність судового розгляду, як і презумпція невинуватості, є однім із структурних елементів права на справедливий суд. Адже гласність та відкритість судового провадження сприяють досягненню вимоги п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, де визначено, що кожен має право на публічний розгляд його справи. А тому громадськість має право знати про розслідування чи судовий розгляд кримінальних проваджень, зокрема і тих, які набули суспільного резонансу.

Окрім цього, в рішенні ЄСПЛ у справі «Аллене де Рібемон (Allenet de Ribemont) проти Франції» 1995 року визначено, що принцип презумпції невинуватості не забороняє органам влади повідомляти громадськості про розслідування, які ведуться. Але влада зобов'язана робити це обережно та делікатно, як того вимагає повага до презумпції невинуватості (п. 38) [115].

Під час коментування представниками влади ходу досудового розслідування чи судового розгляду кримінальних проваджень досить часто має місце порушення вимог презумпції невинуватості. Це можуть бути як передчасні висловлювання про вину обвинуваченого, так і досудове оприлюднення певних фактів. Узагальнення практики ЄСПЛ з цього питання дозволило Т. І. Фулей виділити такі випадки порушень п. 2 ст. 6 Конвенції, спричинені коментуванням представниками влади кримінальних проваджень:

– повідомлення комісара поліції (в присутності міністра внутрішніх справ і директора департаменту кримінальної поліції) на прес-конференції про те, що заявник є «підбурювачем вбивства» (справа «Аллене де Рібемон проти Франції»);

– твердження, які містилися в інтерв'ю судді, що вона ще не знає, «чи вирок буде обвинувальним, чи частково виправдувальним», та інше її інтерв'ю, що містило пропозицію обвинуваченим довести свою невинуватість (справа «Лавентс проти Латвії»);

– твердження у пресі генерального прокурора про наявність «достатньо твердих доказів вини» міністра оборони Литви, а також заяви голови парламенту, що в нього «немає сумнівів» щодо отримання міністром хабаря за «обіцянку протизаконних послуг», та що міністр «хабарник» (справа «Буткевічус проти Литви»);

– твердження про вину заявника у вчиненні злочину, відображену в наказі Генерального прокурора РФ про звільнення заявника з посади одразу після порушення кримінальної справи і до вирішення її судом (справа «Кузьмін проти Росії»);

– висловлювання посадових осіб органів публічної влади про вину особи всупереч виправдувальному вироку суду (справа «Мінеллі проти Швейцарії»);

– участь слідчого й інших працівників прокуратури у телевізійній програмі та їхня характеристика вчинених заявником дій

як «злочинів», і твердження про те, що він винуватий у їх вчиненні (справа «Хужин та інші проти Росії»);

– заява першого заступника прокурора Києва, яку процитували три різні газети і яку було зроблено задовго до складання обвинувального вироку у справі заявника, про те, що заявник був «фактичним керівником» групи кілерів і його розпорядження [вбивати] мали систематичний характер» (справа «Шагін проти України»);

– заяви керівників міського відділу та обласного управління МВС, які давали коментарі ЗМІ щодо кримінальної справи заявника, містили недвозначні твердження щодо вини у вчиненні інкримінованих йому злочинів до ухвалення вироку (справа «Довженко проти України») [178, с. 48–49].

Цей перелік постійно поповнюється. Зокрема, у рішенні в справі «Криволапов проти України» 2018 року визнано порушенням п. 2 ст. 6 ЄКПЛ заяви слідчих та посадових осіб Служби безпеки України, де заявник був названий вбивцею та фальсифікатором надзвичайно важливої кримінальної справи. Ці твердження неодноразово розповсюджувалися у документальному фільмі, створеному за прямої підтримки державних органів високого рівня, який містив уривки із відеозапису зізнання заявника працівникам міліції (п. 130) [133].

Вказане вище дозволяє констатувати, що передчасне (до винесення вироку, який набрав законної сили) прилюдне висловлювання державними посадовими особами чи судом думки про винуватість підозрюваного, обвинуваченого є поширеною проблемою як для України, так і багатьох інших держав Європи.

Сталий підхід практики ЄСПЛ щодо права на презумпцію невинуватості полягає у тому, що порушення цього положення має місце у разі, якщо судове рішення або заява посадової особи щодо особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального злочину, відображає думку про її вину ще до того, як вона буде доведена відповідно до закону. Достатньо мати, навіть за відсутності будь-якого формального висновку, певні підстави припускати, що суд або посадова особа вважає обвинуваченого винним (п. 48 рішення у справі «Довженко проти України» 2012 року [125], п. 81 рішення у справі «Шагін проти України» 2009 року [149]).

Для правозастосування важливим є питання: де межа дозволеного, які висловлювання щодо коментування чи оприлюднення інформації про кримінальне провадження є порушенням презумпції невинуватості, а які такими не вважаються?

Так, у прецедентній практиці ЄСПЛ неодноразово наголошувалося, що слід принципово розрізняти повідомлення про те, що когось просто підозрюють у вчиненні злочину, та чітку заяву про те, що особа вчинила злочин, зроблену за відсутності остаточного вироку. При цьому Суд неодноразово підкреслював важливість добору посадовими особами слів у своїх виступах, якщо вони оприлюднюють свої заяви ще до судового розгляду справи та визнання особи винуватою у вчиненні певного злочину (п. 48 рішення у справі «Довженко проти України»; пункти 88 і 89 рішення у справі «Нештяк (Nestak) проти Словаччини» [220]).

Визначати, чи порушує заява посадової особи державного органу принцип презумпції невинуватості, слід в контексті конкретних обставин, за яких ця заява була зроблена (п. 48 рішення у справі «Довженко проти України») [125]. Тому при вирішенні цього питання враховуються всі обставини кримінального провадження, зокрема: ким саме була зроблена заява, за яких обставин вона була зроблена, настільки вона дозволяє зробити висновок про кого саме йдеться.

Так, у вказаній вище справі «Довженко проти України» Суд врахував твердження Уряду про те, що цитати в публікаціях від 8 червня і 11 грудня 2002 року не припускали, що високопоставлені працівники міліції називають заявника на ім'я. Але ЄСПЛ вказав, що особа, якої стосувалась заява, могла бути визначена і без зазначення її імені. Адже 25 травня 2002 року ім'я та інша особиста інформація щодо заявника були згадані в пресі та стали відомі громадськості. Окрім того, враховуючи тяжкість злочинів, у вчиненні яких підозрювався заявник, і особливий інтерес ЗМІ до справи, ім'я заявника повинно було бути добре відомим громадськості. Таким чином, Суд констатував, що заяви високопоставлених працівників міліції, процитовані в газетних статтях від 28 травня, 8 червня і 11 грудня 2002 року, явно стосувалися заявника, навіть без згадування його імені. Чітке згадування цими особами імені заявника

в цьому випадку не було необхідним, щоб підпадати під дію гарантій п. 2 ст. 6 Конвенції (пункти 49–51) [125].

Окрім цього, відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ для цілей застосування положення п. 2 ст. 6 ЄКПЛ важливим є реальний зміст відповідних тверджень, а не їх буквальне формулювання. Зокрема, в рішенні у справі «Лавентс (Lavents) проти Латвії» 2003 року Уряд стверджував, що пані Штейнерте ніколи офіційно не сказала, що заявник винуватий. Втім, Суд зазначив, що у своєму першому інтерв'ю пані Штейнерте заявила, що вона ще не знає, «чи буде вирок обвинувальним чи частково виправдувальним». Таке твердження чітко показало, що суддя вже була переконана у винуватості заявника, принаймні щодо одного з пунктів обвинувачення, і що вона виключила можливість визнати його абсолютно невинуватим. Щодо другого інтерв'ю, то в ньому пані Штейнерте висловила своє велике здивування тим фактом, що обвинувачений продовжував не визнавати свою вину за всіма пунктами обвинувачення. Зокрема, вона звернула увагу журналістів та читачів на один пункт (незаконне заволодіння зброєю), де ставлення заявника здавалося їй найбільш незрозумілим та нелогічним. Ці твердження ЄСПЛ розцінив як такі, що свідчать про визнання вини заявника. А той факт, що твердження пані Штейнерте зроблені в запитальній або сумнівній формі, Суд визнав недостатнім для того, щоб стверджувати про відсутність порушення п. 2 ст. 6 ЄКПЛ, адже в іншому випадку їм бракувало б ефективності. Більше того, Суд висловив своє здивування тим фактом, що в рамках останнього інтерв'ю пані Штейнерте запропонувала обвинуваченому довести суду свою невинуватість, та зауважив, що таке висловлювання суперечить принципу презумпції невинуватості як одному з основних принципів демократичної держави (пункти 126–129) [198].

Прикладом належного дотримання вимог презумпції невинуватості при коментуванні кримінального провадження є висловлювання органів влади у справі «Шувалов проти Естонії». Зокрема, прес-релізи прокуратури, повідомлення на інтернет-сайті та заяви посадових осіб містили такі фрази: «суддя підозрюється у отриманні хабаря», «справу судді направлено до суду», «суддя

обвинувачується в отриманні хабаря від особи, справа якої була в його провадженні», «він зробив заяву під час попереднього розслідування, яку я не можу коментувати, щоб не порушувати його право на захист». ЄСПЛ зробив висновок про відсутність порушення п. 2 ст. 6 Конвенції з огляду на те, що всі формулювання створювали чітке уявлення лише про обвинувачення, а не вину особи, і повідомлення для преси містили дуже мало інформації – лише про ті факти, які мали на меті інформувати суспільство, проте не порушували прав обвинувачуваного [177, с. 71].

Отже, до загальних правил оцінювання формулювань офіційних заяв щодо дотримання чи порушення вимог презумпції невинуватості відносяться такі положення:

– слід принципово розрізняти повідомлення про те, що когось лише підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення, та чітку заяву про те, що особа вчинила кримінальне правопорушення, зроблену за відсутності остаточного вироку;

– заяву слід оцінювати в контексті конкретних обставин, за яких вона була зроблена;

– важливим є реальний зміст відповідних тверджень, а не їх буквальне формулювання.

Порушення суддями правил презумпції невинуватості може мати місце не лише під час їх висловлювань для ЗМІ, а і під час прийняття судових рішень, які в обов'язковому порядку публікуються в державному реєстрі. Зокрема, у рішенні Верховного Суду від 2018 року у справі № 461/3797/17 зауважується, що відповідно до практики ЄСПЛ презумпція невинуватості вважається порушеною, якщо судове рішення відображає думку про винуватість особи у вчиненні злочину до того, як її вину буде доведено відповідно до закону. Навіть за відсутності офіційних висновків достатньо деякого припущення, що суд розглядає особу як винувату. Попереднє висловлення судом такої думки неминуче порушує презумпцію невинуватості [92].

Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ однією з форм порушення презумпції невинуватості є випадки ухвалення судами проміжних рішень, з яких вбачається, що суд вважає обвинуваченого винуватим [73, с. 173]. Так, у рішенні в справі «Нештяк (Nestak)

проти Словаччини» 2007 року констатовано, шо обласний суд у своєму рішенні зазначив доведення того, що заявник вчинив злочин, у якому йому було пред'явлено звинувачення, та що його мотивом була потреба в грошах, а спосіб вчинення злочину вказує про ступінь корупції заявника. Дослідивши всі обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що мало місце порушення п. 2 ст. 6 Конвенції, адже ці твердження передбачають вину заявника до того, як його було визнано винним у встановленому законом порядку (п. 89) [221].

Хоча принцип презумпції невинуватості, насамперед, є гарантією процесуального характеру у кримінальних провадженнях, однак сфера застосування цього принципу значно ширша – він є обов'язковим не лише для кримінального суду, який вирішує питання про обґрунтованість обвинувачення, але і для всіх інших органів держави (п. 33 рішення ЄСПЛ у справі «Аллене де Рібемон (Allenet de Ribemont) проти Франції» 1995 року) [115].

Тобто, порушення презумпції невинуватості може допускатися як представниками судової влади, так і представниками інших державних органів, зокрема, які здійснюють розслідування кримінального провадження. Так, у рішенні в справі «Криволапов проти України» 2018 року Суд повторює усталений принцип своєї практики, що п. 2 ст. 6 Конвенції забороняє посадовим особам оголошувати особу винною до винесення їй вироку судом. Посадові особи можуть інформувати громадськість про розслідування у кримінальних справах, наприклад, розкриваючи інформацію про вручення повідомлень про підозру, затримання чи зізнання, якщо вони роблять це розсудливо та обачно. Вибір слів є важливим (п. 129) [133].

Отже, суб'єктами недотримання вимог презумпції невинуватості щодо оприлюднення інформації про кримінальне провадження можуть бути як представники судових органів, так і інших органів держави. Втім, у рішеннях ЄСПЛ наголошується, що заяви суддів підлягають більш суворому розгляду, ніж заяви органів досудового розслідування [234, с. 67].

Враховуючи вищенаведене, пропонуємо ч. 5 ст. 17 КПК України доповнити реченням такого змісту: «Забороняється посадовим особам органу досудового розслідування, прокуратури чи суду, які

здійснюють кримінальне провадження, висловлювати думки про вину підозрюваного, обвинуваченого до того часу, поки його винуватість не буде доведена у встановленому законом порядку» (підтримало 74,1 % респондентів).

Слід також враховувати, що можливість отримання відомостей про фактичні обставини справи із ЗМІ забезпечує публічність судового розгляду. Окрім цього, свобода вираження своєї думки, що гарантується ст. 10 Конвенції, поширюється й на свободу отримання і поширення інформації. У зв'язку з цим, п. 2 ст. 6 Конвенції не може бути перешкодою для влади щодо інформування громадськості про розслідування, які ведуться (п. 38 рішення ЄСПЛ у справі «Аллене де Рібемон (Allenet de Ribemont) проти Франції» 1995 року) [115].

Правилам висвітлення інформації про кримінальні провадження присвячені Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо порядку надання інформації про розгляди у кримінальних справах через засоби масової інформації». У цьому документі наголошується на тому, що принцип презумпції невинуватості у справедливому судовому розгляді є основною вимогою, яку слід дотримуватися в будь-якому демократичному суспільстві. При цьому, презумпція невинуватості визнається окремим принципом висвітлення такої інформації та зазначається, що повага принципу презумпції невинуватості є складовою частиною права на справедливий розгляд справи судом. Таким чином, думки і інформація, що стосуються поточних розглядів, можуть бути повідомлені через ЗМІ, якщо вони не порушують принципу презумпції невинуватості підозрюваного або обвинуваченого [106].

Втім, аналіз рішень ЄСПЛ, зокрема і щодо України, свідчить про непоодинокі випадки недотримання вказаних вище вимог. Так, у рішенні ЄСПЛ в справі «Криволапов проти України» 2018 року вказано, що зроблені в ЗМІ заяви слідчих та посадових осіб Служби безпеки України були далекими від розсудливості та обачності. Ці заяви були очевидним твердженням про винуватість, навіть без уточнення стадії, на якій знаходилося провадження, зокрема: громадськості була розкрита вся інформація про особу заявника, він був названий вбивцею та фальсифікатором надзвичайно важливої кримінальної справи. Більше того, ці твердження неодноразово

розповсюджувалися у документальному фільмі, створеному за прямої підтримки державних органів високого рівня (п. 130) [133].

Варто відмітити, що ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні громадської думки щодо винуватості чи невинуватості, що може використовуватися для досягнення протиправної мети. У вказаній вище справі Суд констатував, що заяви посадових осіб держави спонукали громадськість повірити у винуватість заявника та вплинули на оцінку фактів відповідним судовим органом (п. 131) [133]. А це прямо суперечить правилам презумпції невинуватості.

У цьому контексті варто згадати «Справу Бейліса» – судовий процес, організований у 1913 році в Києві над євреєм Менделем Бейлісом, звинуваченим у ритуальному вбивстві українського хлопчика. Справа Бейліса мала на меті підбурити суспільство до антисемітських акцій, для чого використали і пресу. Цей процес отримав широкий суспільний резонанс. У пресі була розгорнута шалена антисемітська агітація із закликами до єврейських погромів. Так, газета «Двуглавый орел» випустила номер з макрофотографією мертвого хлопчика і з підписом «Христиане, берегите своих детей!!!». Варто зауважити, що на підтримку Бейліса піднялася передова українська інтелігенція. Все це вплинуло на рішення суду присяжних, який визнав наявність факту ритуального вбивства, а щодо вини Менделя Бейліса, то голоси присяжних розділилися порівну (шість на шість), і він був виправданий [40].

Разом з цим, у прецедентній практиці ЄСПЛ зауважується, що слідчі та правоохоронні органи не несуть відповідальності за дії ЗМІ (п. 83 рішення у справі «Шагін проти України» 2009 року) [149].

Отже, висвітлення судових процесів у ЗМІ є гарантією гласності та відкритості судового розгляду, що, в свою чергу, гарантує його справедливість. Презумпція невинуватості не є перешкодою в інформуванні громадськості про розслідування, які ведуться. Публікація інформації, що стосується поточних розглядів, має відповідати презумпції невинуватості. Недопустимо використовувати ЗМІ для формування громадської думки щодо винуватості чи невинуватості особи до визнання її винуватою у встановленому законом порядку [14, с. 176].

3.2. Процесуальні права підозрюваного, обвинуваченого, що забезпечують справедливість судового розгляду

Право на справедливий судовий розгляд є комплексною засадою кримінального провадження. Розкриваючи структуру права на справедливий суд, у підрозділі 1.3 ми відмічали, що до спеціальних (кримінальних процесуальних) елементів цього права відносяться як презумпція невинуватості, так і обізнаність щодо характеру і причин обвинувачення, право на захист, достатність часу і можливостей для підготовки захисту, право на перехресний допит, право на безоплатну допомогу перекладача.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Девеєр (Deweer) проти Бельгії» 1980 року з цього приводу зауважується, що другий та третій пункти ст. 6 Конвенції є правилами застосування загального принципу, зазначеного в п. 1 цієї ж норми. При цьому, презумпція невинуватості, яка втілена у п. 2, та різні права, невичерпний перелік яких міститься у п. 3 («мінімальні права», «особливі»), є складовими елементами, серед іншого, поняття справедливого судового розгляду у кримінальному провадженні (п. 56) [205].

Так, у п. 3 ст. 6 ЄКПЛ визначено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

a) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача [50].

При цьому наголошується, що вимоги п. 3 ст. 6 Конвенції слід розглядати як особливі аспекти права на справедливий суд, гарантованого п. 1 ст. 6 (п. 70 рішення в справі «Зінченко проти України» 2014 року) [127].

Конкретні гарантії, визначені у п. 3 ст. 6 Конвенції ілюструють поняття справедливого судового розгляду на прикладі типових ситуацій, що виникають під час здійснення кримінального провадження, проте їх справжня мета полягає у забезпеченні або сприянні забезпеченню справедливості судового розгляду кримінальних справ в цілому. При цьому гарантії, визначені в п. 3 ст. 6 Конвенції, не обмежуються самі собою, їх слід тлумачити з урахуванням їх функції в загальному контексті певних судових проваджень (п. 77 рішення у справі «Майзіт (Mayzit) проти Росії» 2005 року) [217].

Права обвинуваченого, визначені у п. 3 ст. 6 Конвенції, в тій чи іншій мірі знайшли своє закріплення у КПК України. Зокрема, вимога бути негайно і детально поінформованим зрозумілою мовою про характер і причини обвинувачення кореспондується із правом підозрюваного, обвинуваченого знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують, яке закріплене у п. 1 ч. 3 ст. 42 КПК України. Право одержувати безоплатну допомогу перекладача в КПК України регламентується у ч. 3 ст. 29 КПК України, де визначено, що слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому КПК України.

Втім, кожне із вказаних прав заслуговує окремої уваги з метою встановлення відповідності положень КПК України та практики його застосування стандартам, визначеним ЄСПЛ.

1. Відповідно до підпункту «а» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ *кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право*

бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього [50].

Забезпечення цього положення є передумовою справедливого судового розгляду, адже можливість знати в чому особа обвинувачується дозволяє зрозуміти, що саме їй інкримінується, та сприяє підготовці до ефективного захисту від обвинувачення. На це неодноразово зверталася увага в прецедентній практиці ЄСПЛ, де зазначається, що надання повної та детальної інформації про висунуте обвинувачення і його правову характеристику є обов'язковою передумовою забезпечення справедливого суду (п. 90 рішення у справі «Сейдович (Sejdovic) проти Італії» [ВП] 2006 року) [228].

Положення підпункту «а» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ вимагає, щоб кожний обвинувачений був поінформований про характер і причини висунутого проти нього обвинувачення, оскільки з цього моменту він офіційно повідомляється про фактичну та правову основу висунутих проти нього обвинувачень.

Так, у рішенні ЄСПЛ зауважується, що підпункт «а» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ вказує на необхідність приділення особливої уваги повідомленню не лише про підстави «обвинувачення», а і про деталі кримінального правопорушення, які відіграють важливу роль у кримінальному провадженні. Обвинуваченому слід «негайно» та «в деталях» повідомити про причину обвинувачення, тобто про матеріальні факти, які лежать в основі обвинувачення проти нього, та про характер обвинувачення (правову кваліфікацію цих фактів). При цьому зауважується, що хоча обсяг «детальної» інформації варіюється залежно від конкретних обставин кожної справи, обвинуваченому в будь-якому випадку має бути надана достатня інформація, необхідна для повного розуміння обсягу обвинувачень, висунутих проти нього, з метою підготовки адекватного захисту (пункти 59, 60 рішення у справі «Матточіа (Mattoccia) проти Італії» 2000 року, п. 79 рішення у справі «Камасінскі (Kamasinski) проти Австрії» 1989 року) [200; 212].

Разом з цим, як ми зауважували у підрозділі 2.3., термін «обвинувачення», який використовується в Конвенції, має автономне

значення та тлумачиться з врахуванням об'єктивних, а не формальних ситуацій. Тому поняття «обвинувачений», який використовується в підпункті «а» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, не варто ототожнювати з поняттям «обвинувачений» у національному законодавстві, яким відповідно до ч. 2 ст. 42 КПК України є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому ст. 291 КПК України.

В цілях ст. 6 ЄКПЛ термін «обвинувачення» тлумачиться в його автономному та фактичному значенні – як офіційне повідомлення особи компетентним органом влади про обвинувачення його у вчиненні злочину (п. 53 рішення у справі «Паскал проти України» 2011 року) [142].

Тому варто погодитися з В. В. Михайленко, яка стверджує, що «положення про негайне і детальне інформування зрозумілою мовою про характер і причини висунутого обвинувачення в національному процесі повинно «включатися», як мінімум, два рази – під час повідомлення про підозру для надання можливостей скористатися процесуальними правами підозрюваного, і повторно під час вручення особі обвинувального акту – для запуску механізму забезпечення і реалізації прав обвинуваченого. При чому обвинувачення в цих двох випадках може розрізнятися» [79, с. 196].

У КПК України вимоги щодо необхідності інформування про характер і причини висунутого обвинувачення визначені в таких нормах:

– ч. 4 ст. 208 КПК України передбачає, що уповноважена службова особа, що здійснила затримання особи, повинна негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування відповідно до положень ст. 213 КПК України, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені КПК;

– ч. 1 ст. 348 КПК України регламентує порядок роз'яснення обвинуваченому суті обвинувачення та визначає, що після оголошення обвинувачення головуючий встановлює особу

обвинуваченого, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце і дату народження, місце проживання, заняття та сімейний стан, роз'яснює йому суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання. Втім, на практиці «суди виконують приписи ст. 348 КПК України лише в частині встановлення особи обвинуваченого, визнання ним винуватості і його бажання давати показання. Це призводить до порушення права на захист (особливо у випадках, якщо обвинувачений не представлений захисником) і опосередковано до скасування ухваленого вироку» [79, с. 197].

Разом з цим, варто звернути увагу на необхідність надання повної та детальної інформації про висунуте обвинувачення і його правову характеристику під час досудового розслідування, а саме – при повідомленні про підозру. Адже вищенаведені норми свідчать, що законодавство містить вимогу щодо необхідності роз'яснення у вчиненні якого кримінального правопорушення особа підозрюється лише на етапі затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення в порядку, визначеному ст. 208 КПК України.

В той же час, у тексті положень статей 276–278 КПК України, які регламентують процесуальну форму повідомлення про підозру, ми не знайдемо вимоги щодо роз'яснення фактичної та правової основи того, в чому особа підозрюється. В цих нормах міститься лише вимога щодо роз'яснення прав підозрюваному. Зокрема, у випадках, передбачених ч. 1 ст. 276 КПК України, слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа (особа, якій законом надано право здійснювати затримання) зобов'язані невідкладно повідомити підозрюваному про його права, передбачені ст. 42 КПК України (ч. 2 ст. 276 КПК України). Після повідомлення про права слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа на прохання підозрюваного зобов'язані детально роз'яснити кожне із зазначених прав (ч. 3 ст. 276 КПК України).

Разом з цим, відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють. Вказана норма є загальною, а тому її реалізація має бути визначена у спеціальних

нормах, які регламентують процесуальний порядок повідомлення про підозру.

Таким чином, буквальне тлумачення положень статей 276–278 КПК України свідчить, що якщо особа попередньо не була затримана, то і зміст підозри під час вручення письмового повідомлення про підозру їй не роз'яснюється.

Вважаємо, що така регламентація процесуальної форми повідомлення про підозру потребує вдосконалення та приведення у відповідність до стандартів, задекларованих ЄКПЛ. Адже в підпункті «а» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ визначено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього. При тому, що «обвинуваченого», відповідно до практики ЄСПЛ, варто прирівнювати до «підозрюваного» за національним законодавством.

Можна також зауважити, що відповідно до положень п. 4 ч. 1 ст. 277 КПК України зміст підозри обов'язково має бути викладений у письмовому повідомленні про підозру. Втім, у практиці ЄСПЛ наголошується, що для реалізації вимоги підпункту «а» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ інформування обвинуваченого лежить виключно на стороні обвинувачення і не може бути виконано за допомогою пасивного надання інформації без звернення на неї уваги сторони захисту (п. 65 рішення у справі «Матточіа (Mattoccia) проти Італії» 2000 року) [200].

Тертишник В. М. також звертає увагу на те, що повідомлення про підозру полягає в тому, що слідчий, пересвідчившись в особі підозрюваного, оголошує і вручає їй письмове повідомлення про підозру, роз'яснює сутність підозри, права підозрюваного та порядок їх реалізації [161, с. 123].

На підставі викладеного вище пропонуємо внести відповідні зміни до ст. 278 КПК України «Вручення письмового повідомлення про підозру», доповнивши її частиною 1-1 такого змісту: «Після вручення письмового повідомлення про підозру слідчий, дізнавач чи прокурор зобов'язані роз'яснити підозрюваному зміст підозри та його права, передбачені статтею 42 цього Кодексу» (пропозицію підтримало 83,5 % респондентів).

Отже, надання інформації про висунуте обвинувачення і його правову характеристику є обов'язковою передумовою забезпечення справедливості судового розгляду. Обвинуваченому слід «негайно» та «в деталях» повідомити про причину обвинувачення (матеріальні факти, які лежать в його основі) та характер обвинувачення (правову кваліфікацію цих фактів), які є необхідними для підготовки захисту. Обов'язок інформування щодо висунутих обвинувачень лежить на стороні обвинувачення і не може здійснюватися за допомогою пасивного надання інформації без звернення на неї уваги сторони захисту.

2. Відповідно до підпункту «b» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ *кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення повинен мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту.* Наявність часу і можливостей, необхідних для підготовки свого захисту, є складовим компонентом справедливого суду, який проявляється в тому, що самої лише декларації про можливість захищатися недостатньо, право на захист перестає бути ілюзорним і стає ефективним за наявності відповідних ресурсів, в першу чергу, часу і можливостей [79, с. 198].

Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ гарантія, визначена підпунктом «b» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, означає, що ефективна підготовка захисту по суті головних обвинувачень може включати проведення з його боку всіх «необхідних заходів». Обвинувачений повинен мати можливість організувати свій захист належним чином і без перешкод можливості викласти суду, який розглядає справу, всі необхідні аргументи захисту і таким чином вплинути на результат провадження (п. 65 рішення у справі «Іглін проти України» 2012 року) [129].

Тобто, в Конвенції не визначено, які саме заходи мають застосовуватися для підготовки до захисту, а використовується термін «необхідні для підготовки свого захисту».

В той же час, в практиці ЄСПЛ звертається увага на те, що до засобів, необхідних кожному, хто обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, належить можливість ознайомитися – для цілей підготовки свого захисту – з результатами розслідувань, які проводилися протягом усього провадження у справі (п. 66 рішення у справі «Корнєв і Карпенко проти України» 2010 року) [132; 155].

І це виправдано, адже для того, щоб мати можливість захищатися, обвинувачений повинен, насамперед, знати «від чого» йому захищатися. Тобто, у сторони захисту повинна бути можливість ознайомлюватися з матеріалами кримінального провадження, щоб у суді можна було оспорити чи прокоментувати докази, зібрані стороною обвинувачення.

У КПК України це право гарантовано у п. 14 ч. 3 ст. 42 КПК України, де вказано, що підозрюваний, обвинувачений мають право ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. 221 КПК України, та вимагати відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 КПК України.

Порядок реалізацій права на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження закріплений у різних нормах КПК України, які можна згрупувати залежно від стадій кримінального провадження:

1) на стадії досудового розслідування ознайомлення передбачено як під час досудового розслідування, так і по його завершенню, зокрема:

– ст. 221 КПК України регламентує порядок ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення, де вказано, що слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язаний за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, надати їм матеріали досудового розслідування для ознайомлення;

– у частинах 2, 3 ст. 290 КПК України визначено порядок ознайомлення з матеріалами досудового розслідування по його завершенню, де вказано, що прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати доступ до матеріалів досудового розслідування, які є в його розпорядженні, у тому числі будь-які докази, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання. Окрім цього, надається також доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до приміщення або місця, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем держави,

і прокурор має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді;

– у частинах 4, 5 ст. 517 КПК України визначено особливості ознайомлення підозрюваного, обвинуваченого, його захисника та законного представника з матеріалами кримінального провадження, які містять відомості, що становлять державну таємницю.

Відповідно до ч. 10 ст. 290 КПК України сторонам кримінального провадження, потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, надається достатній час для ознайомлення з матеріалами, до яких їм надано доступ.

2) під час судових стадій необхідність ознайомлення з матеріалами кримінального провадження може обумовлюватися як вступом у процес нового захисника, так і зміною чи розширенням обвинувачення. Ці питання регламентуються у:

– ч. 2 ст. 317 КПК України, де вказано, що після призначення справи до судового розгляду головуючий повинен забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання;

– ч. 4 ст. 324 КПК України, де зазначено, що, якщо захисник раніше не брав участі у кримінальному провадженні, то суд зобов'язаний надати час, достатній для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження і підготовки до участі в судовому засіданні;

– ч. 4 ст. 338 КПК України, де визначено, що у разі зміни обвинувачення суд відкладає розгляд не менше ніж на сім днів для надання обвинуваченому, його захиснику можливості підготуватися до захисту проти нового обвинувачення. За клопотанням сторони захисту цей строк може бути скорочений або продовжений;

– у ч. 2 ст. 339 КПК України, де вказано, що при задоволенні клопотання про додаткове обвинувачення суд зобов'язаний відкласти судовий розгляд на строк, необхідний для підготовки до захисту від додаткового обвинувачення, але не більше ніж на чотирнадцять днів. Строк відкладення судового розгляду може бути продовжений судом у випадку, якщо обсяг або складність нового обвинувачення або

провадження щодо юридичної особи вимагають більше часу для підготовки до захисту.

Отже, у КПК України визначена можливість ознайомлення стороною захисту з матеріалами кримінального провадження на різних його стадіях. Для забезпечення ефективності ознайомлення, надання доступу до матеріалів включає в себе можливість робити копії або відображення матеріалів (ч. 4 ст. 290 КПК України).

Разом з цим, варто зауважити, що право на доступ до матеріалів не є абсолютним. Так, відповідно до ч. 3 ст. 317 КПК України та ч. 1 ст. 221 КПК України для ознайомлення не надаються матеріали про застосування заходів безпеки стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. А у ч. 5 ст. 290 КПК України визначено, що у документах, які надаються для ознайомлення, можуть бути видалені відомості, які не будуть розголошені під час судового розгляду. Видалення повинно бути чітко позначено. За клопотанням сторони кримінального провадження суд має право дозволити доступ до відомостей, які були видалені.

В практиці ЄСПЛ вироблено аналогічний підхід. Зокрема, в рішенні у справі «Мірілашвілі (Mirilashvili) проти Росії» 2008 року визначено, що у окремих випадках ненадання певних доказів стороні захисту може обумовлюватися необхідністю захисту основоположних прав інших осіб або захистом важливих суспільних інтересів, таких як національна безпека, захист свідків або збереження секретних методів розслідування злочинів поліцією. Разом з цим, Суд зауважує, що такі заходи щодо обмеження прав сторони захисту дозволяються лише у разі суворої необхідності. При розгляді справ ЄСПЛ вивчає процедуру прийняття рішень з тим, щоб переконатися у дотриманні вимог змагальності та рівності сторін, а також ефективності засобів захисту, наданих обвинуваченому (пункти 203–209) [219].

Втім, відмова у наданні доступу до матеріалів сторони обвинувачення, які дозволяють обвинуваченому реабілітувати себе або добитися зменшення покарання, призводить до порушення права на захист, гарантованого підпунктом «b» п. 3 ст. 6 Конвенції [108, с. 47].

Аналіз вищенаведених норм свідчить, що матеріали кримінального провадження надаються на ознайомлення як за клопотанням учасників кримінального провадження (статті 221, 317

КПК України), так і у зв'язку з рухом кримінального провадження (закінчення досудового розслідування) чи з певними змінами в провадженні (вступ у процес нового захисника, зміна чи розширення обвинувачення під час судового розгляду).

Право на доступ до матеріалів не є абсолютним. У виняткових випадках обмеження цього права можуть обумовлюватися необхідністю захисту основоположних прав інших осіб або захистом важливих суспільних інтересів (національна безпека, захист свідків, збереження секретних методів розкриття злочинів).

Наведені вище положення КПК України свідчать також про відсутність єдиної норми, яка б визначала загальні правила ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, що призводить до дублювання одних і тих самих правил у різних нормах (наприклад, ч. 3 ст. 317 та ч. 1 ст. 221 КПК України забороняють доступ до матеріалів, що стосуються заходів безпеки). У зв'язку з цим, пропонуємо загальні вимоги до ознайомлення з матеріалами кримінального провадження виписати в окремій статті КПК України.

Належна підготовка до ефективного захисту у кримінальному провадженні залежить не лише від надання доступу до матеріалів, а і від наявності часу для такої підготовки. Зокрема, у вищенаведених нормах КПК України це питання регламентується такими термінами: «час, достатній для ознайомлення», «строк, необхідний для підготовки до захисту». Тобто, визначаючи час, необхідний для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, у КПК України використовуються оціночні терміни.

Слід відмітити, що під час прийняття КПК України 2012 року були пропозиції вирішити це питання шляхом встановлення конкретних проміжків часу. Зокрема, пропонували закріпити положення про те, що строк для ознайомлення не може бути меншим, ніж 1 тиждень на кожні 100 сторінок, або – не менше 10 хвилин на кожну сторінку. Втім, ця пропозиція цілком справедливо не знайшла підтримки, адже досить складно встановлювати конкретний строк ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, який би відповідав вимозі «достатності».

Строк ознайомлення з матеріалами кримінального провадження залежить як від суб'єктивних факторів (як швидко особа може

ознайомлюватися з письмовими документами, які містять спеціальну термінологію), так і об'єктивних – кількість матеріалів, з якими потрібно ознайомлюватися, їх характеристика (текстовий матеріал, аудіо- чи відеозаписи).

На швидкість ознайомлення з матеріалами можуть впливати такі суб'єктивні фактори як наявність освіти та її фах, стан здоров'я на момент ознайомлення, вік особи. Зокрема, висновки експертів можуть складати навіть не десятки, а сотні сторінок спеціального тексту, який є надто складним для аналізу [1, с. 149]. І це також варто враховувати при оцінці достатності часу для ознайомлення. Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі «Махві (Makhfi) проти Франції» 2004 року звертається увага на те, що при розгляді справи в суді дуже важливо, щоб не тільки обвинувачений, але і його захисник мали можливість стежити за розглядом справи, відповідати на запитання та висловлюватися, не перебуваючи у стані надмірної втоми. Надзвичайно важливо, щоб судді та присяжні також користувались усіма можливостями концентрації уваги, щоб стежити за розглядом справи та мати можливість виносити обґрунтоване рішення (п. 40) [197].

З іншого боку, важливим є і об'єктивний фактор. Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі «Хусейн та інші (Huseyn and others) проти Азербайджану» 2011 року Суд врахував кількість сторінок і наявність відеокасет, кожна з яких містила близько двох з половиною годин відеоматеріалів, та визнав порушення підпункту «b» п. 3 ст. 6 Конвенції. Зокрема, матеріали обвинувачення складалися з 6200 сторінок документів у 22 томах та відеодоказів, записаних на 22 відеокасетах (пункти 176–178) [210].

Отже, законодавчо визначати чіткий узагальнений проміжок часу, необхідний для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, недоцільно і неможливо. Питання адекватності часу та можливостей, наданих обвинуваченому, слід вирішувати в контексті обставин кожної конкретної справи (п. 65 рішення у справі «Іглін проти України» 2012 року) [129].

У такому разі виникає запитання: які саме обставини слід враховувати при оцінці «достатності» часу для ознайомлення? Так, Ю. І. Азаров вірно відмічає, що визначення достатнього часу для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження має

здійснюватися в кожному конкретному випадку індивідуально з врахуванням таких критеріїв: обсягу матеріалів, складності матеріалів та умов доступу до них. Обсяг матеріалів визначається з врахуванням кількісних характеристик аркушів, речових доказів, додатків до протоколів. Складність матеріалів визначається з врахуванням кількості підозрюваних та епізодів кримінальних правопорушень, а також складністю сприйняття та розуміння їх змісту для конкретної особи. Умови доступу до матеріалів визначаються з врахуванням того, чи тримається підозрюваний під вартою, чи виготовлялися копії або відображення та наявності матеріалів, які містять відомості, що становлять державну таємницю [1, с. 150].

Окрім цього, строки, необхідні для ознайомлення, можуть залежати і від стадії провадження, на якій відбувається ознайомлення. Зокрема, у справі «Шопс (Schöps) проти Німеччини» 2001 року Суд не визнав порушення підпункту «b» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, так як у цій справі захисник під час досудового розслідування мав доступ до матеріалів, які складали 132 томи. А тому три тижні, які були надані для ознайомлення під час судового провадження з двома додатковими томами, Суд визнав достатнім часом для підготовки захисту (пункти 24, 54) [227].

У рішенні в справі «Гаважук проти України» 2010 року Суд також визнав, що заявнику було надано відповідний час і можливості підготовки позиції захисту, враховуючи те, що обвинувальний висновок від 17 квітня 2001 року містив ті самі обвинувачення і ґрунтувався на тих самих фактах, з якими заявник уже знайомився раніше (п. 74) [121].

Отже, визначати чіткий узагальнений проміжок часу, необхідний для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, недоцільно і неможливо, адже строк ознайомлення залежить як від об’єктивних, так і суб’єктивних факторів. Регламентуючи це питання, законодавець використовує такі оціночні терміни: «достатній», «необхідний» час. Питання адекватності часу, наданого для ознайомлення, оцінюється в контексті обставин кожного конкретного провадження. Достатність часу для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження визначається на підставі таких критеріїв: обсяг та складність

провадження, умови доступу до матеріалів, стадія кримінального провадження, на якій відбувається ознайомлення.

3. Відповідно до підпункту «c» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ *кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя* [50].

Варто зауважити, що як підпункт «b», так в підпункт «c» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ гарантують обвинуваченому право на захист. В той же час, відмінність цих положень полягає в тому, що підпункт «b» гарантує обвинуваченому наявність достатнього часу і можливостей для підготовки до судового захисту, а підпункт «c» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ визначає більш ширше право – право на захист в цілому під час здійснення усього кримінального провадження.

Таким чином, положення підпункту «c» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ закріплено з метою гарантування ефективного права на захист кожному підозрюваному, обвинуваченому у вчиненні кримінального правопорушення. При цьому наголошується, що право обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення на ефективний захист з боку адвоката, який, у разі потреби, може бути призначений офіційно, становить одну з основоположних засад справедливого судового розгляду (п. 53 рішення ЄСПЛ у справі «Шабельник проти України» 2009 року) [148].

Необхідність забезпечення права на захист закріплена як у Конституції України (п. 5 ч. 2 ст. 129), так і в КПК України на рівні засади кримінального судочинства (п. 13 ч. 1 ст. 7). Під час тлумачення права на захист вчені зауважують, що воно полягає у тому, що закон: 1) наділяє підозрюваного, обвинуваченого такою сукупністю процесуальних прав, використання яких дозволяє їм особисто захищатися від підозри чи обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, обстоювати свої законні інтереси (особистий захист); 2) надає згаданим особам право скористатися допомогою захисника, а в окремих випадках визнає участь захисника обов'язковою (професійний захист); 3) покладає на слідчого,

прокурора, слідчого суддю і суд обов'язок роз'яснити підозрюваному і обвинуваченому їх процесуальні права і забезпечити їм можливість здійснення цих прав і захисту від підозри й обвинувачення, а також охорону їх особистих і майнових прав (офіційний захист) [58, с. 73–74].

У рішеннях ЄСПЛ також звертається увага на комплексність гарантування права на захист та відмічається, що дотриманням цієї засади судочинства включає в себе можливість реалізації обвинуваченим таких трьох окремих прав:

– права захищати себе особисто;

– права захищатися за допомогою обраного захисника;

– права отримувати безоплатну правову допомогу (пункти 31, 84 рішення у справі «Пакелі (Pakelli) проти Німеччини» 1983 року) [232].

У КПК України аналогічне положення закріплено у ст. 20 «Забезпечення права на захист», де вказано, що підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України (ч. 1). У випадках, передбачених КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави (ч. 3) [60].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що як Конвенція, так і КПК України гарантують можливість реалізації підозрюваним (обвинуваченим) права на захист, яке може здійснюватися як самостійно, так і через обраного ним захисника, чи захисника призначеного за рахунок держави.

При цьому, реалізація права на захист має здійснюватися на будь-якій стадії кримінального провадження. У прецедентній практиці ЄСПЛ, зокрема і в рішеннях щодо України, звертається увага на важливість моменту залучення захисника до кримінального провадження.

Так, у рішенні в справі «Зінченко проти України» 2014 року вказано, що доступ до захисника має надаватися слідчими органами підозрюваному з першого його допиту. Сам факт невиправданого обмеження доступу підозрюваного, якого тримають під вартою, до захисника може порушувати право на захист, навіть, якщо у результаті не було отримано жодних обвинувальних показів (п. 88) [127].

Гарантування права на захист не завершується винесенням вироку судом першої інстанції, а поширюється і на всі подальші стадії кримінального провадження. Так, у справі «Довженко проти України» 2012 року Суд визнав порушення вимог підпункту «с» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ у зв'язку із відсутністю захисника обвинуваченого під час розгляду справи у Верховному Суді. Зокрема, у цій справі Уряд, спираючись на ч. 2 ст. 45 КПК України 1960 року [1], стверджував, що заявник не мав права на обов'язкову юридичну допомогу на цій стадії провадження, оскільки його було засуджено до найсуворішої міри покарання і його становище вже не могло погіршитись.

Втім, ЄСПЛ вказав, що навіть допускаючи, що відповідно до національного законодавства заявник не мав права на безоплатну юридичну допомогу, постає питання, чи надається йому таке право за Конвенцією. Дослідивши обставини справи, Суд визначив, що немає жодних підстав припускати, що після засудження судом першої інстанції заявнику допомагав захисник. Слухання у Верховному Суді відбулося за відсутності захисника, хоча заявник висловив бажання мати захисника на цій стадії судового розгляду. При цьому ЄСПЛ відмічає, що відповідно до кримінально-процесуальних норм у випадках, коли апеляційний суд виступає як суд першої інстанції у кримінальних справах, компетенція Верховного Суду щодо розгляду справи в касаційному порядку поширюється як на питання права, так і на питання факту. Тому Верховний Суд міг розглядати додаткові докази, які не були розглянуті в суді першої інстанції. Враховуючи серйозність обвинувачень, висунутих проти заявника, і суворість покарання, призначеного йому судом першої інстанції, ЄСПЛ дійшов висновку,

[1] В ч. 2 ст. 45 КПК України 1960 року було визначено: «У суді апеляційної інстанції участь захисника у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, є обов'язковою, якщо в апеляції ставиться питання про погіршення становища засудженого чи виправданого».

що юридична допомога на цьому етапі мала для заявника важливе значення, а тому постановив, що мало місце порушення підпункту «с» п. 3 ст. 6 у поєднанні з п. 1 ст. 6 Конвенції (пункти 62–65) [125].

Вищенаведений приклад є яскравим свідченням того, як рішення національних судів може бути законним, адже відповідало вимогам чинного на той момент кримінального процесуального законодавства, але, в той же час, – несправедливим, неправовим (так як не відповідає конвенційним стандартам здійснення судочинства). Наявність у правозастосуванні законних, але неправових рішень суду підтвердило 51,8 % респондентів.

Очевидно, що враховуючи, в тому числі, і вищевикладене рішення ЄСПЛ, у чинному КПК України ми не знайдемо положення, аналогічного тому, яке було закріплене у ч. 2 ст. 45 КПК України 1960 року, де визначалося, що «у суді апеляційної інстанції участь захисника у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, є обов'язковою, якщо в апеляції ставиться питання про погіршення становища засудженого чи виправданого» [61].

Аналіз положень чинного КПК України, які регламентують забезпечення права на захист, дозволяє стверджувати, що вони в цілому відповідають вимогам конвенційних стандартів гарантування права на захист.

В той же час, у рішенні ЄСПЛ у справі «Іглін проти України» 2012 року вказано, що призначення захисника саме по собі необов'язково вирішує питання відповідності вимогам підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції. Просте призначення захисника не забезпечує ефективного захисту, оскільки такому захиснику можуть перешкоджати у виконанні його обов'язків, або ж він може ухилятися від їх виконання. Якщо національні органи повідомляються про існування такої ситуації, вони повинні або замінити захисника, або зобов'язати його чи її виконати ці обов'язки (п. 67) [129].

Відповідне рішення міститься і в постанові Верховного Суду від 11 лютого 2021 року в справі № 199/5500/15-к, де вказано, що ОСОБА_1 на початковому етапі досудового розслідування до вступу в кримінальне провадження захисника Лещенко Т. О. хоча і користувався правовою допомогою захисника, однак така допомога носила символічний характер і не була кваліфікованою, ефективною

правничою допомогою, тобто мало місце порушення права ОСОБА_1 на захист. Тому суд виключив докази, здобуті за участю захисника Новік Л. Є., та похідні від них докази (протокол слідчого експерименту з CD-диском фіксування, показання понятих і в цій частині слідчого, висновок додаткової судово-медичної експертизи), визнавши їх недопустимими, отриманими з порушенням права на захист [88].

Тобто, оцінюючи дотримання вимог забезпечення права на захист варто брати до уваги не формальне виконання положень законодавства щодо призначення підозрюваному (обвинуваченому) захисника, а реальне надання ним правової допомоги.

Зокрема, в рішенні ЄСПЛ у справі «Зінченко проти України» 2014 року заявник скаржився на погану роботу призначеного йому захисника Ш. Втім, у цій справі Суд зауважив, що державу не можна вважати відповідальною за будь-які недоліки у здійсненні Ш. представництва інтересів заявника. Адже заявник погодився з призначенням Ш. у грудні 2002 року та попросив її відводу лише 17 квітня 2003 року, після чого 21 квітня 2003 року юристів Р. та Д. було допущено до провадження. Заявник не довів, що у нього не було коштів для залучення приватного юриста, що він не міг клопотати про заміну Ш. раніше або що він колись намагався скаржитися органам влади на її роботу протягом періоду представництва його інтересів (пункти 90, 91) [127].

Втім, правозастосовна практика свідчить про те, що адвокати, які призначаються центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги, не завжди здійснюють ефективний захист підозрюваного, обвинуваченого чи то в силу об'єктивних обставин (відсутність можливості підготуватися до участі у процесі), чи суб'єктивних (недобросовісне виконання обов'язків). Зокрема, 62,6 % опитаних нами практичних працівників вказали, що стикалися з формальним виконанням функції захисту адвокатами, призначеними з центрів безоплатної вторинної правової допомоги. В таких випадках роль адвокатів зводилася до формальної присутності під час проведення процесуальних дій.

Такий підхід не відповідає конвенційним стандартам. Адже в практиці ЄСПЛ наголошується, що право обвинуваченого на

ефективну участь у кримінальному провадженні включає не тільки право на присутність, але також і право на отримання правової допомоги в міру необхідності (п. 89 рішення у справі «Галстян (Galstyan) проти Вірменії» 2007 року) [208].

Проблема ефективної реалізації права на захист набуває особливої актуальності під час залучення захисника до проведення окремої процесуальної дії. Зокрема, в ч. 1 ст. 53 КПК України вказано, що слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд залучають захисника для проведення окремої процесуальної дії в порядку, передбаченому ст. 49 КПК України, виключно у невідкладних випадках, коли є потреба у проведенні невідкладної процесуальної дії за участю захисника, а завчасно повідомлений захисник не може прибути для участі у проведенні процесуальної дії чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника або прибуття обраного захисника неможливе [60].

Втім, у такому разі виникає запитання: чим визначається «невідкладність» проведення процесуальної дії та як слід оцінювати «завчасність» повідомлення захисника про необхідність прибуття? Адже ці терміни, які законодавець використав при формулюванні ч. 1 ст. 53 КПК України, є оціночним. Вони можуть тлумачитися кожним правозастосувачем на свій розсуд, що, в свою чергу, зумовлює можливість зловживання правом залучення захисника до окремої процесуальної дії.

Зокрема, С. В. Вилков зауважує, що на сьогоднішній день, органи досудового розслідування та суд активно застосовують норму ст. 53 КПК України, та залучають адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для проведення окремої процесуальної дії навіть тоді, коли у підозрюваного/обвинуваченого вже є захисник, проте його завчасно не повідомили про проведення процесуальної дії, або ж коли немає доказів «невідкладності» процесуальних дій, які проводять без захисника, якого обрав сам підозрюваний/ обвинувачений [24, с. 17]. При цьому автор наголошує, що адвокат з системи безоплатної вторинної правової допомоги повинен пам’ятати, що він не повинен допустити, щоб орган досудового розслідування чи суд, при залученні його до проведення окремої

процесуальної дії, зробив з нього пасивного спостерігача. Адвокат зобов'язаний відстоювати права та інтереси підзахисного, виходячи з їх пріоритетності [24, с. 18].

Адже виникає запитання: як захисник, який залучений для проведення окремої процесуальної дії, не маючи достатньо часу для підготовки до захисту та не володіючи повною інформацією про фактичні обставини провадження, може здійснювати ефективний захист підозрюваного, обвинуваченого, навіть і під час проведенні окремої процесуальної дії?

Отже, вищенаведене свідчить, що залучення захисника до проведення окремої процесуальної дії хоча і відповідає формально вимогам КПК України, проте не завжди дозволяє ефективно здійснювати захист, чим порушується право підозрюваного (обвинуваченого) на захист, гарантоване як КПК України, так і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

З метою унеможливлення таких випадків пропонуємо внести зміни до КПК України, видаливши із ст. 53 КПК України слова «завчасно» та «невідкладний», які є оціночними та мають ризики зловживання правом залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії.

У цій нормі слід визначити конкретні строки – не менше 6 годин для залучення захисника підозрюваним, обвинуваченим для участі у окремій процесуальній дії. І лише після спливу цього строку слід залучати захисника з центрів безоплатної вторинної правової допомоги.

Враховуючи вищевказане, пропонуємо ч. 1 ст. 53 КПК України викласти у такій редакції: «Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд залучають захисника для проведення окремої процесуальної дії в порядку, передбаченому статтею 49 цього Кодексу, виключно у випадках, коли є потреба у проведенні процесуальної дії за участю захисника, а захисник підозрюваного, обвинуваченого, який був повідомлений про цю процесуальну дію не менше ніж за 6 годин до її початку, не може прибути для участі чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника».

4. Відповіло до підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ *кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право*

допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення [50].

У постанові Верховного Суду України від 21 січня 2016 року зауважується, що гарантії, передбачені підпунктом «d» п. 3 ст. 6 Конвенції, є особливим аспектом права на справедливе судове слухання справи, яке наведено в п. 1 Конвенції, та яке слід брати до уваги для того, щоб оцінити загальну справедливість кримінального провадження [93].

У прецедентній практиці ЄСПЛ зазначається, що підпункт «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ закріплює положення, згідно з яким, перш ніж обвинувачений буде засуджений, усі докази проти нього мають бути представлені в його присутності на відкритих слуханнях з метою їх аргументації. Основний принцип полягає в тому, що обвинувачений у кримінальному процесі повинен мати ефективну можливість оспорити докази його винуватості. Винятки з цього принципу можливі, але вони не повинні порушувати права на захист, яке, як правило, вимагає не лише того, щоб обвинувачений знав хто його обвинувачує, а щоб міг і оспорити достовірність та допустимість цих доказів.

Тобто, обвинувачений повинен мати адекватну та реальну можливість реалізовувати змагальність кримінального провадження, допитуючи свідка обвинувачення під час давання ним показань, або на більш пізній стадії розгляду справи (пункти 37, 38 рішення ЄСПЛ у справі «Хуммер (Hümmer) проти Німеччини» 2012 року) [209].

Михайленко В. В. з цього приводу зауважує, що гарантія, передбачена підпунктом «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, є елементом активного захисту і умовно регулює два протилежних напрями безпосереднього отримання судом доказової інформації від сторін. Адже обвинувачений має право допитувати свідків обвинувачення, наприклад, з метою спростування достовірності їх показань або дискредитації таких осіб як свідків (наприклад, так звані «агенти», «закупні» тощо) [79, с. 203–205].

Варто звернути увагу і на те, що у змісті підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ визначено два взаємообумовлених положення:

1) право допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали;

2) право вимагати виклику й допиту свідків захисту.

При цьому, в п. 104 рішення ЄСПЛ у справі «Тарасов проти України» 2013 року вказано, що основна мета положення, закріпленого у підпункті «d» п. 3 ст. 6 Конвенції, – повна рівність сторін відповідного провадження, як це зазначається у фразі «на тих самих умовах» [145].

Отже, положення підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, що визначає як право обвинуваченого на допит свідків обвинувачення, так і право вимагати виклику свідків захисту для допиту на тих самих умовах, є гарантією справедливого судового розгляду та механізмом реалізації вимоги рівності та змагальності сторін кримінального провадження шляхом надання стороні захисту відповідної та належної можливості оспорити докази винуватості.

У КПК України аналогічне положення закріплене у п. 1 ч. 4 ст. 42 КПК України, де вказано, що обвинувачений має право брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення [60].

Порядок реалізації цього права регламентується у ст. 352 КПК України «Допит свідка», де в частинах 6 та 7 визначено, що свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник, якщо обвинувачений взяв захист на себе – обвинувачений (прямий допит). Під час прямого допиту не дозволяється ставити навідні запитання, тобто запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї. Після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка. Під час перехресного допиту дозволяється ставити навідні запитання.

При цьому, відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 87 КПК України порушення права на перехресний допит є істотним порушенням прав людини і основоположних свобод, що, в свою чергу, є підставою для визнання доказів недопустимими.

Щодо цього питання слід зауважити, що право на перехресний допит передбачено не для всіх стадій кримінального провадження.

Адже відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 42 КПК України брати участь у допиті свідків обвинувачення може лише обвинувачений, для підозрюваного такого права у КПК України не визначено.

Втім, не варто стверджувати, що на досудовому розслідуванні не реалізовується змагальність сторін під час збирання доказів, зокрема і під час допитів. Адже сторона захисту хоч і не може самостійно проводити слідчі (розшукові) дії, проте має право ініціювати проведення таких дій стороною обвинувачення. Зокрема, підозрюваний має право заявляти клопотання про проведення процесуальних дій (п. 12 ч. 3 ст. 42 КПК України). А відповідно до ч. 6 ст. 223 КПК України слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній [60].

Окрім цього, відповідно до п. 10 ч. 3 ст. 42 КПК України під час проведення процесуальних дій підозрюваний має право ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу.

В той же час, якщо сторона обвинувачення не вважає за необхідне провести слідчу (розшукову) дію за клопотанням сторони захисту, то відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК України рішення слідчого, дізнавача, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може оскаржуватися до слідчого судді.

За результатами розгляду такого клопотання слідчий суддя або зобов'яже слідчого чи дізнавача провести слідчу (розшукову) дію відповідно до поданого клопотання, або відмовить у задоволенні цього клопотання (п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК України).

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що на стадії досудового розслідування підозрюваний чи його захисник можуть ініціювати проведення стороною обвинувачення допиту свідків, під час здійснення якого вправі ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення, які заносяться до протоколу.

Втім, у ст. 42 КПК України, яка є загальною та визначає процесуальний статус підозрюваного, відсутнє положення, яке б чітко та точно визначало особливості проведення слідчих (розшукових) дій, ініційованих стороною захисту. Визначити порядок проведення таких слідчих (розшукових) дій можна лише на підставі системного тлумачення норм КПК України. Як слушно відмічає М. Є. Шумило, «… в умовах наших реалій не варто применшувати роль процесуальної форми, особливо там, де існують суттєві ризики порушення прав людини …» [191, с. 85].

А тому, з метою забезпечення правової визначеності цього питання ч. 3 ст. 42 КПК України пропонуємо доповнити пунктом 10-1 такого змісту: «брати участь у слідчих (розшукових) діях, які проводяться за його клопотанням, ставити запитання особі, яка допитується, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення слідчих (розшукових) дій, які заносяться до протоколу».

Слід також звернути увагу на те, що відповідно до положень, визначених у ст. 225 КПК України, під час досудового розслідування можливий допит в судовому засіданні свідка чи потерпілого. В прецедентній практиці ЄСПЛ з цього приводу зазначено, що показання, надані під час досудового розслідування, можуть визнаватися доказами, якщо вони не будуть суперечити підпункту «d» п. 3 ст. 6 Конвенції, тобто, якщо заявник отримав адекватну та належну можливість оспорити показання під час їх надання або на більш пізній стадії розгляду справи. Втім, якщо обвинувальний вирок ґрунтується виключно або вирішальною мірою на показаннях, які обвинувачений не мав можливості оспорити, то в таких випадках має місце порушення права на захист, яке є несумісним з гарантіями, визначеними ст. 6 ЄКПЛ (п. 40 рішення у справі «Лука (Lucà) проти Італії» 2001 року) [216].

Отже, допит під час досудового розслідування у судовому засіданні не буде суперечити принципу змагальності за умови, що під час його проведення сторона захисту мала можливість ставити запитання особам, які допитувалися. У зв’язку з викладеним, пропонуємо видалити абзац 3 ч. 1 ст. 225 КПК України, де вказано, шо «Допит особи згідно з положеннями цієї статті може бути також проведений за відсутності сторони захисту, якщо на момент його

проведення жодній особі не повідомлено про підозру у цьому кримінальному провадженні». Адже проведення такого допиту суперечить підпункту «d» п. 3 ст. 6 Конвенції.

Окрему увагу варто звернути на коло суб'єктів, яких сторона захисту може допитувати або вимагати їх виклику до суду. Так, порівняльний аналіз норм КПК України та практики ЄСПЛ свідчить про те, що зміст підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ у практиці ЄСПЛ має ширше тлумачення, ніж це передбачено у п. 1 ч. 1 ст. 42 КПК України.

Термін «свідок» має автономне значення в системі Конвенції незалежно від класифікацій за національним законодавством. Відповідно до практики ЄСПЛ в контексті підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ під терміном «свідок» розуміють і інших осіб, які дають показання перед судом, зокрема:

– свідків-експертів, потерпілих. Так, у справі «Володимир Романов (Vladimir Romanov) проти Росії» 2009 року вказано, що для цілей підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ потерпілого слід розглядати як «свідка», оскільки його письмові заяви, зроблені під час досудового розслідування, були зачитані в суді та використані як докази обвинувачення (п. 97) [230];

– інших обвинувачених. Зокрема, у п. 41 рішення ЄСПЛ у справі «Лука (Lucà) проти Італії» 2001 року вказано, що не має значення те, що показання давалися іншими співучасниками, а не свідком. Адже термін «свідок» має «автономне» значення в системі Конвенції. Якщо показання співобвинуваченого є важливим доказом для винесення обвинувального вироку, тоді не має значення були ці показання свідка у суворому сенсі, чи співучасника. Вони є доказом обвинувачення, на який поширюються гарантії, передбачені підпунктом «d» п. 3 ст. 6 Конвенції [216].

Окрім цього, в рішенні у справі «Мірілашвілі (Mirilashvili) проти Росії» 2008 року вказано, що підпункт «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ потенційно може застосовуватися окрім «свідків» і щодо інших письмових доказів. Зокрема, у цій справі Суд розглянув питання відповідності положенню, визначеному у підпункті «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, доказів, отриманих шляхом доступу до оригіналів документів та комп'ютерних файлів (п. 159) [219].

Тобто, відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ підпункт «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ може застосовуватися не лише щодо показань, а і щодо інших доказів, зокрема документів. Право виклику і допиту свідків можна розглядати як право сторони захисту домагатися розгляду інших доказів – висновків експертів, речових доказів, документів [79, с. 203]. Такої ж думки притримується і 55,8 % опитаних нами практичних працівників.

Отже, зміст підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ у прецедентній практиці ЄСПЛ має ширше тлумачення щодо доказів, які можуть перевірятися іншою стороною, ніж це передбачено у п. 1 ч. 1 ст. 42 КПК України. Під термінами «свідок обвинувачення» чи «свідок захисту» в системі ЄКПЛ розуміють не лише свідків, а і інших учасників кримінального провадження (потерпілого, експерта чи інших обвинувачених у цьому ж кримінальному провадженні), які можуть бути допитані в судовому засіданні. Окрім цього, підпункт «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ поширюється на усі докази, які досліджуються в суді, та якими обґрунтовується судове рішення.

У зв'язку з вищевикладеним, пропонуємо п. 1 ч. 4 ст. 42 КПК України викласти у такій редакції: «брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення (потерпілих, експертів, інших обвинувачених) або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення».

Ми вже зауважували, що у змісті п. 1 ч. 4 ст. 42 КПК України та підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ окрім права на допит свідків обвинувачення, закріплено і право вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах.

Разом з цим, у рішенні ЄСПЛ у справі «Тарасов проти України» 2013 року визначено, що підпункт «d» п. 3 ст. 6 Конвенції не вимагає присутності та розгляду кожного свідчення на користь обвинуваченого. Його основна мета, як це зазначається у фразі «на тих самих умовах», є повна рівність сторін відповідного провадження. Заявник, який стверджує про порушення його права вимагати виклику та допиту свідків захисту, має довести, що допит цієї особи є необхідним для встановлення істини, а відмова викликати свідків порушувала його право на захист (п. 104) [145].

Так, у вказаній справі заявник посилався на декількох свідків, яких не допитали у зв'язку з його твердженнями про жорстоке поводження. Як він стверджує, свідчення цих осіб були важливими для встановлення обставин, за яких він зазнав ушкоджень на початкових стадіях розслідування і Суд визнає їхню важливість для скарг заявника за ст. 3 Конвенції. Ці свідчення також могли б пролити світло на те, чи примусили заявника зізнатися. Але їх важливість для результатів кримінального провадження щодо заявника залежить від того, якою мірою національні суди посилалися на зізнання заявника при визнанні його вини. Втім, зізнання заявника не відігравали визначальну роль у встановленні його вини. Заяві заявника про його невинуватість була приділена належна увага судом першої інстанції, який обґрунтовував свої висновки з посиланням на велику кількість доказів. Більше того, скарга заявника повністю не підтверджена матеріалами справи. Заявник вимагав виклику трьох свідків, двоє з яких насправді були допитані судом першої інстанції, тоді як третій, лікар швидкої, не викликався тому, що суд вирішив призначити всебічну експертизу заявника. Таким чином, заявник не довів, що суд не допитав жодного свідка, чиї свідчення могли вплинути на справедливість провадження щодо нього. Із цього випливає, що не було порушення п. 1 та підпункту «d» п. 3 ст. 6 Конвенції (п. 105) [145].

Отже, положення ст. 6 ЄКПЛ не надає обвинуваченому необмежене право на забезпечення явки свідків до суду. Питання про необхідність або доцільність заслуховування певного свідка вирішують національні судові органи (п. 116 рішення у справі «Буглов проти України» 2014 року) [119].

5. *Право отримувати безкоштовну допомогу перекладача* є гарантією права на справедливий суд, адже підозрюваний, обвинувачений мають розуміти мову судочинства, щоб мати змогу належним чином захищатися від підозри чи обвинувачення.

У підпункті «e» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ визначено: якщо обвинувачений не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, він має право одержувати безоплатну допомогу перекладача [50]. У рішенні ЄСПЛ у справі «Камасінскі (Kamasinski) проти Австрії» 1989 року визначено, що підпункт «e» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ означає, що

особа, «обвинувачена у кримінальному правопорушенні», яка не може розуміти або говорити мовою, якою ведеться судочинство, має право на безоплатну допомогу перекладача для перекладу усіх документів або заяв у кримінальному провадженні щодо неї, які необхідні для розуміння того, що відбувається, чим гарантується дотримання справедливого судового розгляду. Суд також зауважує, що переклад кримінального провадження необхідний для того, щоб дати можливість обвинуваченому знати справу, яка ведеться проти нього, та захиститися, зокрема, завдяки можливості представити перед судом свою версію подій (п. 74) [212].

У КПК України мова, якою здійснюється кримінальне провадження, визначена як одна із засад кримінального провадження (п. 22 ч. 1 ст. 7 КПК України). Правила реалізації цієї засади регламентовано у ст. 29 КПК України. Зокрема, у ч. 3 ст. 29 КПК України вказано, що слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому КПК України [60].

Відповідне право підозрюваного, обвинуваченого закріплено у п. 18 ч. 3 ст. 42 КПК України, де вказано, що він має право користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

Порядок реалізації цього права визначений у ч. 4 ст. 29 та ч. 4 ст. 376 КПК України. Зокрема, судові рішення, якими суд закінчує судовий розгляд по суті, надаються сторонам кримінального провадження або особі, стосовно якої вирішено питання щодо застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, а також представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у перекладі на їхню рідну або іншу мову, якою вони володіють. Переклад інших процесуальних документів кримінального провадження, надання копій яких передбачено КПК

України, здійснюється лише за клопотанням зазначених осіб. Переклад судових рішень та інших процесуальних документів кримінального провадження засвідчується підписом перекладача (ч. 4 ст. 29 КПК України). Якщо обвинувачений, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, не володіють державною мовою, то після проголошення вироку перекладач роз'яснює їм зміст резолютивної частини судового рішення. Копія вироку рідною мовою обвинуваченого або іншою мовою, якою він володіє, у перекладі, що засвідчений перекладачем, вручається обвинуваченому (ч. 4 ст. 376 КПК України).

Вищенаведене свідчить, що підставою забезпечення підозрюваного, обвинуваченого послугами перекладача є «неволодіння чи недостатнє володіння державною мовою» (КПК України); «нерозуміння мови, яка використовується в суді чи не здатність розмовляти цією мовою» (ЄКПЛ).

Словосполучення «володіння мовою» чи «достатнє володіння мовою» є досить оціночними. Спірними можуть бути питання «володіння», «достатності володіння» мовою, зокрема достатності володіння для чого, як цей рівень слід визначати? При цьому, зі змісту ч. 3 ст. 29 КПК України можна зробити висновок, що оцінювати ступінь володіння мовою та його достатність має особа, яка здійснює кримінальне провадження (слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий).

Як зауважує Г. М. Мамка, факт володіння (неволодіння) учасником кримінального провадження державною мовою (мовою кримінального провадження) слід встановлювати в кожному конкретному випадку, враховуючи всі обставини. Наприклад, проживаючи на території України, іноземець може володіти розмовною українською мовою, достатньою для повсякденного спілкування, однак не розуміти більш складних речень, і тим більше правових термінів, що не дозволить йому взяти повноцінну участь у кримінальному провадженні. У такому випадку, безперечно, наявне недостатнє володіння державною мовою і необхідність залучення перекладача. В інших випадках наявність даних про те, що особа, яка є іноземцем, в достатній мірі володіє державною мовою внаслідок тривалого перебування на території

України, навчання чи роботи, тощо, засвідчує відсутність підстав для залучення перекладача [75, с. 141–142].

В той же час, рівень володіння мовою також може бути різним і у осіб, які постійно проживають на території України та є її громадянами, але не володіють юридичною термінологією. Адже пересічний громадянин, який не знайомий з юриспруденцією, також може не володіти чи не достатньо володіти юридичними термінами, що завадить належним чином реалізовувати права та обов'язки відповідного учасника кримінального провадження.

У зв'язку з викладеним вище, вважаємо, що не сприяє юридичній визначеності використання в КПК України терміну «володіння» мовою для визначення підстав обов'язкового залучення безкоштовного перекладача підозрюваному, обвинуваченому.

На відміну від вітчизняного законодавства, ЄКПЛ при визначенні підстав залучення перекладача використовує терміни «нерозуміння мови», яка використовується в суді, чи «нездатність розмовляти» нею. У рішеннях ЄСПЛ наголошується, що право на безкоштовні послуги перекладача застосовується виключно в ситуаціях, коли обвинувачений не розуміє мови, що використовується в суді, або не говорить цією мовою. Обвинувачений, який розуміє цю мову, не може наполягати на наданні послуг перекладача, які дозволяють йому здійснювати свій захист на іншій мові, в тому числі і на мові етнічної меншини, членом якого він є (п. 62 рішення у справі «Лагерблом проти Швеції») [41, с. 57].

При цьому, в практиці ЄСПЛ звертається увага на те, що в контексті застосування підпункту «е» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ питання лінгвістичних знань обвинуваченого є дуже важливими, тому слід вивчати характер кримінального правопорушення, в якому обвинувачується особа, та будь-які повідомлення, адресовані йому владою, щоб оцінити, чи є вони достатньо складними для того, щоб потребувати детального знання мови, що використовується в суді (п. 30 рішення ЄСПЛ у справі «Саман (Saman) проти Туреччини» 2011 року) [226].

Для визначення підстав залучення перекладача за рахунок держави у вітчизняному законодавстві більш правильно було б також відштовхуватися від розуміння та можливості розмовляти мовою,

якою ведеться судочинство. Суддя чи слідчий можуть визначити можливість розуміти мову та розмовляти нею підозрюваним, обвинуваченим, задавши йому певні запитання та оцінивши відповіді на них.

Окрім цього, у постанові Верховного Суду від 11 квітня 2019 року в справі № 229|4244|15-к зазначено, що чинниками для з'ясування розуміння особою зазначених обставин Конвенція та практика ЄСПЛ визначають: 1) тривалість проживання у державі ведення судочинства; 2) рівень освіти, час та місце її здобуття; мова навчання; 3) рід занять, спосіб життя та обсяг комунікації [82].

На підставі викладеного вище вважаємо, що «нерозуміння» мови – це більш конкретизоване та правильне визначення підстав залучення перекладача за рахунок держави. З метою забезпечення правової визначеності пропонуємо ч. 3 ст. 29 КПК України викласти у такій редакції: «Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не розуміють чи не розмовляють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому цим Кодексом». Відповідних змін потребує і положення п. 18 ч. 3 ст. 42 КПК України, яке слід викласти у такій редакції: «користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, яку він розуміє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави».

Для реалізації права на справедливий суд як вітчизняним законодавством, так і міжнародно-правовими документами передбачена вимога щодо того, що перекладу підлягають не лише усна частина кримінального провадження (показання, виступи, дебати тощо), а і документи, які необхідно вручати підозрюваному, обвинуваченому.

Так, у ч. 4 ст. 29 КПК України визначено, що судові рішення, якими суд закінчує судовий розгляд по суті, надаються сторонам кримінального провадження або особі, стосовно якої вирішено питання щодо застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, а також представнику юридичної особи, щодо якої

здійснюється провадження, у перекладі на їхню рідну або іншу мову, якою вони володіють. Переклад інших процесуальних документів кримінального провадження, надання копій яких передбачено КПК України, здійснюється лише за клопотанням зазначених осіб [60].

Тобто, відповідно до цього положення обов'язковому перекладу підлягають не всі рішення кримінального провадження, а лише ті, які відповідно до вимог КПК України вручаються учасникам кримінального провадження.

Практика ЄСПЛ йде аналогічним шляхом, зазначаючи, що положення підпункту «е» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ не вимагає письмового перекладу всіх письмових доказів або офіційних документів під час судового розгляду. Надана допомога у перекладі повинна бути такою, щоб дати можливість підозрюваному, обвинуваченому знати провадження, що ведеться проти нього, та захиститися (п. 74 рішення у справі «Камасінскі (Kamasinski) проти Австрії» 1989 року) [212].

Разом з цим, варто зауважити, що як у вітчизняному законодавстві, так і в Конвенції, увага звертається на те, що держава гарантує надання послуг перекладача для підозрюваного, обвинуваченого безкоштовно. Зокрема, у ч. 2 ст. 122 КПК України визначено, що витрати, пов'язані із участю перекладачів для перекладу показань підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України в порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України.

Це питання, зокрема, врегульовано у постанові Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996 року № 710, якою затверджено Інструкцію про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів [46].

Відповідно до вимог КПК України безкоштовний перекладач гарантується як підозрюваному, обвинуваченому (п. 18 ч. 3 ст. 42

КПК України), так і потерпілому. Зокрема, в п. 9 ч. 1 ст. 56 КПК України визначено, що потерпілий має право безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження.

При цьому, як відмічається в рішеннях ЄСПЛ, зобов'язання з надання «безкоштовної» допомоги не залежить від наявності коштів у осіб, яким це право гарантовано, а витрати на послуги перекладача не можуть бути згодом стягнені з обвинуваченого. Тлумачення підпункту «е» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ як такого, що дозволяє судам стягувати такі витрати з засудженого, означатиме обмеження його у цьому праві у момент користування ним (п. 45 рішення у справі «Ісар (Isyar) проти Болгарії» [41, с. 58].

Для забезпечення права на справедливий судовий розгляд важливо не лише регламентувати порядок надання безкоштовних для підозрюваного, обвинуваченого послуг перекладача, а і закріпити в законодавстві гарантії реалізації такого права.

У питанні гарантування надання належних послуг перекладача важлива роль відводиться особам, які здійснюють кримінальне провадження. Зокрема, у вищезгаданому рішенні у справі «Камасінскі (Kamasinski) проти Австрії» 1989 року визначено, що з огляду на необхідність того, щоб право, гарантоване підпунктом «е» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, було застосовним та ефективним, обов'язок компетентних органів не обмежується призначенням перекладача, вони також повинні контролювати якість зробленого перекладу в разі отримання відомостей про конкретні обставини (п. 74) [212].

Цікавим з цього приводу є рішення Верховного Суду від 4 березня 2021 року в справі № 732/415/19, де визнано безпідставними доводи захисника про порушення права на захист обвинуваченого внаслідок некомпетентності перекладача. При цьому вказано, що компетентність перекладача підтверджена наявними в матеріалах провадження атестатом про здобуття середньої освіти у Авіжняйській гімназії Вільнюського району та даними про його навчання у вищому навчальному закладі України. Крім того, перекладач Бєляєв Б. виконував свої функції під час досудового розслідування та в підготовчому судовому засіданні. І зауважень

щодо його компетентності у сторони захисту не виникало. Обвинувачений під час досудового розслідування та судового розгляду не скаржився на неякісний переклад і не просив щось роз`яснити [105].

Так, у п. 3 ч. 4 ст. 68 КПК України визначено, що перекладач зобов'язаний здійснювати повний і правильний переклад, посвідчувати правильність перекладу своїм підписом. А за завідомо неправильний переклад або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків перекладач несе відповідальність, встановлену законом (ч. 5 ст. 68 КПК України). Зокрема, у ст. 384 КК України визначена кримінальна відповідальність за завідомо неправдивий переклад, зроблений перекладачем для надання або наданий органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду, Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій чи спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України.

Отже, право отримувати безкоштовну допомогу перекладача є гарантією права на справедливий суд. Переклад кримінального провадження забезпечує можливість підозрюваному, обвинуваченому знати провадження, що ведеться проти нього, та захищатися, відстоюючи свою позицію. Гарантом надання належних послуг перекладача є особа, яка здійснює кримінальне провадження.

Висновки до розділу 3

1. Презумпція невинуватості є структурним елементом права на справедливий суд та гарантією реалізації цього права. Дотримання вимог презумпції невинуватості дозволяє запобігти: 1) обвинувальному ухилу та упередженості під час розгляду кримінальних проваджень; 2) формуванню громадської думки щодо винуватості/невинуватості особи за відсутності остаточного рішення суду.

2. Визначено загальні правила дії презумпції невинуватості:

1) поширюється як на досудове розслідування, так і діє при розгляді справ у суді першої та апеляційної інстанції (до того часу, поки вину особи не буде встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили);

2) визнання особи винуватою не скасовує її первісного права на презумпцію невинуватості до прийняття такого рішення;

3) у разі ухвалення виправдувального вироку чи прийняття рішення про закриття кримінального провадження презумпція невинуватості не припиняє свою дію, а щодо такої особи діє компенсаторний механізм.

3. Презумпція невинуватості є комплексною засадою кримінального провадження. Окремі вчені пропонують розділити вимоги ст. 17 КПК України на дві окремі засади – презумпцію невинуватості та засаду забезпечення доведеності вини. Обґрунтоване твердження про недоцільність такого поділу.

Запропоновано у змісті презумпції невинуватості окремою групою виділяти правила поводження з особою, вина якої не встановлена у визначеному законом порядку. Доведено, що структуру презумпції невинуватості складають такі взаємопов'язані елементи:

1) правила доведеності вини (обов'язок обвинувача щодо доказування вини; тлумачення сумнівів на користь підозрюваного, обвинуваченого; доведення винуватості поза розумним сумнівом);

2) наявність вироку суду (остаточне та обґрунтоване рішення);

3) правила поводження з підозрюваним, обвинуваченим чи виправданим (правила оприлюднення інформації та публікацій у ЗМІ, наявність компенсаторного механізму, відповідне ставлення до особи).

4. Передчасне прилюдне висловлювання державними посадовими особами чи судом думки про винуватість підозрюваного, обвинуваченого є поширеною проблемою як для України, так і багатьох інших держав Європи. У рішеннях ЄСПЛ звертається увага на важливість добору посадовими особами слів у виступах, якщо вони оприлюднюють свої заяви ще до судового розгляду справи та визнання особи винуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення.

5. Практикою ЄСПЛ вироблені такі загальні правила оцінювання формулювань офіційних заяв щодо дотримання чи порушення вимог презумпції невинуватості:

– слід розрізняти повідомлення про те, що когось лише підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення та чітку заяву

про те, що особа вчинила кримінальне правопорушення, зроблену за відсутності остаточного вироку;

– заяву слід оцінювати в контексті конкретних обставин, за яких вона була зроблена;

– важливим є реальний зміст відповідних тверджень, а не їх буквальне формулювання.

Однією з форм порушення презумпції невинуватості є ухвалення судами проміжних рішень, з яких вбачається, що суд вважає обвинуваченого винуватим.

6. Суб'єктом недотримання вимог презумпції невинуватості щодо оприлюднення інформації про кримінальне провадження можуть бути як представники судових органів, так і інших органів держави. Втім, заяви суддів підлягають більш суворому оцінюванню, ніж заяви органів досудового розслідування. Запропоновано ч. 5 ст. 17 КПК України доповнити реченням такого змісту: «Забороняється посадовим особам органу досудового розслідування, прокуратури чи суду, які здійснюють кримінальне провадження, висловлювати думки про вину підозрюваного, обвинуваченого до того часу, поки його винуватість не буде доведена у встановленому законом порядку».

7. Презумпція невинуватості не забороняє інформувати громадськість за допомогою ЗМІ про розслідування, які ведуться. Публікація інформації, що стосується поточних розглядів, має відповідати презумпції невинуватості. Судові та правоохоронні органи не несуть відповідальності за дії ЗМІ. Недопустимо використовувати ЗМІ для формування громадської думки щодо винуватості/невинуватості особи до визнання її такою у встановленому законом порядку.

8. Надання повної та детальної інформації про висунуте обвинувачення і його правову характеристику є обов'язковою передумовою забезпечення справедливості судового розгляду. Положення підпункту «а» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ вимагає, щоб кожний обвинувачений був поінформований про характер і причини висунутого проти нього обвинувачення, оскільки з цього моменту особа офіційно повідомляється про фактичну та правову основу висунутих проти нього обвинувачень. Обвинуваченому слід

«негайно» та «в деталях» повідомити про причину обвинувачення (матеріальні факти, які лежать в його основі) та характер обвинувачення (правову кваліфікацію цих фактів), що є необхідним для підготовки захисту.

Обов'язок інформування обвинуваченого (підозрюваного) щодо висунутих обвинувачень лежить на стороні обвинувачення і не може здійснюватися за допомогою пасивного надання інформації без звернення на неї уваги сторони захисту. Звертається увага на відсутність в тексті статей 276–278 КПК України положень щодо необхідності роз'яснення суті підозри, якщо особа не була попередньо затримана. Запропоновано внести відповідні зміни до ст. 278 КПК України.

9. Обвинувачений повинен мати можливість організувати свій захист належним чином. До засобів, необхідних для підготовки захисту від обвинувачення, належить можливість ознайомлюватися з результатами розслідувань, які проводилися протягом усього кримінального провадження.

Матеріали кримінального провадження надаються на ознайомлення як за клопотанням учасників кримінального провадження (статті 221, 317 КПК України), так і у зв'язку з його рухом (закінчення досудового розслідування) чи з певними змінами у провадженні (вступ у процес нового захисника, зміна чи розширення обвинувачення під час судового розгляду).

Право на доступ до матеріалів не є абсолютним, у виняткових випадках обмеження можуть обумовлюватися необхідністю захисту основоположних прав інших осіб або захистом важливих суспільних інтересів (національна безпека, захист свідків, збереження секретних методів розкриття злочинів). Запропоновано загальні вимоги до ознайомлення з матеріалами кримінального провадження закріпити в окремій нормі КПК України.

10. Визначати чіткий узагальнений проміжок часу, необхідний для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, недоцільно і неможливо. Строк ознайомлення залежить як від об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Регламентуючи це питання, законодавець використовує такі оціночні терміни як «достатній» чи «необхідний» час. Питання адекватності часу, наданого для

ознайомлення, оцінюється в контексті обставин кожного конкретного провадження. Достатність часу для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження визначається на підставі таких критеріїв: обсяг та складність провадження, умови доступу до матеріалів, стадія кримінального провадження, на якій відбувається ознайомлення.

11. Як Конвенція, так і КПК України гарантують можливість реалізації підозрюваним (обвинуваченим) права на захист, яке може здійснюватися як самостійно, так і через обраного ним захисника, чи захисника призначеного за рахунок держави. Реалізація права на захист має здійснюватися на будь-якій стадії кримінального провадження.

Аргументовано, що рішення національних судів може бути законним (так як відповідає вимогам чинного КПК України), але, в той же час, – несправедливим, неправовим (так як не відповідає Конвенційним стандартам здійснення судочинства). Оцінюючи дотримання вимог забезпечення права на захист, варто брати до уваги не формальне виконання вимог законодавства щодо призначення підозрюваному (обвинуваченому) захисника, а реальне надання ним правової допомоги.

12. Залучення захисника до проведення окремої процесуальної дії хоча і відповідає формально вимогам КПК України, проте не завжди дозволяє ефективно здійснювати захист, чим порушується гарантоване КПК України право підозрюваного (обвинуваченого) на захист. Обґрунтовано пропозицію щодо внесення змін до ст. 53 КПК України, видаливши з неї слова «завчасно» та «невідкладний», які є оціночними та мають ризики зловживання правом залучення захисника для окремої процесуальної дії. Запропоновано визначити конкретні строки (не менше 6 годин) залучення захисника підозрюваним, обвинуваченим для участі у окремій процесуальній дії.

13. Як право обвинуваченого на допит свідків обвинувачення, так і право вимагати виклику свідків захисту для допиту на тих самих умовах, є гарантією справедливого судового розгляду та механізмом реалізації вимоги рівності та змагальності сторін кримінального провадження шляхом надання стороні захисту відповідної та належної можливості оспорити докази винуватості.

Визначено, що на стадії досудового розслідування підозрюваний чи його захисник можуть ініціювати проведення стороною обвинувачення допиту свідків, під час здійснення якого вправі ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення. Запропоновано внести відповідні доповнення до ч. 3 ст. 42 КПК України. Обґрунтовано, що проведення допиту під час досудового розслідування у судовому засіданні за відсутності сторони захисту суперечить підпункту «d» п. 3 ст. 6 Конвенції, та запропоновано відповідні зміни до абзацу 3 ч. 1 ст. 225 КПК України.

14. Зміст підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ в практиці ЄСПЛ має ширше тлумачення щодо доказів, які можуть перевірятися іншою стороною, ніж це передбачено у п. 1 ч. 1 ст. 42 КПК України. У ЄКПЛ термін «свідок» має автономне значення. Під термінами «свідок обвинувачення» чи «свідок захисту» розуміють не лише свідків, а і інших учасників кримінального провадження (потерпілого, експерта чи інших обвинувачених у цьому ж кримінальному провадженні), які можуть бути допитані в судовому засіданні. Підпункт «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ поширюється на усі докази, які досліджуються у суді, та якими обґрунтовується судове рішення. Запропоновано відповідні доповнення до п. 1 ч. 4 ст. 42 КПК України. Разом з цим зауважується, що положення ст. 6 ЄКПЛ не надає обвинуваченому необмеженого права на забезпечення явки свідків до суду.

15. Переклад кримінального провадження необхідний для того, щоб дати можливість підозрюваному, обвинуваченому знати провадження, що ведеться проти нього, та захищатися, відстоюючи свою позицію. Підставою забезпечення підозрюваного, обвинуваченого послугами перекладача є «неволодіння чи недостатнє володіння державною мовою» (КПК України), або «нерозуміння мови, яка використовується в суді чи нездатність розмовляти цією мовою» (ЄКПЛ).

Не сприяє юридичній визначеності використання в КПК України терміну «володіння» мовою для визначення підстав обов'язкового залучення безкоштовного перекладача. «Нерозуміння» мови – це більш конкретизоване та правильне визначення підстав залучення перекладача за рахунок держави. Запропоновано відповідні

зміни та доповнення до положень ч. 3 ст. 29 та п. 18 ч. 3 ст.42 КПК України.

16. Обов'язковому перекладу підлягають не всі рішення кримінального провадження, а лише ті, які відповідно до вимог КПК України надаються учасникам кримінального провадження. Гарантом надання належних послуг перекладача є особа, яка здійснює кримінальне провадження. Зобов'язання з надання «безкоштовної» допомоги перекладача не залежить від наявності коштів у осіб, яким це право гарантовано, а витрати на послуги перекладача не можуть бути стягнені з обвинуваченого.

ПІСЛЯМОВА

У результаті дослідження права на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України сформульовано наукові положення, рекомендації та пропозиції, що мають значення для науки й практики кримінального процесу, зокрема:

1. З'ясування генезису законодавчого регулювання права на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві засвідчило, що в розвинутих правових системах світу ще з часів середньовіччя основні закони держави гарантували притягнення до відповідальності за вчинення злочину на підставі справедливого судового розгляду. Концептуалізація права на справедливий судовий розгляд відбулася завдяки прийняттю ЄКПЛ, а уніфікація розуміння його основних положень та визнання їх на рівні стандартів судочинства вироблено практикою ЄСПЛ. На сучасному етапі розвитку національного законодавства чітко прослідковується вектор у напрямку приведення його у відповідність до конвенційних стандартів здійснення судочинства. У КПК України елементи права на справедливий судовий розгляд розпорошені серед різних засад кримінального провадження, які взаємодоповнюють одна одну під час забезпечення справедливості судового розгляду.

2. Встановлено, що у кримінальному процесі «справедливість» вживається у таких контекстних значення: як вимога процесуального права (процедурна справедливість, справедливість кримінальної процесуальної форми); як вимога матеріального права (справедливість покарання чи застосування/незастосування судом інших заходів примусу); як морально-етична вимога до характеристики особи присяжного та судді.

Обґрунтовано, що справедливість як вимога до процесуальної форми також є багатоаспектною та розглядається як: 1) мета, завдання кримінального провадження; 2) окрема та самодостатня засада кримінального провадження, яка потребує унормування в окремій нормі глави 2 КПК України; 3) процесуальне право особи на справедливий судовий розгляд, яке за своєю суттю та функціями є конвенційною засадою здійснення кримінального провадження. Визначено, що справедливість є як метою кримінального

провадження (щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений), так і його завданням (щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура).

Доведено, що процесуальна справедливість – це визначені кримінальним процесуальним законом вимоги до мети та засад (стандартів) здійснення кримінального провадження, які є критерієм оцінки проведених процесуальних дій та прийнятих процесуальних рішень особами, які здійснюють кримінальне провадження.

3. Обґрунтовано, що найбільш виправданим є підхід, який дозволяє виокремити узагальнені групи елементів права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі з урахуванням хронологічної послідовності їх виникнення та ролі (функції) у забезпеченні справедливості судочинства. Запропоновано таку класифікацію гарантій права на справедливий судовий розгляд: 1) забезпечувальний елемент, що гарантує можливість ефективної реалізації права на суд (необтяжений юридичними чи економічними перешкодами доступ до суду); 2) інституційні елементи (передумова справедливого суду) – вимоги щодо створення і функціонування судової системи в цілому та окремого суду зокрема (законний склад суду, незалежний, безсторонній суд); 3) процесуальні (процедурні) елементи – загальні процесуальні вимоги щодо порядку і правил здійснення судочинства (змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки, публічний розгляд, обґрунтованість та вмотивованість судового рішення, справедлива процедура); 4) спеціальні (кримінальні процесуальні) елементи – додаткові процесуальні гарантії, які стосуються розгляду кримінальних проваджень (презумпція невинуватості, обізнаність щодо характеру і причини обвинувачення, право на захист, достатність часу і можливостей для підготовки захисту, право на перехресний допит, право на безоплатну допомогу перекладача); 5) легітимаційний елемент – гарантії досягнення мети правосуддя, що забезпечують виконання судового рішення та правову визначеність правовідносин (виконання судових рішень, юридична визначеність). Перелік

конкретних вимог-гарантій є орієнтовним та має враховувати динамічну практику тлумачення ЄСПЛ вимог ст. 6 ЄКПЛ.

4. Визначено, що рівність сторін при здійсненні змагального судового провадження є фундаментальною гарантією досягнення справедливості судового розгляду. Змагальність та рівність сторін є взаємообумовлюючими складовими компонентами загальної концепції справедливого судового розгляду. Обґрунтовано, що змагальність сторін слід характеризувати з таких позицій: як право сторін подавати власні докази для дослідження та як право оспорювати докази, подані протилежною стороною. Встановлено, що практикою ЄСПЛ вироблені такі підходи до реалізації засади змагальності сторін: 1) сторони вправі повідомляти про будь-які необхідні їм докази та знати і оспорювати будь-який поданий протилежною стороною доказ чи зауваження; 2) суд має відкласти розгляд справи за необхідності отримати докази; 3) сторони повинні мати належну можливість ознайомлюватися з доказами протилежної сторони; 4) право на розкриття доказу не є абсолютним та може обмежуватися в інтересах національної безпеки, забезпечення безпеки свідків, збереження в таємниці методів, які використовувала поліція під час розслідування. Вимога рівності сторін у судовому процесі тлумачиться ЄСПЛ з позиції «справедливого балансу» та передбачає надання сторонам можливості представити справу в таких умовах, які не ставлять одну сторону у суттєво невигідне становище відносно іншої.

5. Визначено, що конвенційна вимога «публічності» тлумачиться в контексті гласності та відкритості судового провадження. З метою уніфікації понять вітчизняного кримінального процесуального законодавства та конвенційних стандартів запропоновано засаду кримінального провадження «Публічність» (ст. 25 КПК України) перейменувати на «Офіційність», а засаду «Гласність і відкритість судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій» (ст. 27 КПК України) назвати «Публічність судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій». Аргументовано, що дотримання вимоги публічності передбачає забезпечення реалізації таких прав: 1) на відкритий судовий розгляд;

2) на усні судові дебати; 3) на публічне проголошення та оприлюднення судових рішень; 4) на повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Значення публічності судового розгляду полягає в: гарантуванні справедливості прийнятого рішення; забезпеченні прогнозованості судових рішень; легітимізації судових рішень; забезпеченні можливості вивчити спосіб вирішення подібних справ; підвищенні довіри до судів.

Визначено що із загального правила щодо відкритості судового розгляду є винятки, обумовлені інтересами моралі, громадського порядку чи національної безпеки. В рішеннях ЄСПЛ наголошується, що хоча проблеми безпеки і є загальною рисою багатьох кримінальних процесів, лише у виняткових випадках є виправданими рішення про недопущення громадськості на судові засідання та нехтування балансом між публічністю та безпекою. Встановлено, що усний порядок судового слухання може бути не обов'язковим, якщо не розглядаються питання фактів, які вимагають усного подання доказів, за умови, що обвинуваченому надано можливість викласти свою позицію у письмовій формі. Провадження в апеляційній чи касаційній інстанціях можуть проводитися без заслуховування учасників провадження, за умови, що було проведено публічний усний розгляд цієї справи в суді першої інстанції.

Доведено, що при визначенні форми оприлюднення судового рішення за основу має братися не формальний, а сутнісний підхід – забезпечення можливості ознайомитися з рішенням, зокрема, такими способами: усне прилюдне зачитування, розміщення рішень на офіційних веб-сайтах, ознайомлення в певних державних органах. Прилюдне зачитування лише резолютивної частини судового рішення без надання можливості ознайомитися із його повним текстом не дозволяє забезпечити реалізацію публічності судового провадження.

6. Визначено, що відлік тривалості строків, в контексті з'ясування їх відповідності критерію «розумності», обраховується за загальним правилом з часу, коли особі повідомлено про підозру, чи з моменту затримання її за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Визначено, що в прецедентній практиці ЄСПЛ застосовується широкий сутнісний підхід до тлумачення терміну

«обвинувачення» та, відповідно, визначення моменту початку відліку тривалості розумного строку, який передбачає можливість обрахунку строку з більш ранніх етапів кримінального провадження з врахуванням моменту, який відповідає критерію «значного впливу на становище підозрюваного». Моментом завершення перебігу тривалості строку, який слід оцінювати на відповідність вимозі розумності, в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та ч. 1 ст. 21 КПК України, є набрання судовим рішенням законної сили та звернення його до виконання.

Запропоновано обставини, які враховуються при визначенні складності кримінального провадження, що впливає на його строк, поділяти на такі дві групи: 1) обставини, що стосуються кількісних (фактичних) характеристик; та 2) обставини процедурного (правового) характеру. Визначено, що при оцінці впливу поведінки заявника на тривалість провадження ЄСПЛ притримується таких правил: 1) держава не відповідає за тривалі процедури кримінального провадження, обумовлені поведінкою заявника (зловживанням процесуальними правами); 2) підозрюваний, обвинувачений не зобов'язаний активно співпрацювати з судовими органами; 3) не є затягуванням строків кримінального провадження використання всіх засобів правового захисту. Організаційні недоліки системи правосуддя, неспроможність забезпечити явку учасників провадження чи завантаженість судів не є поважними причинами недотримання вимоги розумності строків кримінального провадження.

Аргументовано, що одним із критеріїв оцінки розумності строків є важливість впливу часу на становище підозрюваного, обвинуваченого (під час тримання особи під вартою чи у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх), що потребує відповідних доповнень до ч. 3 ст. 28 КПК України.

7. Встановлено, що дотримання презумпції невинуватості дозволяє запобігти як обвинувальному ухилу, так і формуванню громадської думки щодо винуватості/невинуватості особи за відсутності остаточного рішення суду. Визначено правила дії презумпції невинуватості: 1) поширюється як на досудове розслідування, так і діє при розгляді справ у суді першої та

апеляційної інстанцій; 2) визнання особи винуватою не скасовує її первісного права на презумпцію невинуватості; 3) у разі ухвалення виправдувального вироку чи прийняття рішення про закриття кримінального провадження щодо особи діє компенсаторний механізм.

Запропоновано у змісті презумпції невинуватості окремою групою виділяти правила поводження з особою, вина якої не встановлена у визначеному законом порядку. Відповідно, структуру презумпції невинуватості складають: 1) правила доведеності вини; 2) наявність остаточного та обґрунтованого рішення; 3) правила поводження з підозрюваним, обвинуваченим чи виправданим. Обґрунтована доцільність доповнення ч. 5 ст. 17 КПК України реченням такого змісту «Забороняється посадовим особам органу досудового розслідування, прокуратури чи суду, які здійснюють кримінальне провадження, висловлювати думки про вину підозрюваного, обвинуваченого до того часу, поки його винуватість не буде доведена у встановленому законом порядку».

Визначено загальні правила оцінювання формулювань офіційних заяв, вироблені практикою ЄСПЛ, щодо дотримання/порушення вимог презумпції невинуватості: 1) слід розрізняти повідомлення про те, що когось підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення та чітку заяву про те, що особа вчинила кримінальне правопорушення; 2) заява оцінюється в контексті конкретних обставин, за яких вона була проголошена; 3) важливим є реальний зміст відповідних тверджень, а не їх буквальне формулювання. Ухвалення судами проміжних рішень, з яких вбачається, що суд вважає обвинуваченого винуватим, є однією з форм порушення презумпції невинуватості. Інформування громадськості про розслідування, які ведуться, за допомогою ЗМІ мають здійснюватися з дотриманням вимог презумпції невинуватості. Судові та правоохоронні органи не несуть відповідальності за дії ЗМІ.

8. Встановлено, що передумовою забезпечення справедливості судового розгляду є надання стороні захисту повної та детальної інформації про висунуте обвинувачення і його правову характеристику. Обов’язок інформування обвинуваченого (підозрюваного) про причину та характер обвинувачення (підозри)

покладається на сторону обвинувачення і не може здійснюватися за допомогою пасивного надання інформації без звернення на неї уваги сторони захисту. Встановлена відсутність в тексті статей 276–278 КПК України положень щодо необхідності роз'яснення суті підозри, якщо особа не була попередньо затримана, запропоновано внести відповідні доповнення до ст. 278 КПК України.

Визначено, що матеріали кримінального провадження надаються на ознайомлення: за клопотанням учасників провадження, у зв'язку з рухом кримінального провадження чи з певними змінами в провадженні. Право на доступ до матеріалів у виняткових випадках може обмежуватися ув'язку з необхідністю захисту основоположних прав інших осіб або захистом важливих суспільних інтересів. Запропоновано загальні вимоги до ознайомлення з матеріалами кримінального провадження закріпити в окремій нормі КПК України. Обґрунтовано, що строк ознайомлення з матеріалами кримінального провадження залежить як від об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, тому визначати чіткий узагальнений проміжок часу, необхідний для ознайомлення, недоцільно і не можливо, а питання адекватності часу, наданого для ознайомлення, слід оцінювати в контексті обставин кожного конкретного провадження. Критеріями визначення достатності часу для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження є: обсяг та складність провадження, умови доступу до матеріалів, стадія кримінального провадження (на якій відбувається ознайомлення).

9. Аргументовано, що рішення національних судів може бути законним (відповідає вимогам чинного КПК України), але несправедливим, неправовим (не відповідає Конвенційним стандартам здійснення судочинства). Визначено, що дотримання вимоги забезпечення права на захист слід оцінювати не з позиції формального виконання вимог закону щодо призначення захисника, а з позиції реального надання ним правової допомоги. Обґрунтовано, що залучення захисника до проведення окремої процесуальної дії не завжди дозволяє ефективно реалізовувати право на захист, чим порушується це конституційне право. Запропоновано внести відповідні зміни до ст. 53 КПК України.

Визначено, що як право обвинуваченого на допит свідків обвинувачення, так і право вимагати виклику свідків захисту для допиту, є гарантією справедливого судового розгляду та механізмом реалізації вимоги рівності та змагальності сторін кримінального провадження. Доведено, що на стадії досудового розслідування підозрюваний чи його захисник можуть ініціювати проведення стороною обвинувачення допиту свідка, під час здійснення якого вправі ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення. Аргументовано, що проведення допиту під час досудового розслідування у судовому засіданні за відсутності сторони захисту суперечить підпункту «d» п. 3 ст. 6 Конвенції та запропоновано відповідні зміни до абзацу 3 ч. 1 ст. 225 КПК України.

10. Встановлено, що термін «свідок» у ЄКПЛ має автономне значення та охоплює і інших учасників кримінального провадження (потерпілого, експерта чи інших обвинувачених), які можуть бути допитані в судовому засіданні. Доведено, що зміст підпункту «d» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ у практиці ЄСПЛ має ширше тлумачення щодо доказів, які можуть перевірятися іншою стороною, ніж це передбачено у п. 1 ч. 1 ст. 42 КПК України.

Визначено, що підставою забезпечення підозрюваного, обвинуваченого послугами перекладача є «неволодіння чи недостатнє володіння державною мовою» (КПК України), або «нерозуміння мови, яка використовується в суді чи нездатність розмовляти цією мовою» (ЄКПЛ). Обґрунтована доцільність використання у КПК України терміну «нерозуміння» мови та запропоновано відповідні зміни та доповнення до положень ч. 3 ст. 29 та п. 18 ч. 3 ст. 42 КПК України. Зауважується, що допомога у перекладі повинна забезпечувати можливість підозрюваному, обвинуваченому знати провадження, що ведеться проти нього, та захищатися. Гарантом надання належних послуг перекладача є особа, яка здійснює кримінальне провадження. Зобов’язання з надання безкоштовної допомоги перекладача не залежить від наявності коштів у осіб, яким це право гарантовано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаров Ю. І. Строки ознайомлення з матеріалами кримінального провадження. *Юридична наука.* 2015. № 3. С. 145–151.

2. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. 385 с.

3. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини, проведеному Координатором проектів ОБСЄ в межах проекту «Гарантування дотримання прав людини при здійсненні правосуддя». *OSCE* : [сайт]. URL: https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/390506

4. Бараннік Р. В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Запоріжжя, 2002. 235 с.

5. Банчук О. А., Куйбіда Р. О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. Київ : Леста, 2005. 116 с.

6. Банчук О. Розумний строк розгляду справи у суді: європейські стандарти та українські реалії. *Адвокат*. 2005. № 11 (62). С. 7–10.

7. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаних. М. : Стелс, 1995. 303 с.

8. Бережанський Г. І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 191–196. URL : https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Berejanskyi.pdf

9. Берназюк Ян. Міжнародні стандарти у сфері судочинства приділяють значну увагу питанням дотримання принципу змагальності судового процесу. *Судебно-юридическая газета*. *Блог* : [сайт]. URL : https://sud.ua/ru/news/blog/149910-mizhnarodni-standarti-dotrimannya-printsipu-zmagalnosti-v-sudovomu-protsesi

10. Бобечко Н. Р. Справедливість як цінність кримінального провадження. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2017. № 1 (15). URL. https://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n1/17bnrtkp.pdf

11. Бойко О. В. Завдання презумпції невинуватості як елемента

права на справедливий суд. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 трав. 2021 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 72–74.

12. Бойко О. В. Зміст права на справедливий судовий розгляд. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 294–298.

13. Бойко О. В. Право на справедливий судовий розгляд як конвенційний стандарт кримінального провадження. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2020. № 43. С. 172–175.

14. Бойко О. В. Презумпція невинуватості як гарантія права на справедливий судовий розгляд. *Право і суспільство.* 2021. № 2, ч. 1. С. 171–177.

15. Бойко О. В. Публічність кримінального провадження як елемент права на справедливий судовий розгляд. *Генезис держави і права: розвиток загальноєвропейських цінностей* : матеріали загальноакадемічної підсумк. наук.-теорет. конф. здобувачів вищої освіти та молодих науковців (м. Київ, 15 трав. 2020 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2020. С. 15–17.

16. Бойко О. В. Публічність судового розгляду як гарантія права на справедливий суд. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. № 1. С. 105–110.

17. Бойко О. В. Розгляд справи незалежним та неупередженим судом як передумова запобігання корупції при реалізації права на справедливий судовий розгляд. *Імплементація європейських стандартів запобігання корупції в Україні* : матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 22 берез. 2019 р.) / Нац. акад. внутр. справ.. Київ, 2019. С. 37–40.

18. Бойко О. В. Розумні строки кримінального провадження в практиці Європейського суду з прав людини. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2020. № 3 (43). С. 83–90.

19. Бойко О. В. Справедливість як категорія кримінального процесуального права. *Юридичний вісник.* 2020. № 1. С. 31–37.

20. Бондарчук С. А. Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (2). С. 6–11.

21. Буколик В. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta) (укр. пер.) *Поетичні майстерні* : [сайт]. URL : http://maysterni.com/publication.php?id=107962

22. Великий тлумачний словник української мови / [упоряд. Т. В. Ковальова]. Харків : ФОЛІО, 2005. 766 с.

23. Венская декларация о преступности и правосудии: ответы на вызовы XXI века: принята на Десятом Конгрессе Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, 10–17 апр. 2000 г. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_443

24. Вилков С. В. Залучення адвоката БВПД на окрему процесуальну дію. Процедура залучення. *Гра поза правилами: проблемні питання пред'явлення підозри спеціальному суб'єкту та її обгрунтованість. Різні підходи до правозастосування* : наук.-практ. дискусійне обговорення ключових питань правозастосування. Київ : Нац. Асоціація адвокатів України. С. 17–18. URL : https://unba.org.ua/assets/uploads/26569b0fb3685970dcb3_file.pdf

25. Віткаускас Довидас, Диков Г. Захист права на справедливий суд відповідно до Європейської конвенції з прав людини : посібник для юристів. [2-ге вид.]. Рада Європи, 2018. 190 с.

26. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження. *Судова влада України* : [сайт]. URL : https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/II_kvartal_21

27. Волошанівська Т. В. Засада забезпечення права на захист у кримінальному провадженні в контексті європейських стандартів справедливого судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2019. 252 с.

28. Гласність і відкритість судового процесу. *Судова влада України. Галицький районний суд м. Львова* : [сайт]. URL: https://gl.lv.court.gov.ua/sud1304/knowledge_base/284885/

29. Главюк І. В., Стоянов М. М., Завтур В. А. Використання практики Європейського суду з прав людини у кримінальному провадженні : навч.-метод.посібник. Одеса : Юридична література, 2017. 224 с.

30. Главюк І. В. Резолютивна частина ухвали слідчого судді та право на справедливий суд. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи* : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (13 черв. 2018 р.) / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2018. С. 40–44.

31. Городовенко В. Забезпечення права на справедливий судовий розгляд. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 4. С. 60–62.

32. Городовенко В. В. Проблеми дотримання розумних строків судового розгляду за процесуальним законодавством України. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 404–413.

33. Горпинюк О. П. Застосування стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у кримінальних провадженнях в Україні : навч.-метод. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 224 с.

34. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія : Юридичні науки. 2015. № 825. С. 132–237. URL: http://journals.uran.ua/index.php/2415-3818/article/view/87949

35. Гринюк В. О. Гарантії забезпечення незалежності суду у кримінальному процесі. Право і суспільство. 2012. № 5. С. 131–135.

36. Гриценко І., Погорецький М. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Серія : Юридичні науки. 2012. № 91. С. 4–7.

37. Гротрайан Э. Право на справедливое судебное разбирательство. *Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Комментарий к статьям 5 и 6.* М., 1997. С. 93–122.

38. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. *Constituante. Livejournal* : [сайт]. URL : https://constituante.livejournal.com/10253.html

39. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью. Резолюция 40/34 Генеральной Ассамблеи от 29 нояб. 1985 г. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114

40. До 100-річчя «Справи Менахема Менделя Бейліса». (23 верес. – 28 жовт. 1913). Матеріали. Дослідження. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського* : [сайт]. URL: http://nbuv.gov.ua/node/1002

41. Довідник із застосування статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд. (кримінально-процесуальний аспект). Рада Європи ; Європейський суд з прав людини, 2014. 72 с. URL : https://apladm.dn.court.gov.ua/userfiles/dovidnik_st6.pdf

42. Завгородній В. А. Практика Європейського Суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні (теоретико-правовий аналіз): дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01, Дніпро, 2021.

517 с.

43. Завгородня К. В. Особливості застосування практики Європейського суду з прав людини у кримінальному судочинстві України в контексті окремих конституційних принципів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2014. № 3. С. 275–281.

44. Загальна декларація прав і свобод людини : прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї от 10 груд. 1948 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

45. Зеленський С. М. Презумпція невинуватості як гарантія справедливості кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 244–249.

46. Інструкція про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 01 лип. 1996 р. № 710. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-96-%D0%BF

47. Коваль О. М. Деякі особливості взаємозв'язку принципу презумпції невинуватості та права особи на виправдання у кримінальному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія : Юридичні науки. 2014. Вип. 6–1, т. 4. С. 57–60.

48. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.

49. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практика её применения / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Туманова и д-ра юрид. наук, проф. Л. Энтина. М. : НОРМА, 2002. 265 с.

50. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята 4 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

51. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / [М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.] ; за заг. ред.

В. О. Ріяки. [2-е вид., допов. і перероб.]. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

52. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

53. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : указ Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/361/2006

54. Кодекс суддівської етики : затв. XI черговим з'їздом суддів України від 22 лют. 2013 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text.

55. Коровайко О. І. Проблеми регламентації засади рівності перед законом і судом у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 238–243.

56. Коруц У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 371–375. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6.2_88

57. Кримінальний процес : підручник / [О. В. Капліна, О. Г. Шило, В. Т. Трофименко та ін.] ; за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2018. 584 с.

58. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.

59. Кримінальний процес в питаннях і відповідях / [Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. О. Савицький, О. Ю. Хабло, О. В. Римарчук]. 4-те вид. Київ : КНТ, 2016. 269 с.

60. Кримінальний процесуальний кодекс України : затв. Законом України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775

61. Кримінально-процесуальний кодекс України : затв. Законом від 28 груд. 1960 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text

62. Кучинська О. А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2011. № 1 (3). URL : https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11koaksu.pdf

63. Кучинська О. А. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 199 с.

64. Кучинська О. П. Розумні строки кримінального провадження – одна із гарантій справедливого судочинства. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 44–49.

65. Кучинська О. П., Фулей Т. І., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. 228 с.

66. Лобойко Л. М. «Розумність» строків у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 4. С. 248–257.

67. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник. Київ: Істина, 2014. 432 с.

68. Лобойко Л. М., Шило О. Г. Концепція судового права у контексті судового захисту прав і свобод. *Право України*. 2015. № 3. С. 60–70.

69. Лоскутов Т. О. Предмет правового регулювання у кримінальному процесі : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 445 с.

70. Любавіна В. П. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини як засада кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2018. 20 с.

71. Мазур О. С. «Кримінальне обвинувачення» в контексті ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Журнал європейського і порівняльного права*. 2016. № 3. С. 17–27.

72. Майер Женев'єв. Щодо ролі судової системи у виконанні рішень Європейського суду з прав людини на національному рівні. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 6 (202). С. 45–48.

73. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 466 с.

74. Мамка Г. М. Справедливість як категорія та засада кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2018. № 48. С. 120–124.

75. Мамка Г. М. Щодо питання володіння мовою, якою здійснюється кримінальне провадження. *Українсь ка мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали X Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2014 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014. С. 140–142.

76. Мирошниченко Т. М. Змагальність у механізмі кримінального процесуального доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 35 (1.3). С. 118–121.

77. Мирошниченко Т. М. Реалізація засади презумпції невинуватості в процесі кримінального процесуального доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2016. Вип. 40, т. 2. С. 118–122.

78. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Паливода А. В., 2019. 256 с.

79. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 281 с.

80. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнято Генеральною Асамблеєю ООН від 16 груд. 1966 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

81. Нор В. Т. Презумпція невинуватості як конституційна засада кримінального судочинства та її застосування в практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2011. № 1 (3). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11nvtzpl.pdf

82. Постанова Верховного Суду від 11 квітня 2019 року в справі № 229|4244|15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень :* [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/81234908

83. Основні принципи незалежності судових органів : схв. резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листоп. та 13 груд. 1985 р. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201

84. Перепелиця С. І., Дробчак Л. В. Окремі аспекти дотримання «розумних строків» в кримінальному провадженні. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2017. № 4. С. 177–184. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_4_30

85. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та приміт. М. С. Трофимука ; передм. та заг. наук. ред. О. Пріцака ; післяслово О. П. Трофимук та М. С. Трофимука ; малюнки О. В. Штанка]. Київ : Веселка, 1994. 77 с.

86. Пінто де Альбукерке Пауло. Окрема думка. Шлях до

справедливості / [пер. з англ. та фр. В. А. Капліної ; упоряд., авт. передм. О. В. Капліна]. Харків : Право, 2020. 552 с.

87. Плотницька І. Використання паронімів в управлінських текстах. *Humanity, Computers And Communication (HCC'2015),* (22–24 april 2015, Lviv, Ukraine). Lviv, 2015. P. 103–104. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/32512/1/25-103-104.pdf

88. Постанова Верховного Суду від 11 лютого 2021 року в справі № 199/5500/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/94974182

89. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект). Частина 1 (пункти 1–299). Рада Європи ; Європейський Суд з прав людини, 2019. 65 с. URL : https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf

90. Постанова Верховного Суд у від 3 жовт. 2018 у справі № 134/18/13-ц. *Протокол* : [сайт]. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_03_10_2018_roku_u_spravi_134_18_13_ts/

91. Постанова Верховного суду від 02 лют. 2021 р. у справі № 519/41/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/94623720

92. Постанова Верховного Суду від 10 трав. 2018 р. у справі № 461/3797/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/74021985

93. Постанова Верховного Суду України 21 січ. 2016 р. у справі № 5- 249кс15. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56580962

94. Постанова Верховного Суду від 16 грудня 2020 року у справі № 219/828/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/93698340

95. Постанова Верховного Суду від 30 січня 2020 року у справі № 204/2153/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/87334696

96. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / [упоряд. К. А. Вислобоков] ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 547 с.

97. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15

98. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30 берез. 2020 р. № 540-IX. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#n164

99. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17 жовт. 2014 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14?lang=en

100. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 груд. 2005 р. № 3262-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15

101. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 01 груд. 1994 р. № 266/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1. Ст. 1. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-96

102. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19

103. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лют. 2015 р. № 192-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text.

104. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2011. 20 с.

105. Постанова Верховного Суду від 4 березня 2021 року в справі №732/415/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/95382778

106. Рекомендація NR (2003) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо порядку надання інформації про розгляди у кримінальних справах через засоби масової інформації» : прийнята 10 лип. 2003 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_870#Text

107. Рожнова В. В. Питання про мову кримінального процесуального закону. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф.

(Київ, 29 листоп. 2018 р.) : у 2 ч. / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. Ч. 1. С. 150–154.

108. Руководство по статье 6 Конвенции. Право на справедливое судебное разбирательство (уголовно-правовой аспект). Совет Европы ; Европейский Суд по правам человека, 2014. 72 с. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_RUS.pdf

109. Справа «Пантелеєнко проти України» (Заява N 11901/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 29 черв. 2006 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_274?find=1&text#Text

110. Стратегія національної безпеки України : затв. Указом Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392/2020. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037

111. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : затв. Указом Президента України від 11 черв. 2021 р. № 231/2021. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Tex

112. Сиза Н. Система елементів права на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2012. Вип. 20, ч. 1, т. 4. С. 194–199.

113. Сисоєнко Г. І. Процесуальні строки за КПК 1012 р. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2014. № 5 (20). С. 106–113.

114. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.

115. Справа «Аллене де Рібемон проти Франції» (Allenet de Ribemont v. France) (Заява № 15175/89) : рішення Європейського суду з прав людини від 10 лют. 1995 р. *ІПС ЛІГА: ЗАКОН* : [сайт]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SOO01116

116. Справа «Антоненков та інші проти України» (Заява № 14183/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 22 листоп. 2005 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_424

117. Справа «Артемов (Artemov) против Российской Федерации» (Заява № 14945/03) : рішення Європейського суду з прав

людини від 3 квіт. 2014 р. URL : http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=400361#07094012168722106

118. Справа «Беньямінсон проти України» (Заява № 31585/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 26 лип. 2007 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_283

119. Справа «Буглов проти України» (Заява № 28825/02) : рішення Європейського Суду з прав людини від 10 лип. 2014 р. ; остаточне 15 груд. 2014 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a63

120. Справа «Вемхофф проти Німеччини (Wemhoff v. Germany) (Application no 2122/64)» : рішення Європейського суду з прав людини від 27 черв. 1968 р. *Європейський суд з прав людини* : [сайт]. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57595%22]}

121. Справа «Гаважук проти України» (Заява № 17650/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 18 лют. 2010 р. ; остаточне 18 трав. 2010 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon.nau.ua/search/?word

122. Справа «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece) : рішення Європейського суду з прав людини від 19 берез. 1997 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079

123. Справа «Грабчук проти України» (Заява № 8599/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 21 верес. 2006 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_118#Text

124. Справа «Ґоч проти Туреччини» (Goc v. Turkey) (Заява № 36590/97) : рішення Європейського суду з прав людини від 11 лип. 2002 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_099

125. Справа «Довженко проти України» (Заява № 6650/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 січ. 2012 р. ; остаточне 12 квіт. 2012 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_845?find=1&text

126. Справа «Жук проти України» (Заява № 45783/05) : рішення Європейського суду з прав людини від 21 жовт. 2010 р. ; остаточне від 11 квіт. 2011 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_659?find=

127. Справа «Зінченко проти України» (Заява № 63763/11) : рішення Європейського суду з прав людини від 13 берез. 2014 р. ; остаточне 13 черв. 2014 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_999?find=1&text

128. Справа «Іванов проти України» (Заява № 15007/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 7 груд. 2006 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_136

129. Справа «Іглін проти України» (Заява № 39908/05) : рішення Європейського Суду з прав людини від 12 січ. 2012 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_780

130. Справа «Карнаушенко проти України» (Заява № 23853/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 30 листоп. 2006 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_125

131. Справа «Кемпбелл і Фелл (Campbell and Fell) проти Сполученого Королівства» (Заяви №№ 7819/77; 7878/77) : рішення Європейського суду з прав людини від 28 черв. 1984 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57456

132. Справа «Корнєв і Карпенко проти України» (Заява № 17444/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 21 жовт. 2010 р. ; остаточне 21 січ. 2011 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_637#Text

133. Справа «Криволапов проти України» (Заява № 5406/07) : рішення Європейського суду з прав людини від 02 жовт. 2018 р. ; остаточне 02 січ. 2019 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d94#Text

134. Справа «Лазаренко та інші проти України» (Заява № 70329/12 та 5 інших заяв – див. перелік у додатку) : рішення Європейського суду з прав людини від 27 черв. 2017 р. ; остаточне 27 верес. 2017 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c40?find=1&text

135. Справа «Луговий проти України» (Заява N 25821/02) : рішення Європейського суду з прав людини 12 черв. 2008 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_481

136. Справа «Лучанінова проти України» (Заява № 16347/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 9 черв. 2011 р. ; остаточне від 09 верес. 2011 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788#Text

137. Справа «Мальхоус проти Чеської Республіки» (Case of Malhous v. the Czech Republic) (Заява № 33071/96) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 лип. 2001 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_053?find

138. Справа «Меріт проти України» (Заява № 66561/01) : рішення Європейського Суду з прав людини від 30 берез. 2004 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110

139. Справа «Надточій проти України» (Заява № 7460/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 15 трав. 2008 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404?find=1&text

140. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04) : рішення Європейського суду з прав людини від 21 квіт. 2011 р. ; остаточне 21 лип. 2011 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683

141. Справа «Павлюлінець проти України» (Заява № 70767/01) : рішення Європейського суду з прав людини від 6 верес. 2005 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_429

142. Справа «Паскал проти України» (Заява № 24652/04) : рішення Європейського Суду з прав людини від 15 верес. 2011 р. ; остаточне від 15 груд. 2011 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_736

143. Справа «Рякіб Бірюков проти Росії» (Заява № 14810/20) : рішення Європейського суду з прав людини від 17 січ. 2008 р. *Верховний Суд України* : [сайт]. URL : http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FF5CA5378B457208C2257AF4003BDE01?OpenDocument

144. Справа «Салов проти України» (Заява № 65518/01) : рішення Європейського Суду з прав людини від 06 верес. 2005 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_428/page

145. Справа «Тарасов проти України» (Заява № 17416/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 31 жовт. 2013 р. ; остаточне 31 січ. 2014 р. *ІПС ЛІГА:ЗАКОН*: [сайт]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SOO00624#!

146. Справа «Тодоров проти України» (Заява № 16717/05) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 січ. 2012 р. ; остаточне 12 квіт. 2012 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/974_806

147. Справа «Федько проти України» (Заява № 17277/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 12 черв. 2008 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_600

148. Справа «Шабельник проти України» (Заява № 16404/03) : рішення Європейського суду з прав людини 19 лют. 2009 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457#Text

149. Справа «Шагін проти України» (Заява № 20437/05) : рішення Європейського суду з прав людини від 10 груд. 2009 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_612#Text

150. Справа «Шмушкович проти України» (Заява № 3276/10) : рішення Європейського суду з прав людини від 14 листоп. 2013 р. ; остаточне від 14 лют. 2014 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_990

151. Справа «Яллог проти Німеччини» (Jalloh v. Germany) : рішення Європейського суду з прав людини від 11 лип. 2006 р. *European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-76307.

152. Справа за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з 415 положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України : рішення Конституційного Суду України від 25 квіт. 2012 р. № 11-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 36. Ст. 1341. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text

153. Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності)

положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : рішення Конституційного Суду України від 02 листоп. 2004 р. № 15-рп. Справа № 1-33/2004. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04

154. Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) : рішення Конституційного Суду України від 30 січ. 2003 р. № 1–12. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03

155. Справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин шостої, сьомої статті 218 Кримінально-процесуального кодексу України : рішення Конституційного Суду України від 18 січ. 2012 р. № 1-рп/2012. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-12#Text

156. Справедливий. *Словник української мови* : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім.. О. О. Потебні. Київ, 1978. Т. 9. С. 590. URL : http://sum.in.ua/s/spravedlyvyj

157. Справедливое судебное разбирательство в международном праве : юрид. сб. / Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека. Warsaw Poland, 2013. 279 с. URL : https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/100894.pdf

158. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. М. : Наука, 1968. Т. 1. Основные положения науки советского уголовного процесса. 468 с.

159. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 368 с.

160. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. [Академічне видання]. Київ : Алерта, 2014. 440 с.

161. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Особлива частина : підручник. [Академічне видання]. Київ : Алерта, 2014. 420 с.

162. Тертишник В. М., Горбатенко В. П. Справедливість. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ, 2003. Т. 5. П – С. С. 604–605.

163. Ткачук О. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 188–193.

164. Ткачук О. С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2016_1_16

165. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2016. 40 с.

166. Ткачук О. С. Розумні строки у контексті права на справедливий судовий розгляд. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 2 (85). С. 82–90.

167. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. №1086, Вип.2. С. 65–68.

168. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2010. № 1. С. 358–363.

169. Трохлюк О. П. Реалізація засади забезпечення доведення винуватості в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 209 с.

170. Узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за 2011 – перше півріччя 2012 року : Вищий Спеціалізований Суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ 01 черв. 2013 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-13

171. Ухвала Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 15 серп. 2019 р. у справі № 362/4690/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/83666354

172. Ухвала Київського апеляційного суду від 04 квіт. 2019 р. у справі № 363/3207/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/81392481

173. Ухвала Печерського районного суду міста Києва від 21

лип. 2021 р. у справі № 757/28324/21-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/98471489

174. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 12 квіт. 2021 р. у справі 1-кс/991/2035/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/96169020

175. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 13 лип. 2021 р. у справі № 1-кс/991/3759/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/98313633

176. Ухвала слідчого судді Личаківського районного суду м. Львова від 24 січ. 2019 р. у справі 1-кс/463/235/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/79387294

177. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : наук.-метод. посіб. для суддів. [2-ге вид. випр., допов.]. Київ, 2015. 208 с.

178. Фулей Т. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1 (1). С. 39–53.

179. Хабло О. Ю. Обґрунтування підстав застосування запобіжних заходів: конвенційні стандарти та вітчизняна практика. *Право і суспільство.* 2020. № 4. С. 270–278.

180. Хабло О. Ю. Конвенційні стандарти тлумачення обґрунтованої підозри як підстави обрання запобіжного заходу. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 16–17 квіт. 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 176–178.

181. Хабло О. Ю. Реалізація потерпілим права подавати докази та давати пояснення у кримінальному провадженні. *70 років Декларації прав людини: здобутки та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 груд. 2018 р.). Київ, 2018. С. 82–85.

182. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р.№ 1618-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

183. Цувіна Т. А. Виконання судових рішень у контексті права на справедливий судовий розгляд. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 80–93. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_141_9

184. Цувіна Т. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.

185. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського право розуміння. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі.* 1999. № 2. С. 96–106. URL : http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416

186. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. [2-ге вид., випр. і допов.]. Київ : Реферат, 2007. 848 с.

187. Шило О. Г. Розумний строк провадження в кримінальному процесі України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2011. Вип. 21. С. 174–184.

188. Шило О. Г. Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 479 с.

189. Шрайк Р. Ключевым словом в коронавирусную эпоху становится
«справедливость». *Facebook*: [сайт].URL: https://www.facebook.com/roman.shrike

190. Шумило М. Є. Поняття доказів у кримінальному процесі: пролегомени до розуміння “невловного”... феномену доказового права. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 3. С. 95–104. URL : http://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Shumilo.pdf

191. Шумило М. Є. Досудові і судові докази в КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 82–86.

192. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ : лист Верховного Суду України від 25 січ. 2006 р. № 1-5/45. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_45700-06

193. Энтин М. Л. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. 2003. № 3. С. 85–97.

194. Яновська О. Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : монографія. Київ : Прецедент, 2011. 303 с.

195. Яновська О. Г. Теоретичні та організаційні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2011. 461 с.

196. Affaire «Clinique Des Acacias Et Autres c. France» (Requêtes nos 65399/01, 65406/01, 65405/01 et 65407/01) : Arrêt Strasbourg, 13 octobre 2005 Définitif 13/01/2006. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-70604

197. Affaire «Ffaire Makhfi c. France» (Requête no 59335/00) : Arrêt Strasbourg, 19 octobre 2004 ; définitif 19/01/2005. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67120

198. Affaire «Lavents c. Lettonie» (Requête № 58442/00) : Arrêt Strasbourg, 28 novembre 2002 ; définitif 28.02.2003. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-65362

199. Bardsen A. Reflections on “Fair Trial” in Civil Proceedings According to Article 6 § 1 of the European Convention on Human Rights. *Scandinavian Studies in law.* 2007. P. 118–119.

200. Case «Mattoccia v. Italy» (Application no. 23969/94) : Judgment European Court of Human Rights 25 July 2000. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58764

201. Case jf «Kalēja v. Latvia» (Application no. 22059/08) : Judgment European Court of Human Rights 5 October 2017. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-177344"]}

202. Case of «Adiletta And Others v. Italy» : Judgment European Court of Human Rights 19 February 1991. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57671

203. Case of «Allen V. The United Kingdom» (Application no. 25424/09) : Judgment European Court of Human Rights 12 July 2013. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122859

204. Case of «Assanidze v. Georgia» (Application no. 71503/01) : Judgment European Court of Human Rights 8 April 2004. *HUDOC.*

European Court of Human Rights : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61875

205. Case of «Deweer v. Belgium» (Application no. 6903/75) : Judgment European Court of Human Rights 27 February 1980. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57469

206. Case of «Döry v. Sweden» (Application no. 28394/95) : Judgment European Court of Human Rights 12 November 2002 ; final 12/02/2003. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-60737&filename=001-60737.pdf

207. Case of «Eckle v. Germany» (Application no. 8130/78) : Judgment European Court of Human Rights 15 July 1982. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57476

208. Case of «Galstyan v. Armenia» (Application no. 26986/03) : Judgment European Court of Human Rights 15 November 2007 ; final 15/02/2008. *Human Rights Library* : [сайт]. URL : http://hrlibrary.umn.edu/research/armenia/armenia_26986-03.html

209. Case of «Hümmer v. Germany» (Application no. 26171/07) : Judgment European Court of Human Rights 19 July 2012 ; final 19/10/2012. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112280

210. Case of «Huseyn and others v. Azerbaijan» (Applications nos. 35485/05, 45553/05, 35680/05 and 36085/05) : Judgment European Court of Human Rights 26.07.2011. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-105823

211. Case of «I.A. v. France» (1/1998/904/1116) : Judgment European Court of Human Rights 23 September 1998. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58237

212. Case of «Kamasinski v. Austria» (Application no. 9783/82) : Judgment European Court of Human Rights 19 December 1989. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57614

213. Case of «Kart v. Turkey» (Application no. 8917/05) : Judgment European Court of Human Rights Strasbourg, 3 December 2009. *HUDOC.*

European Court of Human Rights : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96007

214. Case of «König v. Germany» (Application no. 6232/73) : Judgment European Court of Human Rights 28 June 1978. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57512

215. Case of «Konstas v. Greece» (Application no. 53466/07) : Judgment European Court of Human Rights 24 May 2011 ; final 28/11/2011. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104858

216. Case of «Lucà v. Italy» (Application № 33354/96) : Judgment European Court of Human Rights 27 February 2001 ; final 27.05.2001. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59222

217. Case of «Mayzit v. Russia» (Application no. 63378/00) : Judgment European Court of Human Rights 20 January 2005 ; final 06/07/2005. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68067

218. Case of «Mirčetić v. Croatia» (Application no. 30669/15) : Judgment European Court of Human Rights 22 April 2021. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-209333

219. Case of «Mirilashvili v. Russia» (Application № 6293/04) : Judgment European Court of Human Rights 11 December 2008 ; final 05.06.2009. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90099

220. Case of «Nešťák v. Slovakia» (Application no. 65559/01) : Judgment European Court of Human Rights 27 February 2007 ; final 27.05.2007. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79608

221. Case of «Nešťák v. Slovakia» (Application no. 65559/01) : Judgment European Court of Human Rights 27 February 2007 ; final 27/05/2007. URL : http://ohchr.demo-kd.com/sites/default/files/echrsource/Ne%C5%A1%C5%A5%C3%A1k%20v.%20Slovakia%20[27%20Feb%202007]%20[EN].pdf

222. Case of «Neumeister v. Austria» (Application no 1936/63) : Judgment European Court of Human Rights 27 June 1968. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57544

223. Case of «Raza v. Bulgaria» (Application № 31465/08) : Judgment European Court of Human Rights 11 February 2010. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97292

224. Case of «Ringeisen v. Austria (merits)» (Application no 2614/65) : Judgment European Court of Human Rights 16 July 1971. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57565

225. Case of «Rowe and Davis v. The United Kingdom» (Application no. 28901/95) : Judgment European Court of Human Rights Strasbourg, 16 February 2000. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58496

226. Case of «Şaman v. Turkey» (Application no. 35292/05) : Judgment European Court of Human Rights 5 April 2011 ; final 05/07/2011. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104355

227. Case of «Schöps v. Germany» (Application no. 25116/94) : Judgment European Court of Human Rights 13 February 2001. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59210

228. Case of «Sejdovic v. Italy [GC]» (Application no. 56581/00) : Judgment European Court of Human Rights Strasbourg, 01 March 2006 p. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72629

229. Case of «Van Mechelen And Others v. The Netherlands» (Applications nos. 21363/93, 21364/93, 21427/93 and 22056/93) : Judgment European Court of Human Rights Strasbourg, 23 April 1997. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58030

230. Case of «Vladimir Romanov v. Russia» (Application no. 41461/02) : Judgment European Court of Human Rights Strasbourg, 24 July 2008 ; final 26.01.2009. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87836

231. Case of «Welke and Białek v. Poland» (Application no. 15924/05) : Judgment European Court of Human Rights Strasbourg, 1 March 2011. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://echr.ketse.com/doc/15924.05-en-20110301/view/

232. Court (chamber) case of «Pakelli v. Germany» (Application no. 8398/78) : Judgment European Court of Human Rights Strasbourg, 25 April 1983. *HUDOC. European Court of Human Rights* : [сайт]. URL : http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57554

233. Garden Ch. Meta Rights. *Fordham Law Review*. 2014. Vol. 83. Issue 2. P. 855–906.

234. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights Right to a fair trial (criminal limb). Updated on 31 December 2020. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_ENG.pdf

235. Oxford dictionary of Law / ed. by J. Law, E. Martin. [7 ed.]. Oxford : Oxford University Press, 2009. P. 560.

236. Pending applications allocated to a judicial formation requêtes pendantes devant une formation judiciaire 31/12/2019. *Council of Europe* : [сайт]. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_2020_BIL.pdf

237. The ECHR in Facts and Figures 2016 (Council of Europe, 2017). *Cite of European Court of Human Rights*. URL : http://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_2016_ENG.pdf.

238. Violations by Article and by State. *Council of Europe* : [сайт]. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2019_ENG.pdf

ДОДАТКИ

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
змін і доповнень до КПК України, які запропоновані у монографії

№	Чинна редакція КПК України	Запропоновані зміни
1.	Стаття 17. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини Відсутня	Стаття 17. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини **5. Забороняється посадовим особам органу досудового розслідування, прокуратури чи суду, які здійснюють кримінальне провадження, висловлювати думки про вину підозрюваного, обвинуваченого до того часу, поки його винуватість не буде доведена у встановленому законом порядку**.
2.	Стаття 22. Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості 1. Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом. 2. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом.	Стаття 22. Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості 1. Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності *та рівності сторін,* що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом. **Змагальність судового провадження передбачає надання сторонам судового провадження можливості ознайомитись з усіма пред'явленими доказами і зауваженнями та**

№	Чинна редакція КПК України	Запропоновані зміни
		прокоментувати їх. 2. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом. **Рівність сторін судового провадження передбачає надання сторонам можливості представити справу в таких умовах, які не ставлять одну сторону у суттєво невигідне становище відносно іншої.**
3.	Стаття 25. **Публічність** Стаття 27. **Гласність і відкритість** судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій	**Стаття 25. Офіційність** **Стаття 27. Публічність** судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій
4.	Стаття 28. Розумні строки 3. Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; 2) поведінка учасників кримінального провадження; 3) спосіб здійснення слідчим,	Стаття 28. Розумні строки 3. Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; 2) поведінка учасників кримінального провадження; 3) спосіб здійснення слідчим,

№	Чинна редакція КПК України	Запропоновані зміни
	прокурором і судом своїх повноважень.	прокурором і судом своїх повноважень; **4) важливість впливу часу на становище підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого.**
5.	**Стаття 29.** Мова, якою здійснюється кримінальне провадження 3. Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які **не володіють чи недостатньо володіють** державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому цим Кодексом.	**Стаття 29.** Мова, якою здійснюється кримінальне провадження 3. Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, **які не розуміють чи не розмовляють** державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому цим Кодексом.
6.	Стаття 42. Підозрюваний, обвинувачений 3. Підозрюваний, обвинувачений має право: 10-1) відсутній … 18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, **якою він володіє**, та в разі	Стаття 42. Підозрюваний, обвинувачений 3. Підозрюваний, обвинувачений має право: **10-1) брати участь у слідчих (розшукових) діях, які проводяться за його клопотанням, ставити запитання особі, яка допитується, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення слідчих (розшукових) дій, які заносяться до протоколу;** … 18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, **яку він розуміє,** та в разі

№	Чинна редакція КПК України	Запропоновані зміни
	необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави. 4. Обвинувачений також має право: 1) брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;	необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави. 4. Обвинувачений також має право: 1) брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення **(потерпілих, експертів, інших обвинувачених)** або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення.
7.	Стаття 53. Залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії 1. Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд залучають захисника для проведення окремої процесуальної дії в порядку, передбаченому статтею 49 цього Кодексу, виключно **у невідкладних** випадках, коли є потреба у проведенні **невідкладної** процесуальної дії за участю захисника, а **завчасно повідомлений** захисник не може прибути для участі у проведенні процесуальної дії чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника **або прибуття обраного захисника неможливе.**	Стаття 53. Залучення захисника для проведення окремої процесуальної дії 1. Слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд залучають захисника для проведення окремої процесуальної дії в порядку, передбаченому статтею 49 цього Кодексу, виключно у випадках, коли є потреба у проведенні процесуальної дії за участю захисника, а захисник підозрюваного, обвинуваченого, який був повідомлений про цю процесуальну дію не менше ніж за 6 годин до її початку, не може прибути для участі чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника.
8.	Стаття 225. Допит свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні	Стаття 225. Допит свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні

№	Чинна редакція КПК України	Запропоновані зміни
	1. У виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань свідка чи потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, сторона кримінального провадження, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право звернутися до слідчого судді із клопотанням провести допит такого свідка чи потерпілого в судовому засіданні, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку допит свідка чи потерпілого здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, потерпілого в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду. Неприбуття сторони, що була належним чином повідомлена про місце та час проведення судового засідання, для участі в допиті особи за клопотанням протилежної сторони не перешкоджає проведенню такого допиту в судовому засіданні.	1. У виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань свідка чи потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, сторона кримінального провадження, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право звернутися до слідчого судді із клопотанням провести допит такого свідка чи потерпілого в судовому засіданні, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку допит свідка чи потерпілого здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, потерпілого в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду. Неприбуття сторони, що була належним чином повідомлена про місце та час проведення судового засідання, для участі в допиті особи за клопотанням протилежної сторони не перешкоджає проведенню такого допиту в

№	Чинна редакція КПК України	Запропоновані зміни
	Допит особи згідно з положеннями цієї статті може бути також проведений за відсутності сторони захисту, якщо на момент його проведення жодній особі не повідомлено про підозру у цьому кримінальному провадженні.	судовому засіданні. Абзац 3 видалити.
9.	Стаття 278. Вручення письмового повідомлення про підозру 1. Письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень.	Стаття 278. Вручення письмового повідомлення про підозру 1. Письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень. 1-1. Після вручення письмового повідомлення про підозру слідчий, дізнавач чи прокурор зобов'язані роз'яснити підозрюваному **зміст підозри та його права, передбачені статтею 42 цього Кодексу.**
10.	Загальні вимоги до ознайомлення з матеріалами кримінального провадження слід виписати в окремій статті КПК України, яка б узагальнила та об'єднала відповідні положення, викладені у статтях 221, 290 та 317 КПК України.	

УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИМОГ ЄСПЛ
щодо гарантування права на справедливий судовий розгляд

Складова права на справедливий судовий розгляд	Гарантії реалізації права на справедливий судовий розгляд
Змагальність сторін судового провадження	▪ сторони вправі повідомляти про будь-які докази, необхідні для успіху справи, та знати і оспорювати будь-який поданий суду доказ чи зауваження; ▪ суд має відкласти розгляд справи за необхідності отримати належні докази; ▪ сторони повинні мати належну можливість ознайомлюватися з доказами протилежної сторони; ▪ право на розкриття доказу не є абсолютним та може обмежуватися в інтересах національної безпеки, забезпечення безпеки свідків, збереження в таємниці методів, які використовувала поліція під час розслідування злочинів. Ці винятки повинні бути урівноважені процедурами прийняття рішень.
Рівність сторін судового провадження	▪ надання сторонам розумної можливості представити справу в таких умовах, які не ставлять одну сторону у суттєво невигідне становище відносно іншої; ▪ забезпечення можливості ознайомитись із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, у тому числі із апеляційною скаргою; ▪ – забезпечення можливості надавати сторонам власні зауваження та коментарі щодо зауважень та доказів.
Публічність сторін судового розгляду	▪ право на відкритий судовий розгляд; ▪ право на усні судові дебати; ▪ право на відкрите, публічне проголошення та оприлюднення судових рішень.
Розумні строки кримінального провадження	▪ відлік тривалості строків обраховується з часу, коли особі повідомлено про підозру, чи з моменту затримання особи. У випадках «істотного впливу на становище підозрюваного» – з більш ранніх етапів (з моменту допиту запідозреного свідка чи з початку досудового розслідування); ▪ моментом завершення перебігу тривалості строку є набрання судовим рішенням законної сили та звернення його до виконання; ▪ при оцінці впливу поведінки заявника на тривалість

Складова права на справедливий судовий розгляд	Гарантії реалізації права на справедливий судовий розгляд
	провадження ЄСПЛ притримується таких правил: - держава не відповідає за тривалі процедури кримінального провадження, обумовлені поведінкою заявника; - підозрюваний, обвинувачений не зобов'язаний активно співпрацювати з судовими органами; - не є затягуванням строків кримінального провадження використання всіх засобів правового захисту; ▪ організаційні недоліки системи (досудового розслідування чи судового розгляду), неспроможність забезпечити явку учасників кримінального провадження, завантаженість судів не є поважними причинами недотримання вимоги розумності строків кримінального провадження.
Презумпція невинуватості	▪ правила доведеності вини (обов'язок обвинувача щодо доказування вини; тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого; доведення винуватості поза розумним сумнівом); ▪ наявність вироку суду; ▪ правила поводження з підозрюваним, обвинуваченим чи виправданим (правила оприлюднення інформації у ЗМІ, наявність компенсаторного механізму, відповідне ставлення до особи).
Право бути негайно і детально поінформованим зрозумілою мовою про характер і причини обвинувачення	▪ обвинуваченому слід «негайно» та «в деталях» повідомити про причину та характер обвинувачення; ▪ обов'язок інформування обвинуваченого лежить на стороні обвинувачення і не може здійснюватися за допомогою пасивного надання інформації без звернення на неї уваги сторони захисту.
Право мати час і можливості, необхідні для підготовки захисту	▪ можливість ознайомлюватися з результатами розслідувань, які проводилися протягом усього кримінального провадження; ▪ право на доступ до матеріалів не є абсолютним, у виняткових випадках обмеження можуть обумовлюватися необхідністю захисту основоположних прав інших осіб або захистом важливих суспільних інтересів;

Складова права на справедливий судовий розгляд	Гарантії реалізації права на справедливий судовий розгляд
	▪ достатність часу для ознайомлення з матеріалами кримінального провадження визначається на підставі таких критеріїв: обсяг та складність провадження, умови доступу до матеріалів, стадія кримінального провадження, на якій відбувається ознайомлення.
Право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника	▪ має здійснюватися на будь-якій стадії кримінального провадження, починаючи з першого допиту особами, які здійснюють кримінальне провадження; ▪ береться до уваги не формальне виконання вимог законодавства щодо призначення підозрюваному (обвинуваченому) захисника, а реальне надання їм правової допомоги.
Право обвинуваченого на допит свідків обвинувачення та право вимагати виклику свідків захисту для допиту на тих самих умовах	▪ під термінами «свідок обвинувачення» чи «свідок захисту» розуміють не лише свідків, а і інших учасників кримінального провадження (потерпілого, експерта чи інших обвинувачених у цьому ж кримінальному провадженні), які можуть бути допитані в судовому засіданні; ▪ поширюється на усі докази, які досліджуються у суді, та якими обґрунтовується судове рішення.
Право одержувати безоплатну допомогу перекладача	▪ обов’язок з надання «безкоштовної» допомоги перекладача не залежить від наявності коштів у осіб, яким це право гарантовано; ▪ витрати на послуги перекладача не можуть бути стягнені з обвинуваченого; ▪ гарантом надання належних послуг перекладача є особа, яка здійснює кримінальне провадження.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

О. Ю. Хабло, О. В. Бойко

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Монографія

Підписано до друку 30.05.2022 р. Формат 60х84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 14. Тираж – 300 прим.

Видавничий центр "Кафедра"
м. Київ, пр-т Героїв Сталінграда, 35
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
№4203 від 09.11.2011 р.